

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLYIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

A. NAZAROV

UMUMIY PSIXOLOGIYA

Darslik

*Oliy va o'rta maxsus vazirligi tomonidan oliy o'quv yurtlarining
barcha nopedagogik ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik
sifatida tavsiya etilgan*

**“Durdona” nashriyoti
Buxoro - 2022**

UO'K 159.9(075)

88ya7

N 18

Nazarov, A.

Umumiy psixologiya [Matn] : darslik /A. Nazarov .-Buxoro: "Sadridin Salim Buxoriy" Durдона, 2022. -232 b.

KBK 88ya7

Mazkur darslik barcha nopedagogik ta'lim yo'nalishi ta'lim yo'nalishi uchun "Umumiy pedagogika va psixologiya" fan dasturi asosida yaratilgan.

Ushbu darslikda umumiy psixologiya fanining mohiyati, psixikani rivojlanishi, bilish jarayonlari, shaxsning hissiy-irodaviy sohasi, individual-psixologik xususiyatlar, psixologik holatlarlarining barchasini o'z ichiga qamrab olgan. Shuningdek, darslikda shaxs to'g'risida tushuncha, uning tuzilmasi, nazariyalari, asosiy metodlari, shaxs ehtiyojlari, motivatsiya, shaxsning individual psixologik xususiyatlar qiziqishi, emotsiya (hissiyot), iroda, xarakter, qobiliyat, temperamenti haqida nazariy-amaliy ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtirgan.

Taqrizchilar:

Sh.R. Barotov Psixologiya fanlari doktori, professor, Xalqaro psixologiya fanlari Akademiyasi haqiqiy a'zosi (akademigi).

U.A. Qosimov - Psixologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Darslik Oliy va o`rta maxsus vazirligining 2022-yil 19-iyuldagi 233-sonli buyrug`i asosan nashr etishga ruxsat berilgan. Ro'yxatga olish raqami 233-0514.

ISBN 978-9943-8487-2-6

KIRISH

Mamlakatimizda ta'lim tizimida yuz berayotgan jadal o'zgarishlar sababli yangicha ta'lim tizimining paydo bo'lishi talaba shaxsning rivojlanishiga ulkan talablar qo'yadi. Shaxs o'z taraqqiyotining barcha bosqichlarida jamiyat tomonidan tan olinadi va ma'lum ijtimoiy statusiga ega bo'ladi. Psixologik tadqiqotlarda zamonaviy shaxsni rivojlantirish bilan bog'liq sohalar talabaning ijtimoiy-psixologik muammolarni hal etish muvaffaqiyatini belgilovchi xususiyatlari alohida o'rin tutadi. Dunyoda jamiyat ravnaqi ko'p jihatdan uning intellektual imkoniyatlari bilan belgilanadi. Chunki ilmiy yutuqlari yuqori darajada rivojlangan mamlakat barcha sohalarda doimo ilg'or bo'ladi. Jahon davlatlarining ijtimoiy-tarixiy rivojlanishida yoshlarga bo'lgan e'tibor muhim o'rin egallaydi.

Mamlakatimizda komil insonlarni voyaga yetkazish masalasiga katta e'tibor berilmoqda. Jamiyat mavjud ekan, uning qudrati, harakatlantiruvchi kuchi, moddiy va ma'naviy mahsulot yaratuvchisi bo'lmish insonning axloqi, aql-idroki, yuksak his-tuyg'usi, irodaviy fazilati, qobiliyati va salohiyati yuzasidan yangi ma'lumotlarga ega bo'lish masalasi o'z mavqeini aslo yo'qotmaydi. Xuddi shu boisdan inson shaxsi, uning kamoloti, unga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar, faoliyat, tajriba va intilishning roli masalalari bugungi kundagi tadqiqotlarning asosiy mavzusi hisoblanadi. Biz yosh avlod qanday tarbiya topishiga, qanday ma'naviy fazilatlar egasi bo'lib voyaga yetishiga, farzandlarimizning hayotga nechog'li faol munosabatda bo'lishiga, qanday oliy maqsadlarga xizmat qilishiga bog'liq ekanini hamisha yodda tutishimiz va biz bolalarimizning barkamol ruhiy dunyosi ularning ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk, jismonan sog'lom bo'lishi uchun doimo qayg'urishimiz, kurashmog'imiz zarur.

Psixologik bilimlarni ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida tatbiq etish ko'lami kengayib borishi uning mas'uliyati va nufuzi ortayotganligidan dalolat beradi. Ushbu darslikda umumiy psixologiyaga kirish, shaxs va uning individual-tipologik xususiyatlari, bilish jarayonlari yuzasidan nazariy va amaliy ma'lumotlar keltirilgan.

1 – MAVZU. UMUMIY PSIXOLOGIYA FANI PREDMETI, ILMIIY TADQIQOT METODLARI

Tayanch tushunchalar: psixologiya, psixika, ong, onglilik, ongsizlik, psixofiziologiya, oligofreniya, tiflo, surdo, differensial psixologiya.

1.1. Psixologiyaning predmeti haqidagi tasavvurlar rivojlanishining asosiy bosqichlari.

“Psixologiya” (yunoncha) soʻz boʻlib, “jon”, “ruh” haqidagi “fan, taʼlimot” degan maʼno anglatadi. Biroq hozirgi davrda “jon” tushunchasi oʻrniga “psixika”ni qoʻllashda davom etmoqda. Psixologiyada “jon”, “psixika” tushunchalari aynan bir xil maʼnoni bildiradi. Lekin “psixika” tushunchasi bugungi kunda “jon”dan kengroq koʻlamga ega boʻlib, ham koʻzga koʻrinuvchi, ham koʻzga koʻrinmovchi tomonlarini oʻzida aks ettiradi. Psixikaning tarkibiy qismlari faoliyat, xulq, muomala yaqqol namoyon boʻlish xususiyatiga ega boʻlsa, bilish jarayonlari, psixik holatlar, ichki kechinmalar, ijodiy rejalar, ilmiy farazlar miyada mujassamlashgani uchun ular koʻzga koʻrinmaydi. Psixologiya fanining keyingi davrdagi taraqqiyoti ular oʻrtasida bir talay tafovutlarni keltirib chiqardi. Boshqa fanlarni oʻrganish kabi, psixologiyaning oʻrganishni ham, avvalo, bilish, maʼlumot olish uchun ahamiyati bor. Biz psixologiyani oʻrganib, voqeʼlikning gʻoyat katta va sifat jihatdan oʻziga xos sohasi - psixik hayot sohasi haqida bilim olamiz. Psixika qanday kelib chiqqan, hayvonot dunyosida psixik hayot formalari qanday taraqqiy etgan, odam psixikasi tarixan qanday rivojlangan, har bir odam tugʻilish paytidan tortib uning ongi qaysi shart-sharoitlarga qarab taraqqiy etadi, xarakter qanday vujudga keladi, odamning qobiliyatlari qanday shakllanadi - psixologning ilmiy tadqiqotlari ana shu savollarimizga javob beradi.

Odam tevarak-atrofdagi dunyoni qanday idrok etadi, u qanday esida qoldiradi, qanday esga tushiradi va fikr yuritadi, u qanday hislarni koʻnglidan kechiradi, odam tevarak-atrofdagi dunyoni oʻz ehtiyojlariga moslashtirib, yangi moddiy va maʼnaviy boyliklarni vujudga keltirib, qanday ish koʻradi - psixologiyani oʻrganish bilan ana shu masalalarni bilib olamiz.

Psixologiyani o'rganish odamni psixika haqidagi va psixik hayotning xilma-xil hodisalari haqidagi bilimlar bilan boyitibgina qolmay, shu bilan birga odam aqlini ham o'stirishga yordam beradi. Odam aqlini o'stirish, jumladan, yangi bilimlar va ko'nikmalarni tezroq egallash, yangi nazariy va amaliy vazifalarni to'g'ri hal qilish qobiliyatini takomillashtirishda, o'z fikrlarini nutqda to'g'ri ifodalay bilish va boshqalarning nutqini to'g'ri tushuna bilishda ham o'z ifodasini topadi. Albatta, har bir fan bilan shug'ullanish odamni kamolga yetkazadi. Ammo psixologiya bu sohada alohida o'rin tutadi. Odam psixologiyani o'rganar ekan, avvalo o'z aql-idrokini, uning jarayonlarini bilib oladi, unga diqqat-e'tibor beradi, aqlning faoliyatini kuchaytiradigan shart-sharoitni bilib oladi va shu bilan o'z aql-idrokining ko'proq o'sishiga yordam beradi.

Psixik hayot hodisalari haqidagi ilmiy bilimlarni egallash shaxs dunyoqarashini shakllanishida katta ahamiyatga egadir. Tushunish kishilar ongidagi eskilik sarqitlariga qarshi kurashda, jumladan, har xil diniy taassub va xurofotlarga qarshi kurashda juda kuchli qurol bo'lib xizmat qiladi. Odam psixologiyani o'rganar ekan, o'zidagi psixik hayotni va boshqa kishilar psixikasini bila oladigan bo'lib qoladi. Bu bilim esa boshqa kishilarni va o'zini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Psixologiyaning bilish, ma'lumot olish uchun ahamiyati shulardan iboratdir.

Shu bilan birga psixologiya (jumladan, psixologiya metodlari) kishilar amaliy faoliyatining har xil turlarida - ta'lim-tarbiya, ishlab chiqarish, mehnat, meditsina, sud-huquqshunoslik, harbiy-mudofaa, san'at va boshqa sohalarda ham katta ahamiyatga egadir. Pedagogika ishida, ya'ni yosh avlodni o'qitish va tarbiyalashda psixologiyaning ahamiyati ayniqsa katta.

Pedagog o'quvchilarga biron materialni tushuntirar ekan shu materialni bolalar qanday o'zlashtirayotganini – ko'ruvchilar qanday idrok etayotganini, eslab qolayotganini, fikrlayotganini, ularda diqqat – e'tibor, hissiyot qanday namoyon bo'layotganini, bolalarning yosh xususiyatlariga qarab bu jarayonlar qanday ro'y berayotganini bilish lozim. O'quvchini bilib olish – shu o'quvchining darslarni o'zlashtirish darajasini bilish demakdir, shuningdek, o'quvchining psixik xususiyatlarini bilish demakdir, uning qobiliyat va havaslari qanaqa

ekanligini, uning diqqat – e'tibori, hislari, irodasi, xotirasi, tafakkuri qanday zohir bo'lishini bilish demakdir.

Ta'lim – tarbiya ishida pedagog bolalarni bilimdan bahramand qilish, ularga ko'nikma va malaka berish bilangina kifoyalaniq qolmay, shuningdek, o'quvchilar shaxsining hamma tomonlarini, dunyoqarashi, xarakteri, irodasi, qobiliyati va havaslarini takomillashtirishi lozim. Buning uchun esa psixikaning ayrim tomonlari qanday sharoitda va qaysi pedagogik usullar yordami bilan o'zlashtirishini va takomillashuvini bilmoq kerak.

Psixologiyaning san'atdagi ahamiyatini ham ko'rsatib o'tmoq kerak. Har bir san'atkor (artist, muzikant, rassom va shunga o'xshashlar) kishilarga – tomoshabinlarga, tinglovchilarga o'z ijodi bilan ta'sir ko'rsatishni maqsad qilib qo'yadi. Buning uchun esa odamning qanday idrok qilishini, qanday fikrlashini va qanday his qilishini bilmoq kerak. San'at arbobi obraz yaratish ustida ishlaydi, shu obrazning biror badiiy vosita bilan gavdalantiradi. Buning uchun san'atkor obrazni qanday elementlardan qay tariqa yaratilishini bilishi kerak. U ijodiy faoliyat psixologiyasini bilishi shart.

Psixik hayot hodisalarning ularning taraqqiyot jarayonidan o'rganganda miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishini va bir sifat holatining ikkinchi sifat holatiga o'tishini ko'zdan kechirmoq kerak. Masalan, odam psixikasining taraqqiy etishini o'rgana turib, bilim olish va to'plash jarayonida odamning bilish qobiliyatlari: xotirasi, tafakkuri va nutqi, mushohadakorligi sifat jihatidan o'zgarishni ko'rsatib bersa bo'ladi. Odam ongi uning tarixiy taraqqiyotida shakllanadi. Hozirgi mustaqillik sharoitida milliy ongning shakllanishiga taalluqli umumiy ilmiy qonuniyatlarni izlash, yangicha tafakkur qilish va dunyoqarashni shakllantirish milliy mafkura va milliy g'oyani shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Odamning tevarak atrofdagi voqe'likni bilishi kuzatishdan, tajribadan boshlanadi. Shu sababli, ilmiy psixologiya ham o'z mavzuini o'rganishni tajribadan, psixik hayot faktlarini aniqlash, tasvir etish va tahlil qilishdan boshlashi lozim. So'ngra, aniqlangan va tahlil qilingan faktlar asosida, psixik hayot qonuniyatlarini ochib, tegishli nazariy va amaliy xulosalar chiqarilishi lozim.

1.2. Psixologiyaning falsafa doirasida rivojlanishi.

“Psixologiya” atamasi (yunonchadan. psixika- jon, logotiplar - ta’limot, fan) “ruh haqidagi ta’limot” degan ma’noni anglatadi. Psixologik bilimlar tarixan rivojlangan - ba’zi g’oyalar boshqalar bilan almashtirilgan.

Psixologiya tarixini o’rganishni, albatta, turli xil muammolar, g’oyalar va g’oyalarni oddiy sanab o’tish bilan cheklab bo’lmaydi. Psixologik maktablar. Ularni tushunish uchun siz ularni tushunishingiz kerak. Interkom, psixologiyaning fan sifatida shakllanishining yagona mantiqi.

Psixologiya inson qalbi haqidagi ta’limot sifatida doimo antropologiya, ya’ni butun inson haqidagi ta’limot bilan shartlangan. Psixologiyaning tadqiqotlari, gipotezalari, xulosalari qanchalik mavhum va shaxsiy ko’rinmasin, inson mohiyatini ma’lum bir tushunishni anglatadi, ular u yoki bu qiyofasini boshqaradi. O’z navbatida, inson haqidagi ta’limot bilimlar, dunyoqarash munosabatlari sintezi asosida shakllangan dunyoning umumiy manzarasiga mos keladi. Tarixiy davr. Shuning uchun psixologik bilimlarning shakllanishi va rivojlanishi tarixi inson mohiyatini tushunishning o’zgarishi va shu asosda uning psixikasini tushuntirishga yangi yondashuvlarning shakllanishi bilan bog’liq bo’lgan mutlaqo mantiqiy jarayon sifatida qaraladi. Psixologiya o’zining nomi va birinchi ta’rifi yunon mifologiyasiga qarzdor, unga ko’ra sevgining o’lmas xudosi Eros go’zal o’lik ayol Psixiyaga oshiq bo’lgan. Eros va Psixiyaning sevgisi shunchalik kuchli ediki, Eros Zevsni Psixiyani ma’budaga aylantirishga ishontirishga muvaffaq bo’ldi va uni o’lmas qildi. Shunday qilib, sevishtganlar abadiy birlashadilar. Yunonlar uchun bu afsona klassik tasvir edi haqiqiy muhabbat inson qalbining eng yuksak anglashi sifatida. Shuning uchun Psixo - o’lmaslikka erishgan o’lim - o’z idealini qidirib, qalbning ramziga aylandi. Shu bilan birga, Eros va Psixiyaning bir-biriga bo’lgan mashaqqatli yo’li haqidagi ushbu go’zal afsonada insonning ruhiy boshlanishi, aqli va his-tuyg’ularini o’zlashtirish qiyinligi haqida chuqur fikr yuritiladi.

Qadimgi yunonlar dastlab ruhning u bilan chambarchas bog’liqligini tushunishgan jismoniy asos. Ushbu bog’liqlikni xuddi shunday tushunish ruscha so’zlarda kuzatilishi mumkin: "jon", "ruh" va "nafas olish", "havo". Qadim zamonlarda ruh tushunchasi tashqi

tabiatga (havo), tanaga (nafas) va hayot jarayonlarini boshqaradigan tanadan mustaqil bo'lgan mavjudotga (hayot ruhi) xos bo'lgan yagona kompleksga birlashtirilgan.

Dastlabki g'oyalarda ruhga odam uxlayotgan paytda tanadan ozod bo'lish va yashash qobiliyati berilgan. o'z hayoti tushlarida. Insonning o'limi paytida ruh og'zidan uchib chiqib, tanani abadiy tark etadi, deb ishonilgan. Ruhlarining ko'chishi haqidagi ta'limot eng qadimiylaridan biridir. U nafaqat qadimgi Hindistonda, balki Hindistonda ham taqdim etilgan Qadimgi Gretsiya, ayniqsa Pifagor va Platon falsafasida. Jismlarda ruhlar (ularning "qo'shlari" yoki arvohlari) yashaydigan va hayot xudolarining o'zboshimchaliklariga bog'liq bo'lgan dunyoning mifologik tasviri asrlar davomida jamoat ongida hukmronlik qilib keladi.

Psixologiya kabi oqilona inson ruhi haqidagi bilimlar qadimda qadimda vujudga kelgan dunyoning geosentrik surati, insonni koinotning markaziga qo'yish.

Qadimgi falsafa ruh tushunchasini oldingi mifologiyadan qabul qilgan. Deyarli barcha qadimgi faylasuflar tirik tabiatning eng muhim muhim tamoyilini ruh tushunchasidan foydalanib, uni hayot va bilimning sababi deb bilishga harakat qildilar.

Birinchi marta insonning ichki ruhiy dunyosi Sokratda (miloddan avvalgi 469-399) falsafiy aks ettirish markaziga aylanadi. Asosan tabiat muammolari bilan shug'ullangan o'zidan oldingilaridan farqli o'laroq, Suqrot insonning ichki dunyosi, uning e'tiqod va qadriyatlari, aqlli mavjudot sifatida harakat qilish qobiliyatiga e'tibor qaratgan. Suqrot inson psixikasidagi asosiy rolni dialogik muloqot jarayonida o'rganilgan psixik faoliyatga yuklagan. Uning izlanishlaridan so'ng qalb tushunchasi jismoniy tabiat bilmagan "yaxshi", "adolat", "go'zal" kabi g'oyalar bilan to'ldi. Bu g'oyalar olami Suqrotning shogirdi - Platonning (miloddan avvalgi 427-347) ruhi haqidagi ta'limotining o'zagi bo'ldi. Platon o'lmas ruh o'lik tanada yashash, o'limdan keyin uni tark etish va abadiy supersensiblega qaytish g'oyalar dunyosi. Platon bilan asosiy narsa o'lmaslik va ruhning ko'chishi haqidagi ta'limotda emas, balki faoliyati mazmunini o'rganishda (aqliy faoliyatni o'rganishda zamonaviy terminologiyada). U qalblarning ichki faoliyati haqida bilim berishini ko'rsatdi o'ta sezgir mavjudotning haqiqatlari, g'oyalarning abadiy dunyosi. Xo'sh, qanday qilib o'lik tanada bo'lgan ruh abadiy g'oyalar olamiga qo'shiladi? Platonning

fikricha, barcha bilimlar xotiradir. Tegishli harakatlar va tayyorgarlik bilan, ruh erdagi tug' ilishdan oldin nimani o'ylash imkoniyati borligini eslay oladi. U inson «yerdagi ekin emas, balki samoviy ekindir», deb o'rgatgan.

Platon birinchi bo'lib aqliy faoliyatning bunday shaklini ichki nutq sifatida aniqladi: ruh aks ettiradi, o'zini o'zi so'raydi, javob beradi, tasdiqlaydi va rad etadi. U birinchi bo'lib ruhning ichki tuzilishini ochib berishga harakat qildi, uning uchlik tarkibini ajratib oldi: yuqori qism - ratsional tamoyil, o'rta qism - ixtiyoriy tamoyil, ruhning pastki qismi - hissiy tamoyil. Ruhning oqilona qismi ruhning turli qismlaridan keladigan pastki va yuqori motivlar va impulslarni muvofiqlashtirishga chaqiriladi. Ruhni o'rganish sohasiga motivlar to'qnashuvi kabi muammolar kiritildi va uni hal qilishda ongning roli ko'rib chiqildi.

Aristotelning fikricha, ruh tirik jismni tashkil qilishning shakli, usulidir: "Ruh borliqning mohiyatidir va shakl bolta kabi tanadan emas, balki shunday tabiiy tanadan iboratki, bu o'z-o'zidan harakat va dam olishning boshlanishi bor.

Aristotel tanadagi faoliyat qobiliyatlarining turli darajalarini ajratib ko'rsatdi. Bu qobiliyat darajalari ruhiy rivojlanish darajalarining ierarxiasini tashkil qiladi. Aristotel ruhning uch turini ajratadi: sabzavot, hayvon va oqilona. Ulardan ikkitasi jismoniy psixologiyaga tegishli, chunki ular materiyasiz mavjud bo'lolmaydi, uchinchi metafizik, ya'ni aql ilohiy aql sifatida jismoniy tanadan alohida va mustaqil ravishda mavjud. Aristotel birinchi bo'lib psixologiyaga ruhning pastki sathlaridan eng yuqori shakllargacha bo'lgan rivojlanish g'oyasini kiritdi. Shu bilan birga, har bir inson go'dakdan kattalarga aylanish jarayonida o'simlikdan hayvonga, undan aqlli ruhga o'tadi. Aristotelning fikriga ko'ra, ruh yoki "ruh" dvigatel organizmning o'zini anglashiga imkon beradi. "Psixika"ning markazi yurakda bo'lib, u yerda hislar orqali uzatiladigan taassurotlar keladi. Shaxsni tavsiflashda Aristotel birinchi o'ringa qo'ydi bilim, tafakkur va donolik. Inson qarashlaridagi bu holat nafaqat Arastuga, balki butun antik davrga xos bo'lib, asosan o'rta asr psixologiyasi doirasida qayta ko'rib chiqilgan.

Psixologiya mustaqil tadqiqot sohasi sifatida o'rta asrlarda mavjud emas edi. Psixologik bilimlar diniy antropologiya (inson haqidagi ta'limot) tarkibiga kirdi.

Ruhiy hodisalarni tushuntirish va ularni fiziologiyaga tushirishga mexanik yondashuvning boshlanishi frantsuz faylasufi, matematigi va

tabiatshunosi R.Dekart (1596-1650) tomonidan qo'yilgan bo'lib, u birinchi bo'lib avtomat yoki organizm modelini yaratgan. Mexanika qonunlariga muvofiq sun'iy mexanizmlar kabi ishlaydigan tizim. Shunday qilib, ilgari jonlantirilgan deb hisoblangan tirik organizm, ya'ni iqtidorli va ruh tomonidan boshqariladigan, uning aniqlovchi ta'siridan va aralashuvidan ozod qilingan. R.Dekart kontseptsiyani kiritdi refleks keyinchalik fiziologiya va psixologiya uchun asos bo'ldi. Refleksning Kartezian sxemasiga muvofiq, tashqi impuls miyaga uzatildi, u yerdan javob paydo bo'lib, mushaklarni harakatga keltirdi. Ular xulq-atvorni sof refleks hodisa sifatida tushuntirishdi, ruhni tanani harakatga keltiradigan kuch sifatida nazarda tutmasdan. Dekart vaqt o'tishi bilan nafaqat oddiy harakatlar - masalan, ko'z qorachig'ining yorug'lik yoki qo'llarning olovga himoya reaksiyasi - balki eng murakkab xatti-harakatlarni ham u kashf etgan fiziologik mexanika bilan izohlash mumkinligiga umid qildi. Dekartgacha asrlar davomida aqliy materialni idrok etish va qayta ishlashdagi barcha faoliyat ruh tomonidan amalga oshiriladi, deb hisoblangan. U shuningdek, tana qurilmasi va usiz bu vazifani muvaffaqiyatli bajara olishini ta'kidladi. Ruhning vazifalari qanday?

R.Dekart ruhni substansiya deb hisoblagan, ya'ni boshqa hech narsadan mustaqil shaxs. U ruhni bitta belgiga ko'ra aniqladi - uning hodisalarini bevosita anglash. Uning maqsadi edi hech kimga ko'rinmaydigan o'z harakatlari va holatlari haqidagi mavzuni bilish. Shunday qilib, "ruh" tushunchasida burilish yuz berdi, bu psixologiya fanining qurilishi tarixidagi keyingi bosqich uchun ma'lumotnoma bo'ldi. Dekart mexanistik yondashuv asosida "ruh va tana"ning o'zaro ta'siri haqidagi nazariy savolni ko'tarib, keyinchalik ko'plab olimlarning muhokamasiga sabab bo'ldi.

Insonning yaxlit mavjudot sifatidagi psixologik ta'limotini qurishga yana bir urinish R.Dekartning birinchi muxoliflaridan biri – golland mutafakkiri B.Spinoza (1632-1677) tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, u inson tuyg'ularining (affektlarining) butun xilma-xilligini, deb hisoblagan. Inson xatti-harakatlarining rag'batlantiruvchi kuchlari. U psixik hodisalarni tushunish uchun muhim bo'lgan determinizmning umumiy ilmiy printsiptini asoslab berdi - universal sabab va har qanday hodisaning tabiiy ilmiy tushuntirilishi. U fanga quyidagi mulohazalar tarzida kirib keldi: "G'oyalarning tartibi va aloqasi narsalarning tartibi va bog'lanishi bilan bir xildir".

Shunga qaramay, Spinozaning zamondoshi, nemis faylasufi va matematigi G.V.Leybnits (1646-1716) ma'naviy va jismoniy hodisalarning o'zaro bog'liqligini quyidagilarga asoslanib ko'rib chiqdi. Psixofiziologik parallelizm, ya'ni ularning mustaqil va parallel birga yashashi. U psixik hodisalarning tana hodisalariga bog'liqligini illyuziya deb hisoblagan. Ruh va tana mustaqil ravishda harakat qiladi, lekin ular o'rtasida ilohiy aqlga asoslangan oldindan o'rnatilgan uyg'unlik mavjud. Psixofiziologik parallelizm ta'limoti psixologiyaning fan sifatida shakllanish yillarida ko'plab tarafdorlarini topdi, ammo hozirgi vaqtda tarixga tegishli.

Leybnits son-sanoqsiz monadalarning har biri (yunonchadan. monos-biri) dunyo "aqliy" bo'lgan va koinotda sodir bo'layotgan hamma narsani idrok etish qobiliyatiga ega bo'lgan ba'zi zamonaviy ong tushunchalarida kutilmagan empirik tasdiqni topdi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, G.V.Leybnits kontseptsiyani kiritgan "ongsiz" yangi asrning psixologik fikriga kirib, ongsiz in'ikoslarni "kichik in'ikoslar" deb belgilab beradi. Sezgilarni anglash oddiy idrok (idrok) - xotira va diqqatni o'z ichiga olgan appertseptsiyaga maxsus psixik harakat qo'shilishi tufayli mumkin bo'ladi. Leybnitsning g'oyalari aqliy tushunchani sezilarli darajada o'zgartirdi va kengaytirdi. Uning ongsiz psixika, kichik in'ikos va apperseptsiyalar haqidagi tushunchalari ilmiy psixologik bilimlarda mustahkam o'rin oldi.

Yangi Yevropa psixologiyasining shakllanishidagi yana bir yo'nalish ruhni alohida mavjudlik sifatida butunlay inkor etgan va qonunlar bo'yicha harakatlanuvchi moddiy jismlardan boshqa hech narsa yo'q, deb hisoblagan ingliz mutafakkiri T.Gobbs (1588-1679) bilan bog'liq. Psixik hodisalar mexanik qonunlar ta'siri ostida yuzaga kelgan. T.Gobbs sezgilar moddiy jismlarning tanaga ta'sirining bevosita natijasidir, deb hisoblagan. G.Galiley tomonidan kashf etilgan inersiya qonuniga ko'ra, tasavvurlar sezgilardan ularning zaiflashgan izi shaklida paydo bo'ladi. Ular hissiyotlar almashtirilgan bir xil tartibda fikrlar ketma-ketligini hosil qiladi. Keyinchalik bu aloqa deb nomlangan uyushmalar. T.Gobbs aqlni assotsiatsiya mahsuli deb e'lon qildi, uning manbai sifatida moddiy olamning his a'zolariga bevosita ta'siri bor. Xobbsdand oldin psixologik ta'limotlarda ratsionalizm hukmronlik qilgan (lot. pacationalis- oqilona). Undan boshlab, bilimning asosi sifatida tajriba olindi. Ratsionalizm T.Gobbes

empirizmga qarshi chiqdi (yunon tilidan. imperiya- tajriba), shundan kelib chiqqan empirik psixologiya.

Ushbu yo'nalishning rivojlanishida T.Gobbsning vatandoshi J.Lokk (1632-1704) muhim rol o'ynadi, u tajribaning o'zida ikkita manbani aniqladi: tuyg'u va aks ettirish, bu orqali u bizning ongimiz faoliyatining ichki idrokini tushundi. Tushuncha aks ettirishlar psixologiyada mustahkam o'rnashgan. Lokk nomi psixologik bilimning bunday usuli bilan bog'liq introspektsiya, ya'ni g'oyalar, tasvirlar, tasavvurlar, his-tuyg'ularni ichki o'zini o'zi kuzatish, chunki ular uni kuzatayotgan sub'ektning "ichki nigohiga". J.Lokkdan boshlab hodisalar psixologiyaning predmetiga aylanadi ong, bu ikkita tajriba hosil qiladi - tashqi sezgi organlaridan kelib chiqadigan va ichki shaxsning o'z ongi tomonidan to'plangan. Ushbu ong rasmining belgisi ostida keyingi o'n yilliklarning psixologik tushunchalari shakllandi.

1.3. Psixik aks ettirish.

Psixika to'g'risida dastlabki tasavvurga ega bo'lish uchun dastavval psixik hodisalar mohiyati bilan tanishamiz. Odatda, psixik hodisalar deganda ichki, subyektiv tajriba faktlarning (voqelikning) namoyon bo'lishi tushuniladi, boshqacha so'z bilan aytganda, psixika hayotning sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol kabi har biri alohida olingan yaqqol shakllaridan iboratdir. Ichki, subyektiv tajribaning o'zi nimani anglatadi? Insondagi quvonch yoki zerikish tuyg'ulari, uning nimalarnidir esga tushirishi, biron-bir xohish yoki intilish kechinmalari, xotirjamlik yoki hayajonlanish, hadiksirash hislarining barchasi shaxsning ichki dunyosini tarkibiy qismlaridir, ya'ni bularning hammasi subyektiv psixik hodisalar sanaladi.

Subyektiv hodisalarning asosiy xususiyati - ularning bevosita subyektga taalluqliligidir. Agar inson idrok qilsa, sezsa, fikrlasa, eslasa, xohish bildirsa, albatta ana shu hodisalarni bir davrning o'zida tushunib turadi. Inson intilsa, ikkilansa, bir qarorga kelsa, biz ularning barchasini sodir bo'layotganligini anglab turamiz ham. Shuning uchun psixik hodisalar bizning ruhiyatimizda sodir bo'lishidan tashqari, ular bevosita ko'z o'ngimizda namoyon bo'lib turadi. Obrazli qilib aytganda, odamning ichki dunyosida turli hodisalar vujudga keladi, kechadi, odatda, shaxs bunday hodisalarni harakatlantiruvchi kuchi hamda ularning tomoshabini hisoblanadi.

Psixikaning turli shakllarda ko'rinishi, jumladan, psixik jarayonlar, anglashilmagan holatlar, xulq-atvor, psixosomatik (yunoncha psyche – "jon", somoto – "tana" ma'nosini anglatadi) hodisalar, inson aql-zakovati va qo'lining mo'jizakorligi moddiy va ma'naviy madaniyat mahsulini yaratdi. Har qanday faktlarda (voqelikda), hodisalarda psixika namoyon bo'ladi, o'zining xususiyatlarini ajratadi, faqat ular orqaligina psixikani o'rganish mumkin. Psixologik voqelik-fakt deganda subyektning ichki kechinmalarining tarkibiy qismlari bilan bir qatorda ularning obyektiv shakllari (xulq-atvor, tana harakati, jarayoni, faoliyat mahsuli, ijtimoiy-madaniy hodisalar) orqali psixikaning xususiyatlari, holatlari, qonuniyatlarini o'rganish tushuniladi.

Xulq-atvordagi ongsizlik samaradorligi ularni keltirib chiqaruvchi hodisalar shaxsning boshqa odamlar bilan hamkorlikda boshidan kechirishida (masalan, psixologik seans chog'ida) yoki guruhiiy psixoterapiya davrida o'zgalarda kechishida sodir bo'lsa individni qoniqtiradi. Chet el psixologiyasida, eng avvalo, Z.Freydning psixoanalizida va uning izdoshlari qarashlarida ongsizlikning yuzaga kelishini tor ma'noda, cheklanib tushunish uning dinamik jabhalarini shakllanishining bir tomonlama tahlil qilish bilan shartlanganligidir. Chunki, ongsizlikning ijtimoiy-tarixiy shartlanganligini tan olmaslik, ongsizlikning inson bilan borliqning o'zaro ta'siridan bevosita ajratib olmaslik bir qator anglashilmovchiliklarga olib keladi, ularni differensiyalash orqali shu kontekstdagina uning asl mohiyati, funksiyalari shaxs xulq-atvorida ochilishi mumkin, xolos. Bunday cheklanishlar rus psixologiyasida ustanovka nazariyasida, psixologik hodisalar o'rganishda faoliyatli yondashuvda psixikani dialektik materialistik tushunishdan kelib chiqqan holda anglashilmagan motivlarning funksiyalari, tabiati, ma'no anglatuvchi ustanovkalar inson hayotida shaxsiy ma'no kasb etuvchi g'oyalarida bartaraf qilib borildi.

Faoliyatni bajarish usullarining anglashilmovchi regulyatorlar uni kechishining barqaror va yo'nalgan xususiyatini ta'minlaydi. Ular avtomatlashgan va ixtiyorsiz harakatlar regulyatsiyasi negizida yotadi (masalan, topshiriqni yechish jarayoni) va anglashilmagan hodisalarni oldindan sezish, payqash obrazlari harakat usullari bilan shartlangan bo'lib, turli vaziyatlardagi o'tmish tajribalariga bevosita tayanadi. Avtomatlashgan odatiy xulq-atvor yo'lida kutilmagan to'siqlar paydo bo'lganda ular subyekt tomonidan anglashinishi mumkin.

Anglashilmagan avtomatlashgan xulqning psixofiziologik mexanizmlari to'g'risidagi ilmiy tasavvur, nazariya N.A.Bernshteynning "Xatti-harakat tuzilish darajalari" konsepsiyasida ishlab chiqilgan. Subsensor idrok qilishning vujudga kelishi. Ongsizlikning tabiati to'g'risidagi ilmiy tasavvurlarning tobora o'sishi, uni paydo bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari, keltirib chiqaruvchi mexanizmlari va funksiyalari inson xulq-atvorining regulyatsiyasi, shaxs hayotining yaxlit obyektiv manzarasini yaratishning zarur shart-sharoiti hisoblandi. Lekin bu muammo hali to'laqonli ilmiy ma'lumotlarga ega emas, xuddi shu sababdan uning psixofiziologik asoslari, mexanizmlari harakatga keltiruvchi kuchlar to'g'risida atroflicha mulohaza yuritish imkoniyatini bermaydi.

1.4. Onglilik va ongsizlik.

Xulq-atvordagi ongsizlik samaradorligi ularni keltirib chiqaruvchi hodisalar shaxsning boshqa odamlar bilan hamkorlikda boshidan kechirishida (masalan, psixologik seans chog'ida) yoki guruhiy psixoterapiya davrida o'zgalarda kechishida sodir bo'lsa individni qoniqtiradi. Chet el psixologiyasida, eng avvalo, Z.Freydning psixoanalizida va uning izdoshlari qarashlarida ongsizlikning yuzaga kelishini tor ma'noda, cheklanib tushunish uning dinamik jabhalarini shakllanishining bir tomonlama tahlil qilish bilan shartlanganligidir. Chunki, ongsizlikning ijtimoiy-tarixiy shartlanganligini tan olmaslik, ongsizlikning inson bilan borliqning o'zaro ta'siridan bevosita ajratib olmaslik bir qator anglashilmovchiliklarga olib keladi, ularni differensiyalash orqali shu kontekstdagina uning asl mohiyati, funksiyalari shaxs xulq-atvorida ochilishi mumkin, xolos. Bunday cheklanishlar rus psixologiyasida ustanovka nazariyasida, psixologik hodisalar o'rganishda faoliyatli yondashuvda psixikani dialektik materialistik tushunishdan kelib chiqqan holda anglashilmagan motivlarning funksiyalari, tabiati, ma'no anglatuvchi ustanovkalar inson hayotida shaxsiy ma'no kasb etuvchi g'oyalarida bartaraf qilib borildi.

Faoliyatni bajarish usullarining anglashilmovchi regulyatorlar uni kechishining barqaror va yo'nalgan xususiyatini ta'minlaydi. Ular avtomatlashgan va ixtiyorsiz harakatlar regulyatsiyasi negizida yotadi (masalan, topshiriqni yechish jarayoni) va anglashilmagan hodisalarni

oldindan sezish, payqash obrazlari harakat usullari bilan shartlangan bo'lib, turli vaziyatlardagi o'tmish tajribalariga bevosita tayanadi. Avtomatlashgan odatiy xulq-atvor yo'lida kutilmagan to'siqlar paydo bo'lganda ular subyekt tomonidan anglashinishi mumkin. Anglashilmagan avtomatlashgan xulqning psixofiziologik mexanizmlari to'g'risidagi ilmiy tasavvur, nazariya N.A.Bernshteynning "Xatti-harakat tuzilish darajalari" konsepsiyasida ishlab chiqilgan. Subsensitiv idrok qilishning vujudga kelishi. Ongsizlikning tabiati to'g'risidagi ilmiy tasavvurlarning tobora o'sishi, uni paydo bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari, keltirib chiqaruvchi mexanizmlari va funksiyalari inson xulq-atvorining regulyatsiyasi, shaxs hayotining yaxlit obyektiv manzarasini yaratishning zarur shart-sharoiti hisoblandi. Lekin bu muammo hali to'laqonli ilmiy ma'lumotlarga ega emas, xuddi shu sababdan uning psixofiziologik asoslari, mexanizmlari harakatga keltiruvchi kuchlar to'g'risida atroflicha mulohaza yuritish imkoniyatini bermaydi.

Ongning tuzilishi

1. Ongning tarkibi:

- a) obrazni his qilish imkoniyati;
- b) borliqdagi narsalarning qadr-qiymati;
- v) atrof -muhit obyektlarining ma'no kasb etishi.

2. Ongning funksiyalari:

- a) aks ettiruvchanligi;
- b) ijodiylikning vujudga keltiruvchanligi;
- v) baholovchanligi;
- g) boshqaruvchanligi;
- d) refleksivligi;
- y) ma'naviyligi.

3. O'zini o'zi anglashning omillari:

- a) oilaviy muhit ta'siri;
- b) milliy muhit va milliy til vositalari;
- v) ma'rifiy, ma'naviy, madaniy qurshov;
- g) maxsus hayotiy vaziyatlar va favqulodda hodisalar.

4. Ongning xislatlari:

- a) borliq obyektlari va jamiyat subyektlari bilan munosabat o'rganish;
- b) biosfera va neosfera hodisalarini anglash (tushunish, bilish);

v) *tabiiy va ijtimoiy holatlar hamda hodisalarga hamdardlik (empatiyaning namoyon bo'lishi).*

5. Ongning xususiyatlari:

a) *reaktivligi;*

b) *sezgirligi;*

v) *refleksivligi;*

g) *taraqqiyotning ixtiyorsizligi (spontanligi);*

d) *polifonikligi;*

y) *dialogizmga moyilligi.*

6. Ongning turlari:

a) *individual;*

b) *guruhiy;*

v) *jamoaviy;*

g) *etnik;*

d) *milliy;*

y) *ijtimoiy.*

1.5. Psixologiya tarmoqlari va yo'nalishlari

Psixologiya tarixi boshqa fanlar singari qiziqarli va mazmundor bilimlar sohasidan iborat. Psixologiya tarixi insoniyat tomonidan hayvonlarga va insonlarga xos bo'lgan psixik hayot hodisalari haqidagi bilimlarning asta-sekin to'planib borishi tarixidir. Insonning o'zi haqidagi bilimlarni to'plab hamda chuqurlashtirib borishidir. Biz psixologiya tarixi bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o'rganishga bo'lgan intilish kishilar hayotini har xil tarixiy bosqichlarda ularning qanday nazariy va amaliy ehtiyojlar bilan taqozo qilinganligini, ba'zi qonuniyatlari qanday ochilganligini bilib olamiz. Psixologiya tarixi tarixiy hayotning bosqichlarida, fan va madaniyatning umumiy taraqqiyoti munosabati bilan psixologik bilimlar sohasi qanday kengayib borganligi hamda dastlabki yakkayu-yagona bo'lgan psixologiya qay tarzda taraqqiy etib, butun bir psixologiya fanlar sistemasi darajasiga ko'tarilganligi haqida ham ma'lumot beriladi. Psixologiya tarixi psixikaning yanada chuqur va aniq bilish imkoniyatini beradi. Psixologiya fani taraqqiyotga ko'maklashadigan foydali ilmiy tekshirish metodlarini izlanish va yaratishda katta o'rin tutadi.

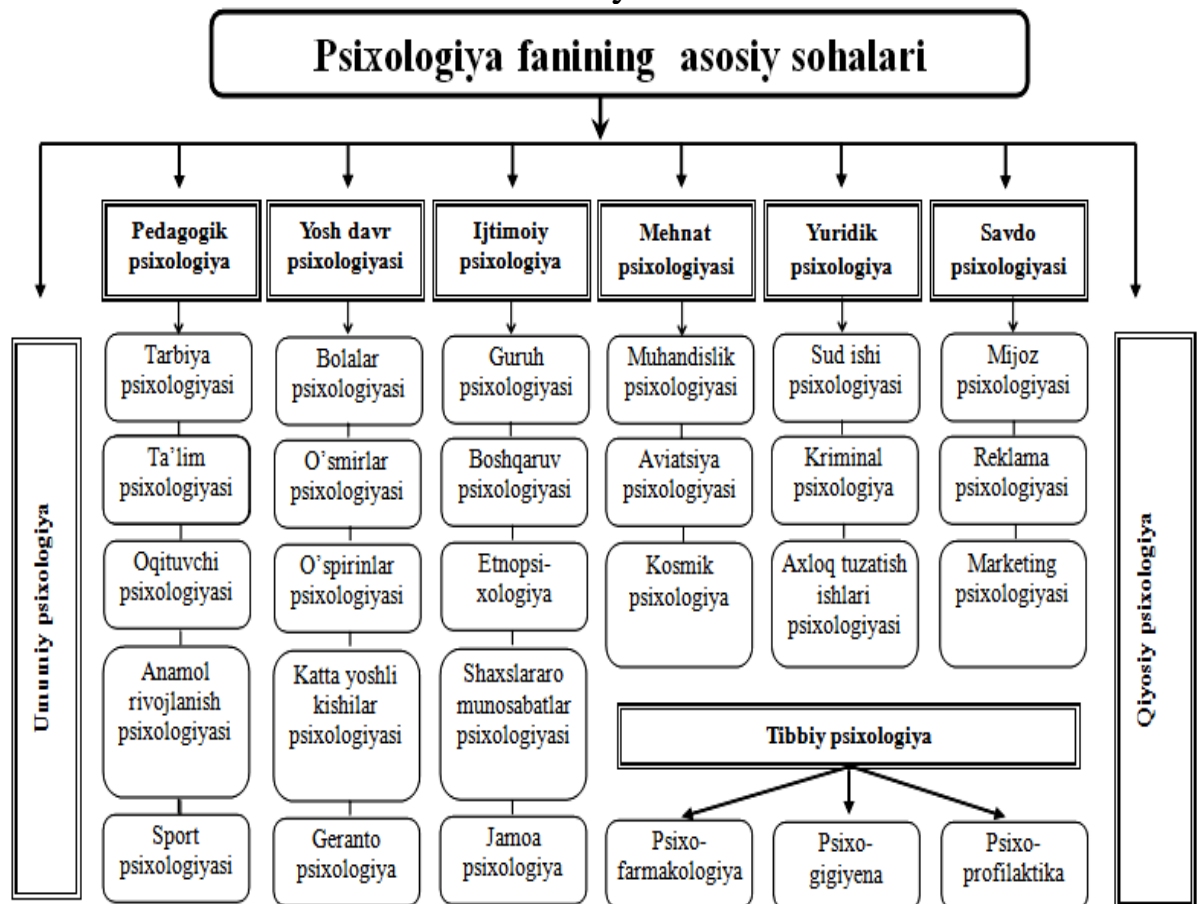
Psixologiyaning butun tarixi davomida idealizm va materializm o'rtasida kurash kechgan. Bu kurash psixologiya mohiyatini turlicha tushunadi, insondagi psixik va fiziologik hodisalarni o'zaro munosabatlarini tushunishda hamda psixologiya predmetini tushunishda ifodalangan. Albatta psixologiya tarixida turlicha qarashlar va yo'nalishlar bo'lishiga qaramasdan bu fanning predmeti, ya'ni inson va hayvonga xos bo'lgan psixika, psixik hayot bir xilligicha qolaveradi.

Psixologik bilimlar taraqqiyotining butun tarixida psixologiya predmetining uchta ta'rifi mavjud; ruh (jon) haqidagi fan, ong haqidagi fan va xulq haqidagi fan. Psixologiyani ruh haqidagi fan sifatida talqin qilish, ruhni izohiy prinsip deb uning faoliyat doirasini nihoyatda cheklab qo'ygan. Ongni psixologiyaning predmeti sifatida talqin qilish va psixikaning ongli qismini tadqiqot obyektiga aylantirib, bir vaqtning o'zida ong, ong ham predmet, ham izohiy prinsip bo'lib xizmat qilgan. Psixologiya predmeti sifatida xulqning tanlanishi ong psixologiyasi subyekt tizimini yengib, psixologiyani obyektiv tadqiqot yo'liga olib chiqdi. Lekin ayni paytda psixologiya psixika va ongni o'z tadqiqot predmeti sifatida yo'qotdi. Keyingi taraqqiyot ong va xulq (faoliyat) birligi prinsipi asosida ong va faoliyatning tarixiy buzilgan aloqasi tiklanmoqda. Har qanday boshqa fanda bo'lganidek, psixologiya ham murakkab, qarama-qarshiliklarga to'la, ba'zan turg'unlik, ba'zan voz kechilgan fikrlarga qaytish kabi bosqichlarni bosib o'tgan.

Psixologiya fanini muayyan sohalarga bo'lishda aniq, yaqqol faoliyatining psixologik tomoni, insonning jamiyatga nisbatan psixologik munosabati, taraqqiyotining psixologik jabhasi asos qilib olingan. Psixologiya sohalarining tavsifiga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Umumiy psixologiya - umumiy psixologik qonuniyatlar, mexanizmlar, murakkab ichki bog'lanishlar, nazariy va metodologik prinsiplar, ilmiy tadqiqot metodlar, psixikaning filo va ontogenetik o'zgarishlarini, ilmiy tushunchalar va kategoriyalar, bilish jarayonlarini amaliy va nazariy jihatdan tadqiqot qiladigan soha. Umumiy psixologiya boshqa sohalar kabi shartli ravishda qabul qilingan nomdan iboratdir. Psixologiya fanining ilmiy tushunchalarini, kategoriyalari (shaxs, motivatsiya, faoliyat, muomala, ong)ni, tadqiqot metodlarini umumiy psixologiyada umumlashtirish uchun uning boshqa sohalaridagi tekshirish natijalarini mavhumlashtirish maqsadga muvofiq. Shuning bilan birgalikda umumiy psixologiyaning tadqiqot natijalari psixologiyaning boshqa sohalar uchun asos bo'lib xizmat

qiladi. Umumiy psixologiya fani asosiy kategoriyalar, tushunchalar, psixik jarayonlar, holatlar, hodisalar, individual-tipologik xususiyatlarni o'z ichiga oladi. 1. Psixik jarayonlar: sezgi, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur, xayol va boshqalar. 2. Irodaviy jarayonlar: motiv, motivatsiya, ehtiyojlar, intilishlar, qaror qabul qilish kabilar. 3. Hissiy jarayonlar: his-tuyg'ular, emotsiya, kayfiyat, emotsional ton, stress, affekt singarilar. Psixik holatlarga psixik jarayonlarning ma'lum bir sifatlarining ko'rinishlari kiradi. Masalan, hissiy jarayonlardan psixik holat sifatida kayfiyat, psixik xususiyatlarga qobiliyatlar va boshqalar kiradi. Umumiy psixologiyadagi bu bo'linish shartli ravishda amalga oshirilgan bo'lib, unda jarayon tushunchasi umumiy tadqiq qilinayotgan hodisaning jarayoniy xususiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi, xolos. Psixik holat tushunchasi psixik holatlarga nisbatan nisbiy statikligini anglatadi. Psixik xususiyat tushunchasi esa tadqiq qilinayotgan hodisaning mustahkamligini, qaytaruvchanligini aks ettiradi va bu narsa shaxs tuzilishida o'z ifodasini topadi. Umumiy psixologiyadan boshqa sohalar, bilimlar asos sifatida foydalaniladi, xuddi shu boisdan u universal xususiyat kasb etadi.



Eksperimental psixologiya - eksperimental metodlar yordamida psixik hodisalarni tadqiq qilishning umumiy sohasi. Psixologiya fan sifatida falsafadan ajralib chiqishida eksperimental tadqiqotlar o'tkazish asosiy rol o'ynagan. XIX asrning o'rtalarida psixologik hodisalar ustidan ilk bor amaliy eksperimental-psixologik tadqiqotlar o'tkazilgan. Bu fiziologik laboratoriyalarda elementar funksiyalarni o'rganish orqali, ya'ni ilk bor sezgi va idrokni o'rganish bilan boshlangan. Bu tadqiqotlar eksperimental psixologiyaning falsafa va fiziologiyadan mustaqil, alohida fan sifatida vujudga kelishiga muhim asos va obyektiv shart-sharoit yaratib bergan. Eksperimental psixologiya fan sifatida ajralib chiqishiga V.Vundt o'zining katta hissasini qo'shgan. Ilk eksperimental tadqiqotlar o'zini o'zi kuzatish metodi yordami bilan insonning ichki funksiyalarini o'rganishga qaratilgan edi. Keyinchalik eksperimental ishlar turlicha hayvonlarda o'tkazila boshlangan. Tadqiqotlarning ko'pchiligi T.L.Morgan, E.L.Torndayklar tomonidan olib borilgan. Eksperimental tadqiqotlar orqali faqat psixik funksiyalargina emas, balki hissiyotlarning individual variantlari ham tekshirilgan. Eksperimental psixologiyaning tadqiqotlari psixologiya sohalarining nazariyasiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Pedagogik psixologiya - tarbiya va ta'lim muammolarini tadqiq qiladigan psixologiya sohasi. Pedagogik psixologiya shaxsning maqsadga muvofiq rivojlanishi, bilish faoliyatining va shaxsda ijtimoiy ijobiy sifatlarni tarbiyalashning psixologik muammolarini o'rganadi. Pedagogik psixologiyaning maqsadi - o'qitishning oqilona rivojlantiruvchi ta'sirini, shart-sharoit va boshqa psixologik faktorlardan kelib chiqqan holda kuchaytirishdir. Pedagogik psixologiya XIX asrning ikkinchi yarmida ijtimoiy taraqqiyotning ta'siri natijasida vujudga kelgan. Eksperimental psixologiya tadqiqotchilari pedagogik psixologiya rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar. Bundan tashqari, pedagogik psixologiyaning fan sifatida taraqqiy etishida o'sha davrda yuzaga kelgan psixologik yo'nalishlar ham o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazgan. Bixevioristik psixologiya yo'nalishi pedagogik psixologiya uchun asos qilib, tarbiyachi va o'qituvchiga vosita qilib tashqi muhit ta'sirini oladi. Tashqi muhit qanchalik ijobiy ta'sir qiluvchi omil bo'lsa, ya'ni qulay shart-sharoit vujudga kelsa, demak, shaxsning tarbiyalanishi shunchalik ijobiy kechadi.

Hozirgi zamon pedagogik psixologiya rivojlanishi natijasida insonning individual-psixologik farqlari, ijtimoiy-tarixiy tajribalar ta'siri hamda boshqa odamlar o'rtasidagi muloqot, muomala ta'siri borligini, shuningdek, yana bir qancha faktorlarni hisobga olgan holda shaxsni rivojlantiruvchi ta'lim orqali o'qitish va tarbiyalash yotadi. Pedagogik psixologiyani shartli ravishda bir necha turga ajratish mumkin: a) ta'lim psixologiyasi; b) tarbiya psixologiyasi; v) o'qituvchi psixologiyasi; g) oliy maktab psixologiyasi kabilar.

Tibbiyot psixologiyasi - kasallarning davolanishi, gigiyena, profilaktika, diagnostika jabhalarini tadqiq qiluvchi psixologiya sohasi. Tibbiyot psixologiyasida tadqiqotlar tizimiga kasalliklarning kechishi, ularning shaxs psixologiyasiga ta'siri qonuniyatlari, insonning kasallikdan sog'ayishiga mikrosotsial guruh ta'siri o'rganiladi. Tibbiyot psixologiyasi o'z ichiga klinik psixologiya, patopsixologiya, neyropsixologiya kabi bo'limlarni qamrab oladi.

Tibbiyot psixologiyasi tarkibiga psixoterapiya sohasini ham kiritadilar. Tibbiyot psixologiyasining asosiy muammosi kasallikni davolashning inson psixologiyasiga ta'sirini tadqiq qilishdir. Uning asosiy muammosi insonning psixologiyasiga ijobiy ta'sir qiluvchi va shu bilan davolanishni tezlashtiruvchi ijobiy davolash muhitini tashkil qilishdir. Psixik hodisalar bilan miyaga fiziologik tuzilishlar o'rtasidagi nisbatni o'rganadigan soha - neyropsixologiya. Dorivor moddalarning kishi psixik faoliyatiga ta'sirini tekshiradigan soha - psixofarmokologiya. Bemorlarni davolash uchun psixik jihatdan salomatligini ta'minlash chora-tadbirlari tizimini ishlab chiqish bilan shug'ullanuvchi soha -psixoprofilaktika.

Yuridik psixologiya - huquq doirasidagi munosabatlar odamlarning psixik faoliyatini huquqiy boshqarish mexanizmlari va qonuniyatlarini o'rganuvchi psixologiya sohasi. Eksperimental psixologiya ta'siri ostida XX asrning boshlarida yuridik psixologiya sohasida ilk laboratoriya tadqiqotlari o'tkazilgan. Bu tadqiqotchilar guvohlarning ko'rsatmalarini va so'roq olib borish asoslarini o'rganishni maqsad qilib qo'ygan edilar. Yuridik psixolog sifatida yozuvchi A.K.Doylning qahramoni Sherlok Xolmsni atash mumkin. Yuridik psixologiya bo'yicha tadqiqot ishlari o'sha vaqtlarda G.Gross, K.Marbe, V.Shtern, K.Yung va boshqa psixologlar tomonidan olib borilgan. Keyinchalik yuridik psixologiyaning o'ziga xos tadqiqot yo'nalishlari vujudga keldi: jinoyatchilar shaxsini tadqiq qilish,

guvohlik ko'rsatuvchilar ko'rsatmalarini tekshirish, sud psixologiyasi ekspertizasining nazariy va amaliy tomonlari ishlab chiqilgan. Yuridik psixologiya umumiy psixologiyaning metodlari va o'ziga xos ularning shakllarini qo'llaydi. Hozirgi zamonda uning bir qancha bilimlari mavjuddir: kriminal psixologiya, sud psixologiyasi, jinoyatchilarni qayta tarbiyalash psixologiyasi yoki axloq tuzatish mehnat psixologiyasi kabilar.

Harbiy psixologiya - harbiy faoliyatning inson psixikasiga ta'siri, harbiy faoliyatning xususiyatlarini psixologik qonuniyatlarini o'rganuvchi, tadqiq qiluvchi psixologiya sohasi. Jangchi shaxsining psixologik faktorlarini tekshirish harbiy psixologiyasining asosiy muammolaridan biridir. Harbiy jamoalarda shaxslararo munosabatlar, komandirlar bilan jangchilar muloqotining psixologik xususiyatlari, favquloddagi holatlarda harbiy xizmatdagi kishilar psixikasining o'zgarishi, bo'linmalarda psixologik muhit masalasi, harbiy-vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish birlamchi muammo ekanligi va hokazo. Harbiy psixologiya negizida sotsial psixologiya, mehnat psixologiyasi, muhandislik psixologiyasi, pedagogik psixologiya sohalarining nazariy-amaliy materiallari, umumbashariy qonuniyatlar yotadi.

Sport psixologiyasi - sport musobaqalari va mashqlanish faoliyatida inson psixikasining rivojlanishi, guruh munosabatlarning psixologik qonuniyatlarini tadqiq qiluvchi psixologiya sohasi. Mazkur soha XX asrning 60-70-yillarida jadal sur'atlar bilan rivojlana boshladi va uning ilk tadqiqotlari sportchilarning individual-psixologik farqlarini o'rganishga qaratilgan edi. Hozirgi davrga kelib esa sport psixologiyasi o'rganayotgan muammolar ko'lami kengaydi, shu boisdan uning asosiy vazifasi sportchilarning psixik va jismoniy kamolotiga ta'sir o'tkazuvchi muhim shart-sharoitlarni yaratib berishdir. Bundan tashqari sport psixologiyasi sportchilarning shaxs sifatida rivojlanishiga, erishgan yutuqlariga psixologik yordam ko'rsatish jabhalari bilan ham shug'ullanadi.

Yosh psixologiyasi - shaxsning psixik rivojlanish qonuniyatlarini inson tug'ilishidan to umrining oxirigacha bo'lgan davrni, ya'ni ontogenezni o'rganadigan psixologiya sohasi. Yosh psixologiyasi bolalar psixologiyasi sifatida XIX asrning oxirida vujudga kelgan bo'lib, u fan va texnika taraqqiyoti, jamiyat talabiga binoan bolalar psixologiyasi taraqqiyotida qo'llanilgan. Yosh psixologiyasi hozirgi

zamonda bolalar psixologiyasi, o'smirlik va o'spirinlik psixologiyasi, yetuklik psixologiyasi, gerontopsixologiyadan iboratdir. U insonning ontogeneza rivojlanish jarayonida psixik holatlarning kechishi, psixik funksiyalarning roli, ularning o'zgarishi, harakatlantiruvchi kuchlar, mexanizmlar, ta'sir o'tkazuvchi obyektiv va subyektiv faktorlar, taraqqiyot qonuniyatlarini tadqiq qiladi. Yosh psixologiyasi umr o'tishi bilan psixologik farq, individual-psixologik xususiyatlar o'rganishini o'rganadi, tadqiqotlarda madaniy, ijtimoiy-tarixiy, milliy ta'sirni hisobga oladi. Shuning uchun yosh psixologiyasining obyektlari o'ta murakkab bo'lib, taraqqiyotlar taraqqiyotini tekshirishni taqozo qiladi. Jahon psixologiyasida to'plangan barcha nazariy materiallarga, shu jumladan, genetik modellashtirish (L.S.Vigotskiy) metodlariga, egizaklar metodiga va shunga o'xshash o'ta murakkab jarayonlarning longityud (uzluksiz) uslubi yordamida tekshirishga asoslanadi. Yosh psixologiyasining asosiy vazifalaridan biri - bolani psixik rivojlanishining ijobiy shaklda tashkil etilishi, yosh davrlari inqirozi bosqichlari, jarayonlari va paytlarida psixologik yordam ko'rsatish chora-tadbirlarini ishlab chiqishdan iboratdir. Yosh psixologiyasi pedagogik psixologiyaning ilmiy, amaliy, tajribaviy asosi bo'lib hisoblanadi, lekin boshqa sohalari bilan ham uzviy alohida faoliyat ko'rsatadi, inson kamolotining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida ijtimoiy ahamiyatga molik materiallar to'playdi.

Maxsus psixologiya - normal psixik rivojlanmagan tug'ma yoki keyinchalik orttirilgan nuqsonlar, defektlar ta'siri ostidagi insonlarning psixologiyasini tadqiqot qilish sohasi. Uning bir necha bo'limlari mavjud: patopsixologiya - rivojlanish jarayonida psixikaning aynishi, miyadagi kasallikning turlicha kechishi, psixikaning tamoman izdan chiqishi hollarini o'rganuvchi soha; oligofrenopsixologiya - psixik rivojlanishning miyadagi tug'ma asoratlar bilan bog'liq patologiyasi to'g'risida tadqiqot ishlarini olib boruvchi soha; surdopsixologiya - quloq eshitishining butunlay kar bo'lib qolgunga qadar jiddiy kamchiliklari, nuqsonlari bilan shug'ullanuvchi, bolani voyaga yetkazishning omilkor yo'l-yo'riqlarini topuvchi, korreksion-tuzatish ishlarini olib boruvchi soha; tiflopsixologiya - chala ko'ruvchi va mutlaqo ko'zi ojiz odamlarning psixologik rivojlanishini tadqiq qiluvchi soha. Maxsus psixologiyaning yana o'ziga xos tor bo'limlari ham mavjud bo'lib, insonlarning kasalligi, nuqsoni, aql-idrok darajasi, nutq faoliyati patologiyasiga binoan tadqiqot ishlari olib boriladi.

Qiyosiy psixologiya - psixologiyaning murakkab bo'limlaridan biri bo'lib, psixikaning filogenetik holatlari va ularning shakllarini tadqiq qiladigan soha. Qiyosiy psixologiyada hayvonlar psixologiyasi odamlarniki bilan qiyoslanadi, ularning xulq-atvoridagi o'xshashliklar va tafovutlar sabablari tekshiriladi, harakatlantiruvchi kuchlar, ta'sir o'tkazuvchi vositalar, omillar aniqlanadi.

Zoopsixologiya qiyosiy psixologiyaning bo'limidan iborat bo'lib, u turli guruhlariga, turlarga mansub hayvonlar, jonivorlar psixikasini, ularning xatti-harakatlarini o'rganadi. Etologiya - biologik va psixologik jabhalar qorishmasidan iborat bo'lib, hayvonlarning xatti-harakatidagi tug'ma alomatlar, mexanizmlar insonniki bilan umumiy negizga ega ekanligini o'rganuvchi soha.

Differensial psixologiya - shaxslar o'rtasidagi tafovut va farqlarni hamda guruh a'zolari orasidagi nomutanosibliklarning psixologik tomonlarini, ya'ni psixologik farqlarini o'rganuvchi psixologiya sohasi. Differensial psixologiyaga F.Galton asos solgan bo'lib, u individual farqlarni statistik analiz qilish uchun bir qancha usullar va asboblar yaratgan. Differensial psixologiya terminini nemis psixologi V.Shtern o'zining "Individual farqlar psixologiyasi" (1900 yil) asarida ishlatgan. Differensial psixologiyaning asosiy metodlaridan biri - testdir. Avval individual testlar, keyinchalik esa guruhliy testlar qo'llanila boshlangan, ular asosan aqliy rivojlanishdagi farqlarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, muayyan vaqt o'tgandan so'ng proyektiv testlar ishlab chiqilgan. Mazkur testlar qiziqishdagi, intilishdagi, hissiyotdagi tafovutlarni tekshirishga qaratilgandir. Testlarning faktor analizi yoki intellektga oid ma'lumot beruvchi omillari o'rganilgan. Jahon psixologiyasida eng keng yoyilgan nazariyadan biri - bu N.Spirmenning ikki faktorli konsepsiyasidir. Bu nazariyaga binoan, har bir faoliyat uchun umumiy bitta faktor mavjuddir, bundan tashqari, o'sha faoliyatga qaratilgan xususiy faktor ham mavjud. Shu sohaga oid yana bir nazariya L.Tyorston, Dj.Gilford va boshqalarning multifaktorlik yondashuvidir. Mazkur nazariya umumiy faktor borligini inkor qiladi, unda boshlang'ich aqliy qobiliyatlar asosiy o'ringa qo'yiladi. Psixologiya inson qobiliyatlari genetik, biologik omillarga asoslangan, degan g'oya mavjud bo'lib, ta'kidlanishicha, ular go'yoki nasldan naslga o'tadi. Hozirgi zamon differensial psixologiya diagnostika, prognostika metodlari yordami bilan shaxslarni qobiliyati bo'yicha tanlashda ilmiy printsip va qonuniyatlarga asoslanadi.

Psixofiziologiya - odamlarning individual psixologik va psixofiziologik farqlarini tadqiq qiluvchi, psixikaning genetikasini o'rganuvchi psixologiya sohasi. Hatto differensial psixofiziologiya termini mavjud bo'lib, uni 1963 yilda V.D.Nebilisin tomonidan fanga kiritilgan. Psixofiziologiyaning ikkita asosiy tadqiqot yondashuvi mavjud: a) mustaqil amaliy tadqiqotlarda olingan fiziologik va psixologik natijalarni o'zaro solishtirish, qiyoslash; b) biron-bir faoliyatda fiziologik funksiyalar o'zgarishini o'rganish.

Ijtimoiy (sotsial) psixologiya - odamlarning ijtimoiy guruhlariga birlashishini, bu guruhni tavsifni, shaxsning guruhni faoliyati va xulq-atvorini, ijtimoiy-psixologik qonuniyatlar, holatlar, hodisalar, ijtimoiy ustanovka kabilarni tadqiqot qiluvchi psixologiya sohasi. Qadimgi zamondan ijtimoiy-psixologik voqelik falsafiy nuqtai nazardan o'rganilib kelingan, lekin shaxs, guruh, jamoa munosabatlari qamrab olinmagan. Ijtimoiy psixologiya faniga asos bo'lib psixologiya, sotsiologiya, antropologiya, etnografiya, kriminologiya, falsafa kabi fanlar xizmat qilib kelgan. XIX asrning ikkinchi yarmida sotsial psixologiyani fan sifatida rivojlantirishga ilk urinishlar boshlangan. Jahon jamoatchiligi tomonidan sotsial psixologiya 1908 yildan e'tiboran alohida fan sifatida tan olingan. Bunga asos bo'lib bir vaqtning o'zida angliyalik psixolog U.V.Makdugall va amerikalik sotsiolog E.Rosslarning tadqiqot natijalari xizmat qildi. Chunki bu ishlarda "sotsial psixologiya" termini qo'llanilgan edi. Urushdan keyingi yillarda AQShda va boshqa mamlakatlarda sotsial psixologiya muammolari yuzasidan tadqiqotlar o'tkazish jarayoni keng yoyildi. Ayniqsa, AQShda o'tkazilgan Kotornning tajribasi, E.Meyoning izlanishlari sotsial psixologiya tarixida asosiy rol o'ynaydi. Bu tadqiqotchilarning asosiy obyekt bo'lib kichik guruhlar xizmat qilgan, tajribalar laboratoriya sharoitida o'tkazilgan. Sotsial psixologiya fan sifatida muloqot, muomala qonuniyatlari, shaxslararo munosabat, individual va guruhni o'zaro ta'sir, guruhlarning ichki va tashqi tuzilishi, ularning turlari, tasnifi, ommaviy holatlar va boshqalarni tekshiradi.

Sotsial psixologiya bir necha sohalarni o'z ichiga qamrab oladi: din psixologiyasi, oila psixologiyasi, muomala psixologiyasi, kichik guruh psixologiyasi, katta guruh psixologiyasi, modalar psixologiyasi, insonni inson tomonidan idrok qilish psixologiyasi, etnopsixologiya va boshqalar.

Din psixologiyasi - psixologik va ijtimoiy-psixologik omillarning diniy ong bilan shartlanganligini, dinning insonga ta'sirini o'rganuvchi psixologiya sohasi. Din psixologiyasi XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida vujudga kelgan bo'lib, insonni ibodat qilishdagi, diniy an'analarni, rasm-rusumlarni bajarishdagi hissiyot holatlarini o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Diniy psixologiyani o'rganish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilmoqda: a) umumiy nazariya: diniy ong, uning tuzilishi, diniy hissiyot, dinning shaxs shakllanishidagi ahamiyati; b) din psixologiyasi differentsiatsiyasi: ijtimoiy muhit va tarixiy davrdan shakllangan ong va hissiyot tadqiqoti; v) diniy guruh psixologiyasi; g) diniy rasm-rusumlar psixologiyasi; d) hurfikrlilik ta'limi psixologiyasi kabidir.

Siyosiy psixologiya - jamiyatning siyosiy hayotidagi psixologik xususiyatlar, holatlar, qonuniyatlar, ta'sirchanlik va ta'sir o'tkazish jarayonlari kabi jabhalarni tekshiruvchi psixologiya sohasi.

Oila psixologiyasi - oilaning psixologiyasini o'rganuvchi fanlararo tadqiqot qilishga yo'nalgan psixologiya sohasi. Oila psixologiyasi oilaning psixologik muammolarini o'rganadi, u oilaga ta'sir qiluvchi omillarni, oiladagi rollar taqsimlanishi, er-xotin munosabati, shaxslararo munosabat, yosh xususiyatlari, jinsiy tafovutlarga asoslanib muloqotga kirishish kabilarni o'rganadi. Oila psixologiyasi tomonidan to'plangan materiallar oila mustahkamligini saqlash uchun maslahatlar berishda, sotsiologik va psixologik dasturlar tuzishda qo'llaniladi. Shuningdek, oila tiplari, tuzilishi, ierarxiyasi, ularga ta'sir qiluvchi obyektiv va subyektiv omillar ham mazkur sohaning tadqiqot predmetiga kiradi.

Boshqaruv psixologiyasi - jamiyatda faoliyat ko'rsatayotgan shaxslar, guruhlar va jamoalar o'rtasidagi ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan nazorat, baholash, munosabat qonuniyatlarini, rahbar faoliyati va xarakteri, qobiliyati xususiyatlarini tadqiq qiladigan ijtimoiy psixologiyaning sohasi.

Parapsixologiya - hozirgi zamon fanining chegarasidan tashqaridagi, tushuntirish qiyin bo'lgan psixik hodisalarni o'rganadi. Ekstrasensorika - o'ta sezuvchanlik, telepatiya - fikrni masofaga uzatish, kelajakka bashorat qilish va hokazo. Parapsixologiyaga nisbatan qiziqish qadimdan mavjud bo'lib, unga nisbatan ixlos to hozirgi kungacha kamaygani yo'q, goho uni psixotronika deb ham atashadi. Xiromantiya - qo'l kaftiga qarab fol ochish, inson kelajagi va

uning taqdiri haqida oldindan bashorat qilishdan iborat noilmiy soha. Spritizm - o'lgan odamlar arvohlari, ruhlari bilan aloqa o'rnatish mumkin, ular hamisha barhayot va biz bilan muloqotga muhtoj degan g'oyani ilgari suruvchi parapsixologiya sohasi.

1.6. Introspeksiyaning psixologik holatini tadqiq qilishga qodir emasligi.

O'zini kuzatish metodi, yoki introspeksiya (lot.dan – ichkariga qarayman) – insonning o'zining shaxsiy psixik hodisalarini kuzatishi. Bu psixikani bilishning eng qadimiy va eng qulay vositasidir. Uning kashf etilishiga fransiyalik faylasuf Rene Dekartning fikricha, ong – alohida tuzilgan, moddiy va tarqoq bo'lmagan substansiya bo'lib, sub'ektning mulohaza yuritganida ichida qanday hodisalar ro'y berishi haqidagi to'g'ridan-to'g'ri va bevosita bilimlari to'g'risidagi dohiyona yorqin g'oyalari turtki bo'ldi. O'ziga va ongiga nazar tashlash introspeksiyaning mohiyatini tashkil etadi. Psixologiya fanida o'zini o'zi kuzatishdan (introspeksiya) ham foydalaniladi. Ko'pincha tajribali psixolog yoki o'rta, maxsus o'rta va oliy ta'lim tizimidagi yuqori malakali mohir o'qituvchi o'zini o'zi kuzatish orqali ilmiy xulosa chiqara biladi. Masalan, o'z tafakkurini kuzatib o'zidagi emotsional o'zgarish haqida, shuningdek, tafakkurning ichki mexanizmlari vujudga kelishi, kechishi haqida ma'lumot oladi. Fikrlash faoliyati zaiflashganini sezadi. Natijada tafakkurning sifati, mazmuni, mohiyati va qay tarzda, qanday tezlikda, qay shaklda ro'y berishini kuzatadi.

Uzoq va yaqin chet el psixologiyasida o'zini o'zi kuzatishning inson ruhiyatini o'rganishdagi rolini ifodalovchi ilmiy-amaliy materiallar to'plangan. Introspeksiya yo'nalishining yirik namoyandalari o'zlarini o'zlari kuzatganlar va to'plagan materiallarini tahlil qilib umumiy psixologik qonuniyatlarni yaratishga harakat qilganlar. Lekin inson turli vaziyatlarda o'zini bir xil boshqara olmaydi va shuning uchun bu metodning ilmiy ahamiyati unchali katta emas, lekin hozirgi zamon elektron apparatlari bu jarayonni kuchaytirish imkoniyatiga ega.

O'zini kuzatish orqali ichki kechinmalar, sirli xayollar, xotiradan ko'tarilgan tasvirlar, jamiyat qarashlariga zid istaklar va irodaviy jarayonlar ochib beriladi. Bunda o'zini kuzatish bilan olimning o'zi ham, uning mijosi – sinaluvchi ham mashg'ul bo'lishi mumkin.

Sinaluvchilarga alohida ko'rish yoki eshitish ta'sirlovchilari, jismlar tasviri, so'zlar, jumlar namoyish etiladi; ular qabul etilib, o'zaro solishtirilib, hosil bo'lgan tasavvurlar haqida ma'lumot berilishi kerak. Bunda sinaluvchilar o'z javoblarida tashqi ob'ektlarni tasvirlovchi atamalarni qo'llamay, bu ob'ektlar sababli yuzaga kelgan o'z his-tuyg'ulari va ularning sifatlari haqida so'z yuritishlari kerak.

Hozirgi zamon psixologiyasining yangi yo'nalishi – psixosintezning asoschisi – italiyalik shifokor-faylasuf Roberto Assadjioli fikricha, ongimizning bosh rejissyori oliy «Men» bo'lib, uning qo'l ostidagi aktyorlar esa – bu «Men»imizning ajralgan qismlari. Inson o'zining ichki olamini ko'zdan kechirishi, unga quloq tutishi bilan ikkilamchi, uchlamchi, to'rtlamchi va boshqa «Men»larning xushqad yoki unchalik bo'lmagan jo'rovozi mavjudligi ma'lum bo'ladi. Bilish va yangi nazariy istiqbollarni kashf etish metodi sifatida o'zini kuzatish asosiy o'rin egallaydi.

1.7. Psixik jarayonlarning shakllanishi va hukm surishini tekshirishning ob'ektiv metodlari.

Jahon psixologiyasi fanining ma'lumotlariga qaraganda, muvaffaqiyatsizlikdan hech kim himoyalangan emas, chunki ijtimoiy immunitet juda kuchsiz aksil ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega. Ma'lumki, jismoniy, axloqiy va aqliy barkamollik tub ma'nodagi komil inson to'g'risida mulohaza yuritishga imkon beradi va tarkiblarning to'la munosibligi, uyg'unlashganligi, o'zaro taqozo etuvchanligi asosiy mezon vazifasini bajaradi, komillik darajasi subyektning ma'naviy dunyosiga aylanmas ekan, u taqdirda hech kim tasodiflar, favquloddagi vaziyatlar shaxs tomonidan odatiy hodisa sifatida osoyishta qabul qilinmaydi.

Muvaffaqiyat garovi (kafolati) funksiyasini bajaruvchi omillarning genezisi to'g'risidagi fikr yuritilganda, eng avvalo, ularning birlamchiligi, asosiy manba ekanligini nazarda tutish nazariy hamda metodologik muammolar yechimini oqilona topishga puxta negiz hozirlaydi, boshlang'ich harakat nuqtasini belgilab berishga xizmat qiladi. Nazariy mulohazalarga binoan, faoliyat, xulq va muomalaning bir tekis, samarali kechishi genetik nuqtai nazardan quyidagilarga bog'liq:

Inson hayotini va faoliyatini o'zgartiruvchi asosiy omillar mavjud bo'lib, ular muayyan darajada shaxsning ta'siriga beriluvchandirlar.

Umumiy psixologiyaning asosiy printsiplari, determinizm, ong va faoliyat birligi, psixikaning faoliyatida rivojlanishi bo'lib hisoblanadi.

1. Determinizm (lotincha belgilayman ma'nosini bildiradi) prinsipi tabiat va jamiyat hodisalari, shu jumladan, psixik hodisalarning obyektiv sabablar bilan belgilanishi haqidagi ta'limotdir. Shu boisdan psixika, ongning obyektiv borliq va nerv sistemasi bilan belgilanishi ilmiy psixologiyaning buyuk yutug'i hisoblanadi. Shuning uchun determinizm psixikaning turmush tarzi bilan belgilanishini va turmush tarzi o'zgarishiga mutanosib ravishda u ham o'zgarishini anglatadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, hayvonlar psixikasining rivojlanishini biologik qonun tarzidagi tabiiy tanlash mezoni bilan o'lchanadi. Hayvonlardan farqli o'laroq insonda ong shakllanishining paydo bo'lishi muayyan bosqichlar orqali rivojlanishi moddiy ishlab chiqarilish vositalarini yaratish hamda takomillashtirish, mahsulotlarni qayta ishlash qonunlari bilan belgilanadi. Inson ongining ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot xususiyatiga ega ekanligini anglashi (tushunish) shaxs ongining ijtimoiy borliqqa (makro, mikro) bog'liqligi haqidagi ham tabiatshunoslik, ham insonshunoslik umumiy printsiptiga asoslangan buyuk xulosa kishilik jamiyatining olamshumul tantanasidir.

2. Ong bilan faoliyat birligi printsiptini psixologiya fanida qabul qilinishi shunday ma'noni anglatadi: a) ong bilan faoliyat bir-biriga qarama-qarshi voqelik emas; b) ong bilan faoliyat aynan biror-biriga o'xshash ham emas; v) ong bilan faoliyatning birligi ularning hukm surishi mexanizmidir. Faoliyat o'zining tuzilishi bo'yicha ichki va tashqi tarkiblariga ega bo'lsa-da, voqelik tashqi ifodasi bilan ajralib turadi. Ong bo'lsa faoliyatning ichki rejasini, uning dasturiy jabhasini aks ettiradi. Real vaqtlarning o'zgaruvchan (rivojlanishini anglatuvchi) modeli ongda yuzaga keladi, odam atrof-muhit bilan munosabatga kirishganda undan mo'ljal oladi, natijada nuqsonlarga yo'l qo'ymaydi. Faoliyat ong yordamida amalga oshadi va o'z navbatida ong mazkur jarayonda takomillashadi (muammo va uning yechimi variantlar, invariantlar turtki vazifasini o'ynaydi).

Ilmiy tadqiqot nuqtai nazaridan ong bilan faoliyat birligi printsipti, birinchidan, xulq-atvor, faoliyatni maqsadga muvofiq amalga oshirishga kafolat beradi; ikkinchidan, harakat, sa'y-harakatlarni muvaffaqiyatlarga erishishni ta'minlovchi ichki psixologik

mexanizmni aniqlashga imkon beradi; ularning birligi psixikaning obyektiv qonuniyatlarini ochishga muhim imkoniyat, puxta shart-sharoit yaratadi.

Agarda psixika faoliyat samarasi va mahsuli sifatida talqin qilinsa, u taqdirda psixika va ongning faoliyatda rivojlanish prinsipi to'g'ri tushunilgan bo'ladi. Mazkur prinsip rus psixologlari L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, B.M.Teplov, B.G.Ananov va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan.

3. Psixikaning taraqqiyotini dialektika nuqtai nazaridan tushunish psixik taraqqiyot insonning mehnat faoliyatiga, ta'limga, o'yin faoliyatiga bog'liq ekanligini aniqlashdan dalolat beradi. Ijtimoiy tajribani o'zgartirish jarayonining yuz berishi shaxs uchun psixik taraqqiyotning shakli sifatida xizmat qiladi va dasturiy bilimlarni egallashga mustahkam zamin hozirlaydi. Har qaysi faoliyat turi inson psixikasini rivojlantirish manbai va mexanizmi rolini bajaradi. Psixologlarning ushbu prinsipga taalluqli fikrlaridan namunalar keltiramiz: 1) L.S.Vigotskiy: ta'lim psixikaning rivojlanishini yo'naltiradi, shu bilan birga bu jarayonda ongli faoliyatning yangi, mutlaqo boshqacha shakllari yaratiladi; 2) P.P.Blonskiy: tafakkur kichik maktab yoshida o'yinlar bilan, o'spirinlik yoshida o'qish bilan bog'liq tarzda rivojlanadi; 3) S.L.Rubinshteyn: ong faoliyatda paydo bo'lib, ana shu faoliyatda shakllanadi; 4) B.M.Teplov: qobiliyat faqat rivojlanishda mavjud bo'ladi; lekin rivojlanishi faoliyat jarayonidan boshqacha muhitda yuz bermagandek, qobiliyat tegishli yaqqol faoliyatdan ajralmagan holda paydo bo'la olmaydi.

Ma'lumki, psixika yuksak darajada tashkil topgan materiyaning xususiyati va miyaning mahsulidir. Psixika borliqning sezgi organlari orqali insonning miyasiga bevosita ta'sir etishi asosida vujudga kelib, bilish jarayonlarida, shaxsning xususiyati va holatlarida, diqqati, his-tuyg'ulari, xarakter xislatlarida, qiziqishi hamda ehtiyojlarida o'z ifodasini topadi.

Psixikaning negizida miyaning reflektor faoliyati yotadi. Tashqi dunyodan kirib keladigan qo'zg'atuvchilarga ichki yoki tashqi biologik organlar javob reaksiyasini bildiradi. Bosh miya katta yarim sharlarida vujudga keladigan muvaqqat nerv bog'lanishlari psixik hodisalarning fiziologik asoslari hisoblanadi va ular tashqi ta'sirning natijasida hosil bo'ladi.

Psixofiziologik qonuniyatlarga binoan miyaning funksiyasi muvaqqat nerv bog'lanishlarining birlashish mexanizmi hamda analizatorlar faoliyati mexanizmlari ta'sirida hosil bo'ladi.

Psixikani tadqiq etish insonning butun ongli faoliyatini, uning ham nazariy, ham amaliy hayot faoliyatini o'rganishdir. Odamning ongliligi uning turli-tuman faoliyatida, xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi. Inson shaxsi har xil shakl va mazmunga ega bo'lgan nazariy hamda amaliy faoliyatlarda tarkib topadi. Bunda muhit, irsiy belgilar, ijtimoiy ta'sir asosiy omillar hisoblanadi.

Inson o'zi yashab turgan davrni, moddiy turmushni aks ettiradi, ijtimoiy-siyosiy muhit ta'siri ostida bilimlarni o'zlashtira boradi, ijtimoiylashadi. Ijtimoiy muhitda uning his-tuyg'ulari, xarakteri, qobiliyati, iqtidori, tafakkuri, ehtiyojlari, e'tiqodi, uni faollikka da'vat qiluvchi harakat motivlari, istaklari, tilaklari, xohishlari asta-sekin o'zgarib boradi. Insonning bilish faoliyati rivojlanishi unga o'zini qurshab turgan borliqni yanada chuqurroq, to'laroq, aniqroq aks ettirish imkoniyatini yaratadi va u borliqning asl mohiyatini, turli yo'sindagi o'zaro bog'lanishlari, murakkab munosabatlari va aloqalarni tobora aniqroq yoritadi. Shu bilan birga mazkur jarayonlarda shakllanib kelayotgan insonning borliqqa, voqelikka, jismlarga, kishilarga va o'ziga munosabati vujudga keladi. Inson ongining rivojlanishi uning tashqi olamni faol aks ettirishda namoyon bo'ladi. Insonning moddiy turmushi, u hayot kechirayotgan tuzumning moddiy asosiga emas, balki uni qurshab olgan odamlarning turmush tarzlari, umuminsoniy qiyofalari, dunyoqarashi, maslagi, ijtimoiy voqelikka munosabatlari, intilishlari, ijod mahsullari va xatti-harakatlarining majmuasidir. Insonning borliqni aks ettirishi faol jarayondir. Insonning rivojlanishi obyektiv borliqqa va o'ziga faol ta'sir ko'rsatishida sodir bo'ladi. O'yinni kuzatishi, mehnati, o'qishi, adabiy asarni mutolaa qilishi, qiziqishining barqarorlashuvi va boshqalar shaxsning psixik rivojlanishini ifodalaydi. Rivojlanish inson shaxsining tarkib topishi jarayonidir. Rivojlanish o'zaro bog'liq qator bosqichlarda amalga oshadi. Shaxs aql-zakovatining ko'rsatkichi, sifati, xususiyati uning atrofdagi odamlar bilan kundalik munosabatlari va amaliy faoliyatida vujudga keladi, o'zaro ta'sir natijasida unda aqlning ijodiy mahsuldorligi, teranligi, tezligi, mustaqilligi, tanqidiyligi, chuqurligi orta boradi.

Jahon psixologiyasi fanida shaxsning kamoloti, uning rivojlanishi to'g'risida xilma-xil nazariyalar yaratilgan bo'lib, tadqiqotchilar inson

shaxsini o'rganishda turlicha pozitsiyada turadilar va muammo mohiyatini yoritishda o'ziga xos yondashishga egadirlar. Mazkur nazariyalar qatoriga biogenetik, sotsiogenetik, psixogenetik, kognitivistik, psixoanalitik, bixevioristik kabilarni kiritish mumkin. Quyida sanab o'tilgan nazariyalar va ularning ayrim namoyandalari tomonidan shaxsni rivojlantirishning printsiplari to'g'risidagi qarashlariga to'xtalib o'tamiz.

Biogenetik nazariyaning negizida insonning biologik yetilishi bosh omil sifatida qabul qilingan bo'lib, qolgan jarayonlarning taraqqiyoti ixtiyoriy xususiyat kasb etib, ular bilan o'zaro shunchaki aloqa tan olinadi, xolos. Mazkur nazariyaga binoan, taraqqiyotning bosh maqsadi - biologik determinantlariga (aniqlovchilariga) qaratiladi va ularning mohiyatidan sotsial-psixologik xususiyatlar keltirilib chiqariladi. Taraqqiyot jarayonining o'zi, dastavval biologik yetilishning universal bosqichi sifatida sharhlanadi va talqin qilinadi.

Biogenetik qonuni F.Myuller va Gekkellar kashf qilishgan. Biogenetik qonuniyat organning taraqqiyoti nazariyasini tashviqot qilganda hamda antidarvinchilarga qarshi kurashda muayyan darajada tarixiy rol o'ynagan. Biroq individual va tarixiy taraqqiyoti munosabatlarini tushuntirishda qo'pol xatolarga yo'l qo'ygan. Jumladan, biogenetik qonunga ko'ra, shaxs psixologiyasining individual taraqqiyoti (ontogenez) butun insoniyat tarixiy taraqqiyotining (filogenez) asosiy bosqichlarini qisqacha takrorlaydi, degan g'oya yotadi.

Nemis psixologi V.Shternning fikricha, chaqaloq (yangi tug'ilgan bola) hali u odam emas, balki faqat sut emizuvchi hayvondir, u olti oylikdan oshgach, psixik taraqqiyoti jihatidan faqat maymunlar darajasiga tenglashadi, ikki yoshida esa oddiy odam holiga keladi, besh yoshlarda ibtidoiy poda holatidagi odamlar darajasiga yetadi, maktab davridan boshlab ibtidoiy davrni boshidan kechiradi, kichik maktab yoshida o'rta asr kishilar ongiga va nihoyat yetukli davrdagina (16-18 yoshlarda) u hozirgi zamon kishilarining madaniy darajasiga erishadi.

Biogenetik nazariyaning yirik namoyandalaridan biri bo'lmish amerikalik psixolog S.Xoll psixologik taraqqiyotning bosh qonuni deb "rekapitulyatsiya qonuni"ni (filogenezni qisqacha takrorlashni) hisoblaydi. Uning fikricha, ontogenezdagi individual taraqqiyot filogenezning muhim bosqichlarini takrorlaydi. Olimning talqiniga binoan, go'daklik hayvonlarga xos taraqqiyot pallasini qaytarishdan boshqa narsa emas. Bolalik davri esa qadimgi odamlarning asosiy

mashg'uloti bo'lgan ovchilik va baliqchilik davriga aynan mos keladi. 8-12 yosh oralig'ida o'sish davri o'smiroldi yoshidan iborat bo'lib, yovvoyilikning oxiri va sivilizatsiyaning boshlanishidagi kamolot cho'qqisiga hamohangdir. O'spirinlik esa jinsiy yetilishdan (12-13) boshlanib, to yetuklik davri kirib kelgunga qadar (22-25 yoshgacha) davom etib, u romantizmga ekvivalentdir. S.Xollning talqiniga qaraganda, bu davrlar "bo'ron va tazyiqlar", ichki va tashqi nizolar (konflikt)dan iborat bo'lib, ularning kechishi davomida odamda "individuallik tuyg'u"si vujudga keladi. Shaxsni rivojlanishining ushbu nazariyasi o'z davrida bir talay tanqidiy mulohazalar manbai vazifasini o'tadi, chunki inson zotidagi rivojlanish bosqichlari filogenezni aynan takrorlamaydi va takrorlashi ham mumkin emas.

Biogenetik konsepsiyaning boshqa bir turi nemis "konstitutsion psixologiyasi" (insonning tana tuzilishiga asoslagan nazariya) namoyandalari tomonidan ishlab chiqilgan. Y.Krechmer shaxs (psixologiyasi) tipologiyasi negiziga bir qancha biologik omillarni (masalan, tana tuzilishining tipi va boshqalarni) kiritib, insonning jismoniy tipi bilan o'sishining xususiyati o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud, deb taxmin qiladi. Ye.Krechmer odamlarni ikkita katta guruhga ajratadi va uning bir boshqa sikloid toifasiga xos (tez qo'zg'aluvchi, his-tuyg'usi o'ta barqaror), ikkinchi uchida esa shizoid toifasiga (odamovi, munosabatga qiyin kirishuvchi, his-tuyg'usi cheklangan) xos odamlar turishini aytadi. Bu taxminini u shaxs rivojlanishi davriga ko'chirishga harakat qiladi, natijada o'smirlarda sikloid xususiyatlari (o'ta qo'zg'aluvchanlik, tajovuzkorlik, affektiv tabiatlilik), ilk o'spirinlarda esa shizoidlik xususiyatlari bo'ladi, deya xulosa chiqaradi. Lekin insonda biologik shartlangan sifatlar hamisha yetakchi va hal qiluvchi rol o'ynay olmaydi, chunki shaxsning individual-tipologik xususiyatlari bir-biriga aynan mos tushmaydi.

Biogenetik nazariyaning namoyandalari amerikalik psixologlar A.Gezell va S.Xoll taraqqiyotning biologik modeliga chamalab ish ko'radilar, bu jarayonda muvozanat, integratsiya va yangilanish sikllari o'zaro o'rin almashinib turadi, degan xulosaga keladilar.

Psixologiya tarixida biologizmning eng yaqqol ko'rinishi Zigmund Freyding shaxs talqinida o'z ifodasini topgan. Uning ta'limotiga binoan, shaxsning barcha xatti-harakatlari (xulqi) ongsiz biologik mayllar yoki instinktlar bilan shartlangan, ayniqsa, birinchi navbatda, u jinsiy (seksual) mayliga (libidoga) bog'liqdir. Bunga o'xshash

biologizatorlik omillari inson xulqini belgilovchi birdan-bir mezon yoki betakror turtki rolini bajara olmaydi.

Biogenetik nazariyaning qarama-qarshi ko'rinishi - bu aksil qutbga joylashgan sotsiogenetik nazariya hisoblanadi. Sotsiogenetik yondashishga binoan, shaxsda ro'y beradigan o'zgarishlar jamiyatning tuzilishi, ijtimoiylashish (sotsializatsiya) usullari, uni qurshab turgan odamlar bilan o'zaro munosabati vositalaridan kelib chiqqan holda tushuntiriladi. Ijtimoiylashuv nazariyasiga ko'ra, inson biologik tur sifatida tug'ilib, hayotning ijtimoiy shart-sharoitlarining bevosita ta'siri ostida shaxsga aylanadi.

G'arbiy Yevropaning eng muhim nufuzli nazariyalaridan biri - bu rollar nazariyasidir. Ushbu nazariyaning mohiyatiga binoan jamiyat o'zining har bir a'zosiga status (haq-huquq) deb nomlangan xatti-harakat (xulq)ning barqaror usullari majmuasini taklif qiladi. Inson ijtimoiy muhitda bajarishi shart bo'lgan maxsus rollari shaxsning xulq-atvor xususiyatida, o'zgaralar bilan munosabat, muloqot o'rnatishida sezilarli iz qoldiradi.

AQShda keng tarqalgan nazariyalardan yana bittasi - bu individual tajriba va bilimlarni egallash (mustaqil o'zlashtirish) nazariyasidir. Mazkur nazariyaga binoan shaxsning hayoti va uning voqelikka nisbatan munosabati ko'pincha ko'nikmalarni egallash va bilimlarni o'zlashtirishning samarasi qo'zg'atuvchini uzluksiz ravishda mustahkamlanib borishning mahsulidir. (E.Torndayk, B.Skinner va hokazo).

K.Levin tomonidan tavsiya qilingan "fazoviy zarurat maydoni" nazariyasi psixologiya fani uchun (o'z davrida) muhim ahamiyat kasb etadi. K.Levinning nazariyasiga ko'ra individning xulqi (xatti-harakati) psixologik kuch vazifasini o'tovchi ishtiyoq (intilish), maqsad (niyat)lar bilan boshqarilib turiladi va ular fazoviy zarurat maydonining ko'lamini va tayanch nuqtasiga yo'naltirilgan bo'ladi.

Yuqorida tahlil qilingan (sharhlangan) har bir nazariya shaxsning ijtimoiy xulqi (xatti-harakati)ni o'zgaralar uchun yopiq muhit xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tushuntiradi, bu o'rinda odam xohlaydimi yoki yo'qmi bundan qat'iy nazar mazkur sharoitga moslashmog'i (ko'nikmog'i) zarur, degan aqidaga amal qilinadi.

Bizningcha, barcha nazariyalarda inson hayotining ijtimoiy-tarixiy vaziyatlari va obyektiv shart-sharoitlari mutlaqo e'tiborga olinmaganga o'xshaydi. Psixologiyada psixogenetik yondashish ham mavjud bo'lib, u biogenetik, sotsiogenetik omillarning qimmatini kamsitmaydi, balki

psixik jarayonlar taraqqiyotining birinchi darajali ahamiyatga ega deb hisoblaydi. Ushbu yondashishning uchta mustaqil yo'nalishga ajratib tahlil qilish mumkin, chunki ularning har biri o'z mohiyati, mahsuli va jarayon sifatida kechishi bilan o'zaro tafovutlanadi.

1.8. Kuzatish, suhbat, inson faoliyati mahsulini tahlil qilish psixologiyaning metodlari sifatida.

Kuzatish metodi. Umumiy psixologiyada bu metodning obyektiv (tashqi) va subyektiv (o'zini o'zi) kuzatish turlari bor. Inson psixikasidagi o'zgarishlarni har xil vaziyatlarda kuzatish uchun quyidagilar amalga oshiriladi: 1) kuzatishning maqsadi, vazifasi belgilanadi; 2) kuzatiladigan obyekt tanlanadi; 3) sinaluvchining yoshi, jinsi, kasbi aniqlanadi; 4) tadqiqot o'tkazish vaqti rejalashtiriladi; 5) kuzatish qancha vaqt davom etishi qat'iylashtiriladi; 6) kuzatish insonning qaysi faoliyatida (o'yin, o'qish, mehnat, sportda) amalga oshirilishi tavsiya qilinadi; 7) kuzatishning shakli (yakka, guruh, jamoa bilan o'tkazilishi) tayinlanadi; 8) kuzatilganlarni qayd qilib borish vositalari (kundalik, suhbat daftari, kuzatish varaqasi, magnitofon, videomagnitofon, kinokamera, mobil telefon va boshqalar) taxt qilinadi.

Kuzatish orqali turli yoshdagi odamlarning diqqati, his-tuyg'ulari, nerv sistemasining tashqi ifodalari, temperament xususiyatlari, imo-ishoralari, sezgirligi, xulq-atvori, nutq faoliyati va hokazolari o'rganiladi. Ammo o'ta murakkab ichki psixologik kechinmalar, yuksak hissiyotlar, tafakkur, mantiqiy xotira va aql-zakovatni tadqiq etishga bu metodning imkoni yetmaydi. Masalan, go'dak bolani kuzatishda uning harakatlari, o'yinchoqlarga munosabati, his-tuyg'usi, talpinishi, mayli, xohishi aniqlanadi. O'quvchining darsdagi holatini kuzatishda esa diqqatining xususiyati, tashqi qo'zg'atuvchi bilan ta'sirlanishi, temperamenti, xatti-harakatining sur'ati, emotsional kechinmasining o'zgarishi to'g'risida ma'lumotlar to'plashga imkoniyati tug'iladi. O'spirin yoshlarning sport faoliyatini kuzatish orqali ularning irodasi, ishchanligi, his-tuyg'usining o'zgarish xususiyatlari, g'alabaga intilishi, o'zining harakatini idora qila olishi yuzasidan materiallar yig'ish mumkin. Ishchining dastgoh yonidagi faoliyatini kuzatish natijasida uning o'z diqqatini taqsimlashi, qiyin damlarda o'zini tutishi, imo-ishoralari, tashqi qo'zg'atuvchidan ta'sirlanish darajasi haqida keng ma'lumotlar yig'iladi. Keksalarning

muloqot jarayonini kuzatish ularning xarakteri, nutq faoliyati, his-tuyg'usi, ekstrovertivligi yoki introvertivligi, qiziquvchanligi va ruhiyatining boshqa xususiyatlarini aniqlash demakdir.

Tashqi kuzatishda ba'zan tafakkur bo'yicha ham ma'lumotlar olish: ish ustidagi kayfiyatini, fikrning muayyan obyektga yo'naltirilganini, tashqi qo'zg'atuvchilar ta'siriga berilmaslikni, chehradagi tashvish va iztirobni, ko'zdagi g'ayritabiiylikni, shuningdek, sinchkovlik, teranlik, termulish kabi ruhiy holatlarni kuzatib tafakkurning kechishidagi o'zgarishni aniqlash mumkin. Bulardan tashqari, qo'lning titrashi, asabiylashish, nutqning buzilishi, hissiyotning beqarorlashuvi ham inson ruhiyatidagi o'zgarishlar bo'yicha ma'lumot beradi.

Psixologiya fanida o'zini o'zi kuzatishdan (introspeksiyan) ham foydalaniladi. Ko'pincha tajribali psixolog yoki o'rta, maxsus o'rta va oliy ta'lim tizimidagi yuqori malakali mohir o'qituvchi o'zini o'zi kuzatish orqali ilmiy xulosa chiqara biladi. Masalan, o'z tafakkurini kuzatib o'zidagi emotsional o'zgarish haqida, shuningdek, tafakkurning ichki mexanizmlari vujudga kelishi, kechishi haqida ma'lumot oladi. Fikrlash faoliyati zaiflashganini sezadi. Natijada tafakkurning sifati, mazmuni, mohiyati va qay tarzda, qanday tezlikda, qay shaklda ro'y berishini kuzatadi.

Uzoq va yaqin chet el psixologiyasida o'zini o'zi kuzatishning inson ruhiyatini o'rganishdagi rolini ifodalovchi ilmiy-amaliy materiallar to'plangan. Introspeksiya yo'nalishining yirik namoyandalari o'zlarini o'zlari kuzatganlar va to'plagan materiallarini tahlil qilib umumiy psixologik qonuniyatlarni yaratishga harakat qilganlar. Lekin inson turli vaziyatlarda o'zini bir xil boshqara olmaydi va shuning uchun bu metodning ilmiy ahamiyati unchali katta emas, lekin hozirgi zamon elektron apparatlari bu jarayonni kuchaytirish imkoniyatiga ega. Shunday qilib, kuzatish metodining qulay va samarali jihatlari bilan birga zaif tomonlari ham mavjud. Shu sababli insonning murakkab psixikasi boshqa metodlardan foydalanib tadqiq qilinadi.

Suhbat metodi. Bu metod bilan inson psixikasini o'rganishda suhbatning maqsadi va vazifasi belgilanadi, uning obyekti va subyekti tanlanadi, mavzusi, o'tkaziladigan vaqti aniqlanadi, yakka shaxslar, guruh va jamoa bilan o'tkazish rejalashtiriladi, o'rganilayotgai narsa bilan uzviy bog'liq savol-javob tartibi tayyorlanadi. Suhbatning bosh maqsadi muayyan bir vaziyat yoki muammoni hal qilish jarayonida inson psixikasidagi o'zgarishlarni o'rganishdir. Suhbat orqali turli

yoshdagi odamlarning tafakkuri, aql-zakovati, xulq-atvori, qiziqishi, ziyrakligi, bilim saviyasi, e'tiqodi, dunyoqarashi, irodasi to'g'risida ma'lumotlar olinadi, Suhbat chog'ida o'zaro izchil bog'langan savollar beriladi:

– Xotira deb nimani aytiladi?

– Xotira idrok qilingan narsa va hodisalarni esda qoldirish, mustahkamlash hamda zarur vaqtda esga tushirishdan iborat psixik jarayondir.

– Xotiraning nerv-fiziologik asoslari nimalardan iborat?

– Xotiraning nerv fiziologik asoslari bosh miya katta yarim sharlari qobig'ida muvaqqat nerv bog'lanishlarining hosil bo'lishi, mustahkamlanishi va keyinchalik faollashuvidir.

– Xotiraning samaradorligi nimalarga bog'liq?

– Esda olib qolishda harakatning tugallanmaganligiga, shaxsning qiziqishi va mayllariga, faoliyatga munosabati, kayfiyati va irodaviy zo'r berishiga, xarakterologik sifatlariga bog'liq.

– Xotiraning qanday turlari mavjud?

– Harakat, obrazli, so'z-mantiq, emotsional, qisqa va uzoq muddatli, operativ, ixtiyorsiz, ixtiyoriy, produktiv, reproduktiv, faol va sust xotira turlari bor.

Suhbat paytida fikrlar mantiqiy izchillikka ega bo'lishi shart. Biroq mashg'ulot sinaluvchilarni toliqtirib qo'ymasligi, ularning yoshiga, saviyasiga, mutaxassisligiga mutlaqo mos bo'lishi zarur.

Dialog shaklidagi suhbatlar ham o'z ko'lami, mohiyati, mazmuni, shakli, xususiyati, sur'ati, mavzusi, obyektga yo'nalganligi bilan birbiridan farqlanadi. Suhbatning yana bir turiga misol:

– Opajon, eson-omon yuribsizmi? Uydagilaringiz yaxshimi?

– Opang qoqindiq, ming qatla shukur, tinch yuribmiz.

– Nechuk, qanday shamol uchirdi?

– Ko'zimdan o'taverding, o'taverding, keyin yo'lga otlandim.

– Qiynalmasdan yetib keldingizmi?

– Aytarli qiynalmadim. Avval avtobusga, so'ng tramvayga o'tirdim, lekin metroga tushgim kelmadi.

Suhbat metodining yuqorida ta'kidlangan ijobiy jihatlari bilan birga ayrim zaif tomonlari ham mavjud. Qaytariq so'zlar, "g'aliz" iboralar, nutqning tezligi, fikrning mavhumligi, zerikarliligi muvaffaqiyatsizlikka sabab bo'ladi. Shuningdek, savol-javobning bir xil shaklda emasligi, sinaluvchida o'ziga xos ishlash uslubi, oshkoralik yetishmasligi, iymanish, uyalish atroflicha ma'lumotlar olishni

qiyinlashtiradi va shu sababli boshqa metodlarga murojaat qilishga to'g'ri keladi.

Faoliyat mahsulini tahlil qilish metodi. Inson xotirasi, tafakkuri, qobiliyati va xayolining xususiyatlarini aniqlash maqsadida bu metod ontogenez psixologiyasida keng qo'llanadi. Bolalar chizgan rasmlar, yasagan o'yinchoqlar, modellar, yozgan she'rlarni tahlil qilish orqali ularning mantiqiy xotirasi, tafakkuri, texnik, badiiy va adabiy qobiliyati, ijodiy xayoli yuzasidan materiallar to'plash mumkin. Mazkur metoddan foydalanishda mahsulotni yaratgan shaxs bevosita ishtirok etmaydi. Obyekt bilan subyekt o'rtasida muloqot o'rnatish uchun shaxsning psixikasi to'g'risida sirtdan muayyan hukm va xulosa chiqariladi. Ijodiy faoliyat mahsullariga kundalik, sxema, ixtiro, diagramma, kashfiyot, qurilma, asbob, texnik model, moslama, milliy kashtachilik, hunarmandchilik, zargarlik buyumlari, referat, kurs va malakaviy bitiruv ishlari, ilmiy ma'ruza, konspekt, taqriz, tezis, maqola, ko'rsatmali qurollar, loyiha, magistrlik, nomzodlik, doktorlik dissertatsiyalari va hokazolar kiradi. Bular turli yoshdagi va jinsdagi odamlar, har xil kasb egalari tomonidan yaratilgan bo'lishi va shunga ko'ra shakli, mazmuni, sifati, originalligi, katta-kichikligi, xususiyati, mazmun-mohiyati bilan bir-biridan keskin tafovut qilishi mumkin.

Ijodiy faoliyat mahsullarini tahlil qilish orqali bolalar, o'quvchilar, talabalar, konstruktorlar, olimlar, hunarmandlar, ishchilar, keksa yoshdagi qariyalar psixik xususiyatlari, mahorati, salohiyati, ijodiyoti to'g'risida ma'lumotlar to'plash mumkin. Lekin insondagi psixik o'zgarishlar, kamol topish va bularning kechishini ifodalovchi materiallar yig'ish uchun bu metodning o'zi yetmaydi. Shuning uchun inson psixikasini o'rganish maqsadida boshqa metodlardan ham foydalanish ma'qul.

Nazorat savollari:

1. Psixologiya fanining vazifalari haqida ma'lumot bering?
2. Psixologiya fanining printsiplari tushuntirib bering?
3. Psixologiya fanining predmeti va metodlarini izohlang?
4. Psixologiyaning rivojlanish bosqichlari ayting?
5. Bixeviorizm haqida umumiy ma'lumot bering?
6. Neobixeviorizmni yuzaga kelishi va rivojlanishi haqida aytib bering?

2 - MAVZU. INSON PSIXIKASINI ONTOGENEZDA RIVOJLANISHI

Tayanch so'zlar: shaxs, Z.Freyd maktabi, ontogenez, evolyutsion tarixiy va tizimli yondashuv, rekapitulyatsiya qonuni, shaxs kamolotida fazalar, odam, inson, shaxs, individuallik, individ, biogenetika, sotsiogenetika, dispozitsiya, ehtiyojlar dinamikasi, motivlar ierarxiyasi, shaxsiy moyillik, gumanistik, endopsixika, ekzopsixika.

2.1. Shaxs haqida tushuncha.

Psixologiya fanida inson zotiga xoslik masalasi individ shaxs, individuallik (yakkahollik) tushunchalari orqali aks ettiriladi. Katta yoshdagi ruhiy sog'lom (es-hushi joyida) odamlar ham, chaqaloq ham, nutqi yo'q, oddiy malakalarni o'zlashtira olmaydigan aqli zaiflar ham individlar deb ataladi. Biroq bulardan birinchisiningina shaxs deb atash an'ana tusiga kirib qolgan, chunki o'sha zotgina ijtimoiy mavjudot, ijtimoiy munosabatlar mahsuli, ijtimoiy taraqqiyotning faol qatnashchisi bo'la oladi. Individ sifatida yorug' dunyoga kelgan odam ijtimoiy muhit ta'sirida keyinchalik shaxsga aylanadi, shuning uchun bu jarayon ijtimoiy-tarixiy xususiyatga egadir. Ilk bolalik chog'idanoq individ muayyan ijtimoiy munosabatlar tizimi doirasiga tortiladi, bunday shaxslararo munosabatlar tarzi tarixiy shakllangan bo'lib, u yoshligidanoq shu tayyor (ajdodlar yaratgan) ijtimoiy munosabat, muomala, muloqot tizimi bilan tanisha boradi. Ijtimoiy qurshov (oila a'zolari, mahalla ahli, jamoatchilik, ishlab chiqarish jamoasi), ijtimoiy guruh ichida (kishilarning og'ushida, ularning qalb to'risida) odamning bundan keyingi rivojlanishi uni shaxs sifatida shakllantiruvchi, uning ongi va irodasining xususiyatlariga mutlaqo bog'liq bo'lmagan har xil xususiyatli munosabatlar majmuasini vujudga keltiradi.

Jahon psixologiyasi fanida onda-sonda uchrab turadigan shaxsni ijtimoiy muhitning sust mahsuli deb tushuntirish va unda faollikni inkor etish o'ta bahsli fikrdir. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, shaxsning ijtimoiy tajribani o'zlashtirish jarayoni odamning o'zicha amalga oshirayotgan faoliyatiga va uning bilan qanday maqsad ko'zlayotganiga nisbatan munosabatini aks ettiruvchi ruhiy dunyosi orqali namoyon bo'ladi. Odatda, faollik shaxsga xos xulq-atvor, faoliyat, muomala motivlarida, ustanovkalarida, amaliy ko'nikmalarida

ko'zga tashlanadi. Boshqacha so'z bilan aytganda, faollik shaxsning atrof-muhitdagi voqelikni egallashga intilgan sa'y-harakatlarda vujudga keladi. Shaxsning faolligi uning o'z istiqboli uchun yo'l-yo'riq tanlashda, uni o'zlashtirishda, hayotda o'z mavqei va o'rnini topishda gavdalanadi.

Bir xil turmush sharoitlari shaxs faolligining turli shakllarini yaratish hamda har xil hayotiy vaziyatni vujudga keltirish imkoniyatiga ega. Hayotda biron bir tanbeh berishning o'zi kimdadir ruhiy hisni uyg'otsa, boshqa birining sirtiga ham yuqmasligi uchraydi. Shunday qilib, odamga ta'sir qiluvchi barcha tashqi qo'zgatuvchilar ijtimoiy shart-sharoitlarga, faoliyatning ichki tarbiyaviy qismlari (tomonlari, jihatlari, jabhalari, tarkiblari) tuzilishi yig'indisi bilan boyitilishi evaziga shaxs degan tushuncha hosil bo'ladi.

Shaxsning eng muhim xususiyatli jihatlaridan biri - bu uning individualligidir, ya'ni yakkaholligidir. Individuallik deganda, insonning shaxsiy psixologik xususiyatlarining betakror birikmasi tushuniladi. Individuallik tarkibiga xarakter, temperament, psixik jarayonlar, holatlar, hodisalar, hukmron xususiyatlar yig'indisi, iroda, faoliyatlar motivlari, inson maslagi, dумыoqarashi, iqtidori, har xil shakldagi reaksiyalar, qobiliyatlari va shu kabilar kiradi. Psixik xususiyatlarning birikmasini aynan o'xshash tarzda aks ettiruvchi inson mavjud emas. Masalan, yaqin odamdan ayrilganligi qayg'u-alam, uning bilan birga esa hayotda tiklab bo'lmovchi va boshqalarda takrorlanuvchi fazilatlar murakkab voqelikning mangulikka yo'nalishi bilan izohlash mumkin. Shaxs o'zining qadr-qimmati va nuqsonlari bilan ijtimoiy turmushda faol ishtirok qilishi, ta'lim va tarbiya yordamida yuzaga kelgan o'zining kuchli va kuchsiz jihatlari bilan yaqqol, betakror oliy zotdir.

Odam jamiyatda turli guruhlar faoliyatida qatnashar ekan, ko'pincha, ularda har xil vazifalarni (funksiyalarni) bajaradi, o'zaro hech bir o'xshamagan rollarni ijro etadi. Masalan, ota-onaning, oilaning "egovi", injiq, "zo'ravon" bola o'z tengqurlari davrasida ehtiyotkorona harakat qilib, o'zini tamoman boshqacha tutadi. Shuningdek, jiddiy, talabchan va xizmat vaqtida boshqalarga qo'shilmaydigan sayohat davrida, mehnat faoliyatida, hashar va hamkorlikda, ulfatchilikda hazilkash va qiziqchiga aylanishi mumkin. Yuqorida keltirilgan masalalardan bitta odamning o'zi turli vaziyatlarda mazmun jihatdan bir-biriga qarama-qarshi rollarni bajaradi. Aksariyat hollarda odam

turli-tuman vaziyatlarga, sharoitlarga mos, ularga mutanosib bo'lgan jihatlarni (jabhalarni) namoyon qiladi, uning oilada, xizmat vazifasida, jamoatchilik orasida, sport musobaqasida va shu singarilarida o'z zimmasiga olgan rollarni bir-biriga qarama-qarshi emas, balki o'zaro hamohang tarzda o'ynaydi. Ana shu inson fazilatlarining, xislatlarining, sifatlarining bir-biriga mosligi shaxsning yaxlitligini ko'rsatuvchi alomatlardan biri bo'lib, undagi qarama-qarshilik, ziddiyat va shakllanib ulgurmagan xususiyatlarning ko'rsatkichi uning turli vaziyatlarda bajariladigan rollarning o'zaro bir-biriga zidligi yoki nomutanosibliги hisoblanadi.

Inson jamiyatning turli guruhlarida odamlarning o'z zimmasiga olgan vazifalari va rollari qanchalik rang-barang bo'lmasin, turmushdagi mavqei ko'p ma'no, ko'p qirrali xususiyatga ega bo'lishidan qat'i nazar, inson shaxsiga to'la mos keladigan haqiqiy tavsif berish imkoniyati saqlanib qoladi. Unga beriladigan tavsif faqat uning o'ynaydigan asosiy rollarini, egallagan mavqeining individualligini namoyon qiluvchi motivlarini aniqlash bilan emas, balki uning ishlab chiqarishga, moddiy boyliklarni o'zlashtirishga nisbatan munosabatini o'rganish orqali beriladi. O'zbekistonda inson shaxsiga beriladigan asosiy tavsif uning asosida gumanistik, mustaqil, huquqiy jamiyat qurish jarayoniga nisbatan va bu ijtimoiy jarayonda faol qatnashishi kabi muhim mezonlarga asoslanadi.

Jahon psixologiya fanining ilg'or taraqqiyparvar, gumanistik tadqiqotchilarining tajribasida ko'rsatilishicha, shaxsning psixologik tuzilishi, psixologik xususiyatlari, xarakter xislati, temperament xususiyatlari, irodaviy sifatleri, aqliy qobiliyatlari, iste'dod darajalari, barqaror qiziqishlari, hukmron motivlari, hissiyoti va shu kabilarning birikmasi (majmuasi) har bir yaqqol, alohida odamda betakror, barqaror, turg'un birlikni tashkil etadi. Bu esa, o'z navbatida shaxsni psixologik tuzilishining nisbiyligi, qat'iyligi, stereotipligi to'g'risidagi fikrni qat'iy tasdiqlashga imkon yaratadi.

Psixik holatlar, hodisalar (hissiyot, xohish, orzu, tafakkur va shu kabilar) uzluksiz ravishda o'zgarib turishi, ijtimoiy guruhlarda, hayotiy vaziyatlarda odam o'z zimmasiga olgan rollariga aloqador xulq-atvorning o'zgarishi, yoshni ulg'ayib borishi ham shaxsning psixologik qiyofasi (milliylik, etnik ta'sir asosida) muayyan darajada barqarorlikni saqlaydi. Mazkur nisbiy barqarorlik odam qatnashadigan uning yashash sharoitlari, jismoniy xususiyatlarining qiyofasi bilan uyg'unlikda

shakllantiruvchi ijtimoiy munosabatlar yig'indisining doimiyliги bilan uzviy bog'liqdir. Biroq biz qayd qilib o'tgan doimiylik nisbiy xususiyatga egadir. Chunki shaxsni psixik tuzilishining o'zgarishi jahon psixologlarining bir qator tadqiqotlarida o'rganilgan. Bu o'zgarishlar odamning yashash muhiti, amalga oshiradigan faoliyatida namoyon bo'luvchi hisoblanib, ular ijtimoiy ta'sir, tarbiya sharoitiga bevosita aloqadordir.

Demak, shaxsning nisbatan barqaror va nisbatan o'zgaruvchan xususiyatlari inson xislatlarining yaxlitligi va o'zaro bog'liq. Hayotda biron bir tanbeh berishning o'zi kimdadir ruhiy hisni uyg'otsa, boshqa birining sirtiga ham yuqmasligi uchraydi. Shunday qilib, odamga ta'sir qiluvchi barcha tashqi qo'zg'atuvchilar ijtimoiy shart-sharoitlarga, faoliyatning ichki tarbiyaviy qismlari (tomonlari, jihatlarini, jabhalari, tarkiblari) tuzilishi yig'indisi bilan boyitilishi evaziga shaxs degan tushuncha hosil bo'ladi. Odatda, shaxsni psixologik jihatdan o'rganish o'z tarkibiga ikki asosiy ilmiy muammoni qamrab oladi.

“Endopsixika” va “Ekzopsixika” haqida tushuncha. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan ilmiy muammolardan birinchisi bir shaxsni boshqa odamlardan ajratib turadigan individual tuzilishiga ega ekanligidir. Ushbu yaqqol psixologik muammoni hal qilish shaxsning mazkur tuzilishining ichki sharoitlarida ifodalanuvchi xulq-atvorni oldindan bashorat qilish imkoniyatini yaratadi. Mazkur masalaning qo'yilishi dastavval ta'lim va tarbiya ehtiyojlaridan, tashkilotchilikka oid faoliyat sohalari va boshqa ehtiyojlar zamiridan kelib chiqadi. Lekin bu masalani ilmiy asosda hal qilish boshqa muammoni, ya'ni shaxsni toifalarga ajratish (tipologiya), uning eng muhim, mukammal tuzilishini aniqlash bilan bog'liqdir. Darhaqiqat, shaxs tipologiyasi, shaxsni tipologik tahlil qilishning eng nozik, ibratli jihatlarini cheklab o'tish, u haqida yetarli darajada to'la tasavvurga ega bo'lishni xohlasak, uning eng umumiy tasvirini umumlashgan tarzda ta'kidlab o'tish lozim.

Shaxs tuzilishi bilan bog'liq bo'lgan ikkinchi masala esa bunday tuzilishning bir qancha tarkibiy qismlarga ajratishni taqozo etadi, binobarin, ushbu bo'laklarning yig'indisi yaxlit inson shaxsini vujudga keltiradi. Jahon psixologiyasi fanida psixologlar shaxsni psixologik tuzilishining tarkibiy qismlarini turli mohiyatiga asoslanib turkumlarga ajratishni (klassifikatsiyalashni) tavsifa etmoqdalar.

2.2. Shaxsni o'rganishga turlicha yondashuvlar.

Chet el psixologlarining shaxs tuzilishining mohiyatini ochib berishga qaratilgan ko'pgina yondashuvlari ham yuksak ko'rsatkichlarga erishmaganligi tufayli bu masalani yoritish uchun keskin o'zgarish kiritilmadi. G.Ollport, G.Myurrey, R.Linton, K.Rodjers, A.Maslou va boshqa olimlarning yaqqol shaxsning psixologik mohiyatini tushunchalar tizimi yordami bilan xaspo'shlashi ijobiy izlanish tarzida o'ziga tortadi, lekin unda shaxs "kundalik turmushimizda biz bilgan shaxsning aynan timsolidir", deb ta'riflanadi.

Mazkur ijobiy ezgu niyatlarni amaliyotda qaror toptirishga shaxsning tizimi tashkiliy tomonini baholay olmaslik va ichki omillar rolini bir tomonlama orttirish holati to'sqinlik qiladi. Jumladan, R.Linton shaxs tuzilishini "individumga aloqador psixik holatlar va hodisalar tashkiliy agregati", deb talqin qilishni taklif qiladi, buning natijasida ularning shunchaki yig'indisi yuzaga keladi, xolos.

Taniqli AQSh psixologi G.Ollportning fikricha, shaxs "ichki tizim", "dinamik qurilma", "Men", "qandaydir metapsixologik Men" o'zida oldindan maqsad va dispozitsiyani aks ettiruvchi, inson tafakkuri va xulq-atvorida mutanosib ravishda qaror toptiruvchi jonzotdir. Xuddi shu boisdan shaxsning sinfiy-tarixiy jihatdan yaqqol baholanishi ochilmay qoladi, ijtimoiy tahlil o'rnini psixologik talqin egallaydi chamamda.

Psixologlardan T.Parsons, G.Mid va boshqalar "shaxsning rolli tuzilishi" nomli konsepsiyani ishlab chiqib, odamning yaxlit subyektiv dunyosini, uning psixologik qiyofasini diqqat markazidan, idrok maydonidan chetda qoldiradilar.

Shunga qaramasdan, rus faylasuflari va psixologlari shaxsning strukturasi beryoqlama yondashishga barham berishga intildilar, uning jamiyatda bajaradigan rolini adolatli baholab, ijtimoiy, ijtimoiy-psixologik, psixologik tizimlarda rolning turli kontekstda maqsadga muvofiq bajarilishini ko'rsatib o'tdilar. Bu kontekstdagi asosiy yoki bosh muammo rollarni internalizatsiyalashning yaqqol psixologik mexanizmlari, ular bilan bog'liq bo'lgan normalari, rollar o'rtasidagi psixologik farqlar, shaxs tuzilishida mustahkam joy olgan, unga nisbatan tashqi omillar; qo'zg'atuvchilar tarzida saqlanuvchilar hisoblanadi.

Chet el psixologiyasida olimlar diqqatini keyingi yillarda shaxs modelining psixologik omillari tortmoqda, ularning asosiy variantlari G.Ayzenk, R.Kettell konsepsiyalari bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur konsepsiyalar ko'p yoki oz miqdordagi "omillar" (Ayzenkda ular 2-3 ta, Kettellda esa 20 tadan ziyod)ga asoslangan bo'lib, Ular muayyan darajada umumlashgan individuallikning yoki shaxs qiyofasini ifodalovchi, psixologik xususiyatlarni aks ettiruvchi ruhiy tizimni qayd qilishga suyanadi. Ammo tub ma'nodagi shaxsning psixologik konsepsiyasi ham individuallik qiyofalarini haqiqiy ijtimoiy-psixologik mohiyatini ochish imkoniyatiga ega emas, chunki xususiyatlarning qonuniy ravishdagi o'zaro aloqalari tavsif qilinmay qolingan.

B.D.Pariginning qat'iy asoslanib aytishiga ko'ra, shaxsning dinamik strukturasing yetakchi (farqlanuvchi) alomati yaqqol vaqt oralig'iga bog'liqligi, shaxs faoliyati yoki psixikaning muayyan holatiga aloqadorligidir. Shaxsning dinamik strukturasing ikki asosiy jabhaga taalluqligiga, ya'ni psixik holatlarga va xulqqa ishora qilgan B.D.Pariginning mulohazasicha, shaxsning kayfiyati yoki psixologik jihatdan o'zining tayyorgarlik xislati yuksak ahamiyatli yangilanishdir.

Olimning talqiniga ko'ra, psixologik tayyorgarlik - bu integral strukturaviy tuzilmadan iborat bo'lib, muayyan vaqt oralig'ida inson psixikasining jismlil yo'nalganlik darajasi va tonalligini tavsiflaydi. Psixologik tayyorgarlik o'zining tuzilishi bo'yicha uch xil jabhani qamrab oladi (konstantli, dolzarbli, vaziyatli) va faoliyatda muhim funksiyalarni bajaradi: a) muayyan vaqt birligida individ tomonidan qayta ishlanuvchi va idrok qilinuvchi barcha joriy axborotlarning akkumulyatori; b) inson faolligining tonizatori va regulyatori; v) faoliyat va axborotni qabul qilish ustanovkasi; g) shaxsning qadriyatga yo'nalganlik omili hisoblanadi. Inson hayoti va faoliyatining u yoki bu lahzalarida psixikasining (komponentlari) tarkibiy qismlari bilan sodir bo'lishlikning psixik tayyorgarligi sintetik ravishda birlashgandir. Bu muammo pariginchasicha, psixik tayyorgarlik psixik holatlarning dominantligi degan tushunchaga yaqinlashib qoladi. Vaholanki, shaxsning dinamik va statik tuzilishi munosabatini hisobga olmaydi, psixologik tayyorgarlikning miqdoriy tavsifi yo'llarini ko'rsatib o'tmaydi, natijada uning ko'lami cheksizga aylanib qoladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan hodisalarni (vaqtni fazoviy) baholash ontologik asnoda o'z yechimini topa olmaydi. Chunki struktura yaxlit tuzilma bo'lganligi tufayli u hech qachon jabha, tomon va jihatlarining

shunchaki majmuasidan iborat bo'lmashligi ravshan. Binobarin, ost tuzilish tushunchasini talqin qilishda umumiy qabul qilingan qoidaga ko'ra nisbiy jihatdan mustaqil tarkiblardan tuzilganidan qat'iy nazar, u bundan kengroq yaxlitlikning qismi bo'lib hisoblanadi. Ana shu fikrdan kelib chiqqan holda quyidagilarni ko'z o'ngiga keltirish muvofiq: birinchidan, shaxsning ijtimoiy sifatlari o'z holicha hukm surmaydi, balki yaqqol nerv sistemasida qayd qilinadi, ya'ni tabiiy-biologik mexanizmlar yordami bilan amalga oshadi.

Ikkinchidan, biologik shartlangan shaxs sifatlarining aksariyati filo va ontogeneza bevosita ijtimoiy shart-sharoitlarning ta'siri ostida shakllanadi. Shuning uchun biologik shartlanganlikning ijtimoiylikdan ajratishni o'zi o'ta murakkab bo'lib, amaliy jihatdan genotip bilan fenotip o'rtasida demarkatsion (fransuzcha - qat'iy chegara) chiziq o'tkazish mumkin emas.

Uchinchidan, na biologik, na ijtimoiy shartlangan sifatlar, fazilatlar, xislatlar inson tomonidan egallanayotgan tajribadan tashqarida namoyon bo'lishi kuzatilmaydi. Shuningdek, insonning o'zlashtiradigan bilimlari, malakalari, ko'nikmalari, odatlarining o'ziga xosligi uning shaxsidagi nuqsonlar kompensatsiyasi ko'pincha axloqiy yo'nalganlik va mayllarga bog'liq.

To'rtinchidan, alohida olingan bilim jarayonlarining tipologik xususiyatlari bilan shartlangan shaxs fazilatlarini o'zaro bir-biridan ajratib tahlil qilish ham g'ayritabiiy holatdir. Yuqoridagi mulohazalarning barchasi shaxsda namoyon bo'ladigan xislatlarida o'z ta'sirini, izini qoldiradi.

2.3. Shaxs psixologiyasi, ko'p qirraligi.

XXI asrda individ, inson, shaxs, subyekt va komil insonni o'rganish turli yo'nalishlarda, vaziyatlarda, yosh xususiyatlari, alohida yondashish negizida, o'ziga xos tahlilga, metodologik asosga suyanib olib borilishi maqsadga muvofiq. Chunki jahon psixologiyasi fanida to'plangan nazariy va amaliy xususiyatli materiallarni mafkuraviy nuqtai nazardan tahlil hamda tanqid qilmasdan, balki ularni xolisona baholash, ilmiy jihatdan talqin qilish joiz. Binobarin, turli psixologik ilmiy maktablar tomonidan to'plangan natijalarning oqil jihatlarini tanlash va tadqiqotning boshlang'ich nuqtasini belgilashda ulardan omilkorlik bilan foydalanish ko'pgina ilmiy qaytadan tekshiruvlarning

oldini oladi.

Shaxsga nisbatan subyektiv munosabat, ya'ni unda robot sifatida majburiylik tamoyiliga asoslanib (barcha xususiyatlarni bir tekis shakllantirish mumkin, degan xato nazariyadan voz kechish) inson qarshilik ko'rsatishini hisobga oluvchi yondashishni yo'lga qo'yish, subyekt-subyekt aloqasini vujudga keltirish.

Har qanday subyekt-shaxs, lekin har qaysi shaxs subyekt emasligi muammosini yechish. Buning uchun mustaqil fikrlashga ega bo'lish, shaxsiy pozitsiyani himoya qila olish, g'oyani amalga oshirish yo'lida to'siqlarni pisand qilmaslik, mustahkam ishonch, qat'iy maslak, iymon negizida asoslanish, intilishda irodaviy barqarorlik ustuvorligiga erishish. Dunyoqarash va uni hayotga tatbiq qilishning obyektiv va subyektiv shart-sharoitlari mavjudligiga iqror bo'lish hamda uni tan olish va hokazo.

Bizningcha, individ, shaxs, subyekt va komil inson to'g'risida mulohazalar yuritilganda ularning ongsizlik, ongostlilik, onglilik va o'ta (super) onglilik holatlari bilan uzviy aloqadorligini unutmazlik lozim. Yuqorida keltirilgan atamalar ongli mavjudodga taalluqli ekanligi jahon psixologiyasi fanining ilmiy manbalarida atroflicha talqin qilingan, lekin ularning ierarxiyasi, mohiyati bayonida turlicha yondashuv hukmronidir. Mazkur maqsadni chuqurroq ochishga yo'naltirilgan nazariyalar o'ta bahsli bo'lib, uning zaminida faqat ong yotishi tasdiqlanadi, xolos. Aslida esa inson ixtiyoriy diqqat, ixtiyoriy xotira va muayyan maqsadga asoslanib, biron-bir faoliyat inson tomonidan tashkil qilingandagina ong shaxsning ushbu faoliyatini regulyatori (boshqaruvchi) vazifasini bajaradi. Biroq odam funksional holatining o'zgarishi bilan onglilikdan ongsizlik (ixtiyorsizlik)ka o'tishi, ijod, tashabbus uning uchun muomala, faoliyat negiziga aylansa, u holda shaxs ongosti (muvofiqlashuv) holatiga asta kirib borishi mumkin. Xuddi shu boisdan shaxs bir davrning o'zida har uchala holat (onglilik, ongsizlik, ongostlilik) hukmi ostida yashashi, faoliyat ko'rsatishi, ijod qilishi, muomalaga kirishishi mumkin. Har uchala holatning omili negizida shaxsning kamoloti vujudga keladi, ularning har qaysisi bu jarayonga o'ziga xos ulush qo'shadi. Ong holatlari tabiiy ravishda bir-biri bilan uzluksiz tarzda o'rin almashtirib turadi, chunki inson ixtiyorsiz, ixtiyoriy va ixtiyoriydan keyingi bosqichlar hukmi bilan yashaydi va faoliyat ko'rsatadi.

Jahon psixologiyasi fanida to'plangan ma'lumotlardan ma'lumki, inson (shaxs) o'zini o'zi anglashi uchun xuddi shu o'zini o'zi anglash xususiyatining (jarayonining) subyekt bo'lishi muqarrar.

2.4. Individd, shaxs, individuallik.

Yirik rus psixologlaridan biri B.M.Teplov (1896-1965) va uning shogirdlari, maslakdoshlari I.P.Pavlovning tadqiqotlarini davom ettirib, inson nerv jarayonlari xususiyatlarining o'ziga xos tomonlarini ochishga muvaffiq bo'ldilar. Ular nerv-fiziologik jarayonlarning nozik qirralarini o'rganishda maxsus moslamalar yordami bilan o'zgarishlarni qayd qilish hamda olingan natijalarni (omillarini) matematik statistika metodlari orqali hisoblashni tatbiq etdilar.

B.M.Teplov ilmiy maktabi namoyandalari tomonidan olingan ma'lumotlarga qaraganda, insonda hosil qilinadigan shartli reflekslarning ba'zi bir individual xususiyatlari o'zaro uyg'unlikka egadir. Ularning ta'biricha, o'zaro bog'liq individual xususiyatlar tizimi asab tizimining muayyan xususiyati bilan tavsiflanadi. Jumladan, o'zaro bog'langan xususiyatlar, birinchidan, shartli qo'zg'ovchi mustahkamlanishi davom etishidan qat'iy nazar, shartli reflekslar so'nishi darajasiga, ikkinchidan, qo'zg'ovchilarning kuchli yoki kuchsizligi bilan shartli reaksiyaning hajmi orasidagi tafovutlarga, uchinchidan, asosiy qo'zg'ovchi sezgirligiga begona (notanish) qo'zg'ovchini ijobiy (salbiy) ta'sir o'tkazish darajasiga, to'rtinchidan, boshqa ko'rinishdagi yoki kuchlanishdagi qo'zg'alish jarayonlarining kuchiga bog'liqdir. Ma'lumotlarning tahliliga binoan, tormozlanishning (to'xtalishning) kuchi bilan nerv jarayonlarining muvozanatlashuviga taalluqli shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlari turkumlari shunga o'xshash usul yordami bilan kashf qilingan.

Shuningdek, B.M.Teplov ilmiy maktabining namoyandalari tomonidan ijobiy va tormozlovchi shartli reflekslarning hosil bo'lish tezligini tavsiflovchi individual xususiyatlar turkumi ham ta'birlab berilgandir. Ushbu individual xususiyatlar mohiyatida ifodalanuvchi asab tizimining notanish xususiyati dinaminlik deb nomlangan. Bundan tashqari, ular shartli reflektor faoliyatining bir guruh individual xususiyatlari qo'zg'alish jarayonining to'xtalishining tezligi mahsuli

sifatida taxmin qilingan xususiyatni (yangi xislatni) labillik, ya'ni lotincha - beqarorlik deb ataganlar.

Shuning bilan birga asab tizimining boshqa xususiyatlari mavjudligi to'g'risida ilmiy taxminlar ilgari surilgan, chunonchi: senzitivlik, reaktivlik va hokazo. B.M.Teplov ilmiy maktabi I.P.Pavlov tadqiqotlarida aniqlangan asab tizimining xususiyatlari to'g'risidagi nazariya va taxminlar muayyan darajada kengaytirilgan hamda temperamentning tub mohiyatini tushuntirishga qulay imkoniyatlar yaratilgan. Lekin shunday chuqur izlanishlar olib borilishiga qaramay, psixologlar tomonidan kashf qilingan xususiyatlarning kimyoviy va fizikaviy mohiyati to'hanuzgacha noma'lum bo'lib qolmoqda.

Xuddi shu bois, asab tizimining xususiyati to'g'risidagi ilmiy mushohadalar faqat shartli reflektor faoliyati bilan o'zaro bog'liq individual xususiyatlar turkumiga taalluqli umumiy sabablar bo'yicha talqin qilishni ifodalaydi, xolos. XXI asrda ham odam individ, shaxs, subyekt, komil inson sifatida psixologik ilmiy tushunchalar negizida talqin qilinishda davom ettiriladi, lekin har bir tushuncha mohiyatida va ko'lamida sifat o'zgarishlari yuz berishi mumkin, chunki tashqi va ichki omillar, ta'sir etuvchilar, ta'sirlanuvchilar ustuvorligi yo'qola boradi.

Odamga individ sifatida tavsif berishda uning yosh davri, jinsiy va individual-tipologik xususiyatlariga asoslaniladi. Yosh davrning sifatlari ontogenetik, evolyutsiya bosqichlarida izchil ravishda namoyon bo'ladi va takomillashuv jarayonida o'z ifodasini topadi, jinsiy dimorfizm xususiyati esa ularga mutlaqo mos tushadi. Individning individual-tipologik xususiyatiga konstitusion (tananing tuzilishi, biokimyoviy individuallik, ya'ni yakkahollik) holatlar, simmetriya va asimmetriya juft retseptorlari, effektorlari funksiyasi kiradi. Bu xususiyatlar, holatlar, hodisalar, mexanizmlar va xossalar birlamchi hisoblanib, hujayra va molekulyar tuzilishning barcha darajalarida ishtirok etadi.

Jahon psixologiyasi to'plagan nazariy va amaliy ma'lumotlarga ko'ra, yosh, jinsiy va individual-tipologik xususiyatlar sensor (subsensitiv, subseptiv), mnemik (xotira), verbal (so'z orqali) va mantiq psixofiziologik funksiyalarining dinamikasi hamda organik ehtiyojlar tuzilishini aniqlaydi. Individning bu xususiyatlarini ikkilamchi deb atab, ularning integratsiyasi temperament xususiyatlarida va tug'ma mayllarda ifodalanishini ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiq. Chunki yuqoridagi sifatlar ontogenetik evolyutsiya jarayondan iborat bo'lib,

ular filogenetik dasturga asoslanib hukm suradi. Yosh davrga oid va individual o'zgaruvchanlik insoniyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti ta'siri ostida har xil ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin. Individning dinamik xususiyatlariga shaxsning ijtimoiy muhitda vujudga kelgan sifatlari ta'sir etib, uning individual o'zgaruvchanligi omilini yanada kuchytiradi.

2.5 Shaxsning turli fanlar nuqtai nazaridan o'rganilishi. Shaxs muammosi va fanning metodologik darajalari.

Shaxs nazariyasi - bu shaxs rivojlanishining tabiati va mexanizmlari haqidagi farazlar yoki taxminlar to'plami. Shaxsiyat nazariyasi nafaqat tushuntirishga, balki inson xatti-harakatlarini bashorat qilishga ham harakat qiladi.

Zamonaviy psixologiyada shaxsni o'rganishning sakkizta asosiy yondashuvi mavjud. Har bir yondashuv o'z nazariyasiga, shaxsning xususiyatlari va tuzilishi haqidagi o'z g'oyalariga, ularni o'lchashning o'ziga xos usullariga ega. Shuning uchun biz faqat quyidagi sxematik ta'rifni taklif qilishimiz mumkin: shaxs - bu inson xatti-harakatlarining individual o'ziga xosligini, vaqtinchalik va vaziyat barqarorligini ta'minlaydigan ko'p o'lchovli va ko'p bosqichli psixologik xususiyatlar tizimi. Har bir nazariya shaxsning bir yoki bir nechta tarkibiy modellarini yaratishga imkon beradi. Modellarining aksariyati spekulativ bo'lib, faqat bir nechtasi, asosan, dispozitsiyaviy, zamonaviy matematik usullar yordamida qurilgan.

Keling, har bir yondashuvni batafsil ko'rib chiqaylik.

Shaxsning psixodinamik nazariyasi.

“Klassik psixoanaliz” deb ham ataladigan shaxsning psixodinamik nazariyasining asoschisi avstriyalik olim Z. Freyd (1856-1939) hisoblanadi.

Freydning fikricha, shaxs rivojlanishining asosiy manbai tug'ma biologik omillar (instinktlar), to'g'rirog'i, umumiy biologik energiya - libido (lotincha libido - jalb qilish, istak) hisoblanadi. Bu energiya, birinchidan, nasl berish (jinsiy jalb qilish), ikkinchidan, halokatga (tajovuzkor tortishish) qaratilgan. Shaxs hayotning birinchi olti yilida shakllanadi. Shaxs tuzilishida ongsiz hukmronlik qiladi. Libidoning asosiy qismini tashkil etuvchi jinsiy va tajovuzkor harakatlar inson tomonidan amalga oshirilmaydi.

Freyd shaxsning iroda erkinligi yo'qligini ta'kidladi. Insonning xulq-atvori uning jinsiy va tajovuzkor motivlari bilan to'liq belgilanadi, u buni id (bu) deb atagan. Shaxsning ichki dunyosiga kelsak, bu yondashuv doirasida u butunlay sub'ektivdir. Inson o'z ichki dunyosining asiri, motivning haqiqiy mazmuni xatti-harakatlarning "jabhasi" orqasida yashiringan. Va faqat tilning sirpanishi, tilning sirpanishi, orzular, shuningdek, maxsus usullar insonning shaxsiyati haqida ko'proq yoki kamroq aniq ma'lumot berishi mumkin.

Shaxsning individual "elementlari" ning asosiy psixologik xususiyatlari ko'pincha xarakter xususiyatlari deb ataladi. Bu xususiyatlar insonda erta bolalik davrida shakllanadi.

Rivojlanishning birinchi, "og'zaki" bosqichida (tug'ilgandan bir yarim yoshgacha) onaning bolani ko'krak suti bilan boqishdan keskin va qo'pol rad etishi bolada ishonchsizlik, haddan tashqari mustaqillik va boshqalar kabi psixologik xususiyatlarni shakllantiradi. Haddan tashqari faollik va aksincha, uzoq muddatli ovqatlanish (bir yarim yildan ortiq) ishonchli, passiv va qaram shaxsning shakllanishiga olib kelishi mumkin. Ikkinchi (1,5 yoshdan 3 yoshgacha) "anal" bosqichda, hojatxona ko'nikmalarini o'rganish jarayonida bolaning qo'pol jazolanishi "anal" xarakter xususiyatlarini - ochko'zlik, poklik, punktuallikni keltirib chiqaradi. Ota-onalarning bolaga hojatxona ko'nikmalarini o'rgatish uchun ruxsatli munosabati, bevaqt, saxovatli va hatto ijodiy shaxsning shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Uchinchi, "fallik", bola rivojlanishining eng muhim bosqichida (3 yoshdan 6 yoshgacha), o'g'il bolalarda "Edip kompleksi" va qizlarda "Elektr kompleksi"ning shakllanishi sodir bo'ladi. Edip kompleksi bolaning otasidan nafratlanishida ifodalanadi, chunki u qarama-qarshi jinsga (onasiga) birinchi erotik jalb qilishni to'xtatadi. Demak, otaning ramzi bo'lgan oila va ijtimoiy me'yorlarni rad etish bilan bog'liq bo'lgan tajovuzkor xarakter, noqonuniy xatti-harakatlar. Elektr kompleksi (otaga jalb qilish va onani rad etish) qiz va ona o'rtasidagi munosabatlarda qizlarda begonalashuvni shakllantiradi.

Freyd shaxsiyatning uchta asosiy kontseptual bloklarini yoki misollarini ajratib turadi:

1) id ("bu") - ongsiz (jinsiy va tajovuzkor) undovlar yig'indisidan iborat shaxsning asosiy tuzilishi; id zavq tamoyiliga muvofiq ishlaydi;

2) ego ("men") - psixikaning kognitiv va ijro etuvchi funksiyalari to'plami, asosan shaxs tomonidan amalga oshiriladi, keng ma'noda real

dunyo haqidagi barcha bilimlarimizni ifodalaydi; ego - bu idga xizmat qilish uchun mo'ljallangan tuzilma, reallik prinsipiga muvofiq ishlaydi va id va superego o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayonini tartibga soladi va ular o'rtasidagi davomiy kurash uchun maydon vazifasini bajaradi;

3) superego ("super-men") - inson yashaydigan jamiyatning ijtimoiy normalari, munosabatlari, axloqiy qadriyatlarini o'z ichiga olgan tuzilma.

Id, ego va superego libidoning cheklangan miqdori tufayli psixik energiya uchun doimiy kurashda. Kuchli to'qnashuvlar odamni psixologik muammolarga, kasalliklarga olib kelishi mumkin. Ushbu qarama-qarshiliklarning keskinligini bartaraf etish uchun odam ongsiz ravishda ishlaydigan va xatti-harakatlar motivlarining haqiqiy mazmunini yashiradigan maxsus "himoya mexanizmlarini" ishlab chiqadi. Himoya mexanizmlari shaxsning ajralmas xususiyatlari hisoblanadi. Mana, ulardan ba'zilari: repressiya (azoblarni keltirib chiqaradigan fikrlar va his-tuyg'ularning ong ostiga tarjimai); proyeksiya (odamning o'zining qabul qilib bo'lmaydigan fikrlari va his-tuyg'ularini boshqa odamlarga bog'lash jarayoni, shu bilan ularning kamchiliklari yoki qo'pol xatolari uchun ularni ayblash); almashtirish (tajovuzni xavfliroq ob'ektdan kamroq xavfli ob'ektga yo'naltirish); reaktiv shakllanish (qabul qilib bo'lmaydigan istaklarni bostirish va ularni xatti-harakatlarda qarama-qarshi chaqiriqlar bilan almashtirish); sublimatsiya (moslashish uchun qabul qilib bo'lmaydigan jinsiy yoki tajovuzkor impulslarni ijtimoiy maqbul xatti-harakatlar shakllari bilan almashtirish). Har bir inson bolalik davrida shakllangan o'ziga xos himoya mexanizmlariga ega.

Shunday qilib, psixodinamik nazariya doirasida shaxsiyat, bir tomondan, jinsiy va tajovuzkor motivlar tizimi, ikkinchi tomondan, himoya mexanizmlari va shaxsiyat tuzilishi individual xususiyatlar, individual bloklar (insonlar) va boshqalarning individual ravishda farqlanadigan nisbati. Himoya mexanizmlari.

Shaxsning analitik nazariyasi.

Ushbu yondashuvning eng ko'zga ko'ringan vakili shveytsariyalik tadqiqotchi K.Yung (1875-1961).

Yung tug'ma psixologik omillarni shaxs rivojlanishining asosiy manbai deb hisoblagan. Inson ota-onasidan tayyor birlamchi g'oyalarni - "arxetiplarni" meros qilib oladi. Ba'zi arxetiplar umuminsoniy, xudo, ezgulik va yomonlik g'oyalari kabi, barcha xalqlarga xosdir. Ammo

madaniy va individual o'ziga xos arxetiplar mavjud. Jung arxetiplar tushlarda, xayollarda aks etadi va ko'pincha san'at, adabiyot, me'morchilik va dinda ishlatiladigan ramz sifatida topiladi, deb taklif qildi. Har bir inson hayotining mazmuni tug'ma arxetiplarni konkret mazmun bilan to'ldirishdir.

Yungning fikricha, shaxs hayot davomida shakllanadi. Shaxsning tuzilishida ongsiz ustunlik qiladi, uning asosiy qismini "kollektiv ongsizlik" - barcha tug'ma arxetiplarning yig'indisi tashkil etadi. Shaxsning iroda erkinligi cheklangan. Insonning xatti-harakati aslida uning tug'ma arxetiplariga yoki kollektiv ongsizligiga bo'ysunadi. Insonning ichki dunyosi, bu nazariya doirasida, butunlay sub'ektivdir. Inson o'z dunyosini faqat orzulari, madaniyat va san'at timsollariga bo'lgan munosabati orqali ochishga qodir. Shaxsning haqiqiy mazmuni tashqi kuzatuvchidan yashiringan.

Shaxsning asosiy elementlari - ma'lum bir shaxsning individual amalga oshirilgan arxetiplarining psixologik xususiyatlari. Bu xususiyatlar ko'pincha xarakter xususiyatlari deb ham ataladi.

Analitik modelda uchta asosiy kontseptual blok yoki shaxsiyat sohalari mavjud:

1) Kollektiv ongsizlik - bu shaxsning asosiy tuzilishi bo'lib, unda insoniyatning butun madaniy va tarixiy tajribasi jamlangan, inson psixikasida meros qilib olingan arxetiplar shaklida namoyon bo'ladi.

2) Individual ongsizlik - bu ongdan bostirilgan "komplekslar" yoki hissiy jihatdan zaryadlangan fikrlar va his-tuyg'ular to'plami. Inson o'zining butun aqliy kuchini bevosita yoki bilvosita hokimiyatga intilish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatga, o'zini sezmay sarflab yuboradigan "kuch-kuch" kompleksiga misol bo'la oladi.

3) Individual ong - o'z-o'zini anglashning asosi bo'lib xizmat qiladigan va o'z ichiga olgan fikrlar, his-tuyg'ular, xotiralar va his-tuyg'ularni o'z ichiga olgan tuzilma, buning natijasida biz o'zimizni bilamiz, ongli faoliyatimizni tartibga solamiz.

Shaxsning yaxlitligiga "men" arxetipi harakati orqali erishiladi. Ushbu arxetipning asosiy maqsadi insonni "individuallashtirish" yoki kollektiv ongsizlikdan chiqishdir. Bunga "men" inson psixikasining barcha tuzilmalarini tashkil etishi, muvofiqlashtirishi, bir butunlikka birlashtirishi va har bir alohida shaxs hayotining o'ziga xosligini, o'ziga xosligini yaratishi tufayli erishiladi. O'zlik bunday integratsiyaning ikki yo'li, ikkita munosabatiga ega.

Har bir inson bir vaqtning o'zida ham ekstrovert, ham introvertga ega. Biroq, ularning jiddiyliги butunlay boshqacha bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, Yung ma'lumotni qayta ishlashning to'rtta kichik turini ajratib ko'rsatdi: aqliy, hissiy, sezgir va intuitiv, ulardan birining ustunligi insonning ekstravertiv yoki introvertiv munosabatiga o'ziga xos xususiyat beradi. Shunday qilib, Jung tipologiyasida shaxsiyatning sakkiz kichik turini ajratish mumkin. Individual shaxs nazariyasi.

Alfred Adlarning (1870-1937) individual psixologiyasida bir nechta asosiy tamoyillar mavjud bo'lib, ular asosida u shaxsni tavsiflaydi:

- 1) shaxs yagona, o'ziga xos va yaxlit;
- 2) inson hayoti - mukammallikka intilish;
- 3) shaxs ijodiy va o'zini o'zi belgilaydigan shaxsdir;
- 4) shaxsning ijtimoiy mansubligi.

Adlarning so'zlariga ko'ra, odamlar bolaligida boshdan kechirgan o'zlarining pastligi tuyg'usini qoplashga harakat qiladilar va pastlikni boshdan kechiradilar, ular butun umri davomida ustunlik uchun kurashadilar. Har bir inson o'ziga xos turmush tarzini rivojlantiradi, uning doirasida u ustunlik yoki mukammallikka qaratilgan xayoliy maqsadlarga erishishga intiladi. Bu bilan bog'liq bo'lgan "fikrli finalizm" tushunchasi - inson xatti-harakati kelajakka nisbatan o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga bo'ysundirilganligi haqidagi g'oya. Adlarning fikriga ko'ra, turmush tarzi, ayniqsa, shaxsning munosabatlarida va uning uchta asosiy hayotiy vazifasini: mehnat, do'stlik va sevgini hal qilishga qaratilgan xatti-harakatlarida aniq namoyon bo'ladi. Ijtimoiy qiziqishni ifodalash darajasini va ushbu uchta vazifaga nisbatan faollik darajasini baholashga asoslanib, Adler turmush tarzi bilan birga keladigan munosabat turlarini ajratdi:

Menejer (o'ziga ishonch, talabchanlik, ahamiyatsiz ijtimoiy qiziqish, tashqi dunyodan ustunlikni o'rnatish);

Qochish (faollik va ijtimoiy qiziqishning etishmasligi, zerikishdan qo'rqish, hayotiy muammolarni hal qilishdan qochish);

Ijtimoiy foydali (yuqori darajadagi ijtimoiy qiziqishning yuqori faollik, boshqalarga g'amxo'rlik va muloqotga qiziqish, hamkorlik muhimligini anglash, shaxsiy jasorat va boshqalarning farovonligiga hissa qo'shishga tayyorlik bilan uyg'unligi).

Adlarning fikricha, hayot tarzi shaxsning ijodiy kuchi tufayli yaratilgan, ammo unga tug'ilish tartibi ma'lum bir ta'sir ko'rsatadi:

birinchi tug'ilgan, yagona bola, o'rta yoki oxirgi bola. Shuningdek, individual psixologiyada asosiy e'tibor ijtimoiy manfaat deb ataladigan narsaga, ya'ni shaxsning ideal jamiyatni yaratishda ishtirok etishga bo'lgan ichki moyilligiga qaratiladi. Alfred Adlarning butun nazariyasining markaziy kontsepsiyasi ijodiy "men" dir. Bu kontsepsiya inson hayotining faol tamoyilini o'zida mujassam etgan; nima ma'no beradi; hayot tarzi kimning ta'siri ostida shakllanadi. Bu yaratuvchi kuch inson hayotining maqsadiga javob beradi va ijtimoiy manfaatdorlikning rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Shaxsning gumanistik nazariyasi.

Shaxsning gumanistik nazariyasida ikkita asosiy yo'nalish mavjud. Birinchi, "klinik" (asosan klinikaga yo'naltirilgan), amerikalik psixolog K.Rogers (1902-1987) qarashlarida keltirilgan. Ikkinchi, "motivatsion" yo'nalishning asoschisi amerikalik tadqiqotchi A.Maslou (1908-1970) hisoblanadi. Ushbu ikki soha o'rtasidagi ba'zi farqlarga qaramay, ular juda ko'p umumiyliklarga ega.

Gumanistik psixologiya vakillari o'z-o'zini amalga oshirishga bo'lgan tug'ma tendentsiyalarni shaxs rivojlanishining asosiy manbai deb bilishadi. Shaxsiy rivojlanish - bu tug'ma tendentsiyalarning paydo bo'lishi. K.Rojersning fikricha, inson psixikasida ikkita tug'ma tendentsiya mavjud. U "o'z-o'zini namoyon qilish tendentsiyasi" deb atagan birinchisi, dastlab inson shaxsiyatining kelajakdagi xususiyatlarini katlama shaklida o'z ichiga oladi. Ikkinchisi - "organizmni kuzatish jarayoni" - shaxsning rivojlanishini kuzatish mexanizmi. Ana shu tendentsiyalar asosida rivojlanish jarayonida shaxsda "Ideal Men" va "haqiqiy Men"ni o'z ichiga oluvchi "Men"ning maxsus shaxsiy tuzilishi vujudga keladi. "Men" strukturasi bu quyi tuzilmalari murakkab munosabatlarda - to'liq uyg'unlikdan (kongruensiyadan) to'liq disgarmoniyagacha.

Hayotning maqsadi, K.Rojersning fikricha, o'zining barcha tug'ma imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, "to'laqonli faoliyat yurituvchi shaxs", ya'ni o'zining barcha qobiliyat va iste'dodini ishga soladigan, o'z salohiyatini ro'yobga chiqaradigan va o'zini to'liq bilish sari intiladigan shaxs bo'lishdir. Uning asl mohiyatini kuzatib, uning tajribalari.

A.Maslou shaxs rivojlanishining negizida yotgan ehtiyojlarning ikki turini ajratib ko'rsatdi: ular qanoatlantirilgandan keyin to'xtab qoladigan "kamchilik" va "o'sish" ular, aksincha, amalga oshirilgandan

keyingina ortib boradi. Umuman olganda, Maslougga ko'ra, motivatsiyaning besh darajasi mavjud:

- 1) fiziologik (oziq-ovqat, uyquga bo'lgan ehtiyoj);
- 2) xavfsizlik ehtiyojlari (kvartiraga, ishga ehtiyoj);
- 3) bir shaxsning boshqa shaxsga bo'lgan ehtiyojlarini, masalan, oilani yaratishda aks ettiruvchi tegishlilik ehtiyojlari;
- 4) o'z-o'zini hurmat qilish darajasi (o'zini hurmat qilish, malaka, qadr-qimmatga bo'lgan ehtiyoj);
- 5) o'z-o'zini namoyon qilish zarurati (ijodkorlik, go'zallik, yaxlitlik va boshqalar uchun metan).

Birinchi ikki darajadagi ehtiyojlar etishmayotgan, uchinchi darajali ehtiyojlar oraliq, to'rtinchi va beshinchi darajalar o'sish ehtiyojlari hisoblanadi, Maslou motivatsiyaning progressiv rivojlanish qonunini ishlab chiqdi, unga ko'ra odamning motivatsiyasi bosqichma-bosqich rivojlanadi: Agar (asosan) quyi darajadagi ehtiyojlar qondirilsa, yuqori daraja yuzaga keladi. Boshqacha aytganda, agar odam och bo'lsa, tomi yo'q bo'lsa, unda oila qurish, undan ham ko'proq o'zini hurmat qilish yoki ijodkorlik qilish qiyin bo'ladi.

Inson uchun eng muhimi - bu o'zini o'zi anglash ehtiyojlari. Hech kim barcha motivlarni tashlab qo'yadigan darajada o'zini namoyon qila olmaydi. Har bir inson doimo rivojlanish uchun qobiliyatlarga ega. Beshinchi darajaga yetgan odam "psixologik jihatdan sog'lom odam" deb ataladi.

Gumanistlarning fikriga ko'ra, hal qiluvchi yosh davri yo'q; shaxs hayot davomida shakllanadi va rivojlanadi. Biroq, hayotning dastlabki davrlari (bolalik va o'smirlik) shaxsning rivojlanishida alohida o'rin tutadi. Shaxsda ratsional jarayonlar hukmronlik qiladi, bu erda ongsizlik faqat vaqtinchalik, u yoki bu sabablarga ko'ra o'z-o'zini namoyon qilish jarayoni bloklanganda paydo bo'ladi. Gumanistlar insonda to'liq iroda erkinligiga ishonishadi. Inson o'zini anglaydi, o'z harakatlaridan xabardor bo'ladi, rejalar tuzadi, hayotning mazmunini izlaydi. Inson o'z shaxsiyatini yaratuvchisi, o'z baxtini yaratuvchisidir.

Insonning ichki dunyosi, uning fikrlari, his-tuyg'ulari va his-tuyg'ulari gumanistlar uchun haqiqatning bevosita aksi emas. Har bir inson voqelikni o'zining sub'ektiv idrokiga muvofiq talqin qiladi. Insonning ichki dunyosi faqat o'ziga to'liq kirishi mumkin. Inson harakatlari sub'ektiv idrok va sub'ektiv tajribaga asoslanadi. Faqat

sub'ektiv tajriba ma'lum bir shaxsning xatti-harakatlarini tushunishning kalitidir.

Shunday qilib, insonparvarlik yondashuvi doirasida shaxs o'zini o'zi amalga oshirish natijasida inson "men" ning ichki dunyosi, shaxsning tuzilishi esa "haqiqiy men" va "ideal" ning individual nisbatidir. Men", shuningdek, shaxsiyatning o'zini o'zi anglash ehtiyojlarining individual rivojlanish darajasi.

Shaxsning kognitiv nazariyasi.

Shaxsning kognitiv nazariyasi gumanistik nazariyaga yaqin, ammo u bir qator muhim farqlarga ega. Bu yondashuv asoschisi amerikalik psixolog J.Kelli (1905-1967) hisoblanadi. Uning fikricha, inson hayotda bilmoqchi bo'lgan yagona narsa - u bilan nima sodir bo'lganligi va kelajakda u bilan nima bo'lishidir.

Kellining fikricha, shaxs rivojlanishining asosiy manbai atrof-muhit, ijtimoiy muhitdir. Shaxsning kognitiv nazariyasi intellektual jarayonlarning inson xatti-harakatlariga ta'sirini ta'kidlaydi. Bu nazariyada har qanday odam narsalarning tabiati haqidagi farazlarni sinovdan o'tkazadigan va kelajakdagi voqealarni prognoz qiladigan olim bilan taqqoslanadi. Har qanday voqea bir nechta talqinlarga ochiq. Ushbu yo'nalishdagi asosiy tushuncha "konstruksiya" (inglizcha konstruktsiyadan - qurish). Bu tushuncha barcha ma'lum bo'lgan kognitiv jarayonlarning (idrok, xotira, fikrlash va nutq) xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Qurilishlar tufayli inson nafaqat dunyoni o'rganadi, balki shaxslararo munosabatlarni ham o'rnatadi. Bu munosabatlarning asosini tashkil etuvchi konstruktsiyalar shaxs konstruktsiyalari deb ataladi. Konstruktsiya - bu boshqa odamlar va o'zimizni idrok etishimizning o'ziga xos klassifikator-shablonidir.

Kelli nuqtai nazaridan, har birimiz gipotezalarni quramiz va sinovdan o'tkazamiz, bir so'z bilan aytganda, ma'lum bir shaxs sportchi yoki sportsiz, musiqiy yoki musiqasiz, aqlli yoki aqlli emas va hokazo muammolarini tegishli konstruktsiyalardan foydalangan holda hal qilamiz. (klassifikatorlar). Har bir konstruktsiyada "dixotomiya" (ikki qutb) mavjud: "sport-sportga xos bo'lmagan", "musiqiy-musiqiy bo'lmagan" va hokazo. Inson o'zboshimchalik bilan voqeani eng yaxshi tasvirlaydigan, ya'ni eng yaxshi bashorat qiluvchi dixotomiyali konstruktsiya qutbini tanlaydi. Ba'zi konstruktsiyalar faqat tor doiradagi hodisalarni tasvirlash uchun mos keladi, boshqalari esa keng qo'llanilishi mumkin. Odamlar nafaqat konstruktsiyalar soni, balki

ularning joylashuvi bilan ham farqlanadi. Ongda tezroq amalga oshirilgan konstruktsiyalar yuqori, sekinroq bo'lganlar esa bo'ysunuvchi deb ataladi. Konstruktiv tizim statik shakllanish emas, balki tajriba ta'sirida doimiy o'zgarishda, ya'ni shaxs hayot davomida shakllanadi va rivojlanadi. Kelli shaxsning iroda erkinligi cheklanganligiga ishongan. Inson hayoti davomida shakllangan konstruktiv tizim ma'lum cheklovlarni o'z ichiga oladi. Biroq, u inson hayoti to'liq aniqlanganiga ishonmadi. Har qanday holatda ham, inson muqobil bashoratlarni tuzishga qodir. Asosiy kontseptual element - shaxsiy "konstruksiya".

Kognitiv nazariyaga ko'ra, shaxs - bu shaxsning shaxsiy tajribasi qayta ishlanadigan (idrok etilgan va sharhlangan) tashkil etilgan shaxsiy konstruktsiyalar tizimi. Ushbu yondashuv doirasida shaxsning tuzilishi konstruktsiyalarning individual o'ziga xos ierarxiyasi sifatida ko'rib chiqiladi.

Shaxsning xulq-atvor nazariyasi.

Shaxsning xulq-atvor nazariyasi boshqa nomga ega - "ilmiy", chunki bu nazariyaning asosiy tezisi bizning shaxsiyatimiz o'rganish mahsulidir.

Shaxsning xulq-atvor nazariyasida ikkita yo'nalish mavjud - refleks va ijtimoiy. Refleks yo'nalishi taniqli amerikalik bixevioristlar J.Uotson va B.Skinner (1904-1990) asarlari bilan ifodalanadi. Ijtimoiy yo'nalishning asoschilari amerikalik tadqiqotchilar A.Bandura (1925-1988) va J.Rotterdir.

Shaxsni rivojlantirishning asosiy manbai, har ikki yo'nalishga ko'ra, so'zning keng ma'nosida atrof-muhitdir. Genetik yoki psixologik merosning shaxsiyatida hech narsa yo'q. Shaxs o'rganish mahsuli bo'lib, uning xossalari umumlashtirilgan xulq-atvor reflekslari va ijtimoiy ko'nikmalardir. Bixevioristlar nuqtai nazaridan, har qanday turdagi shaxs - ishchi yoki bandit, shoir yoki savdogar talab asosida shakllanishi mumkin. Skinnerning ta'kidlashicha, shaxsiyat operativ ta'lim natijasida shakllangan ijtimoiy ko'nikmalar to'plamidir. Operant Skinner har qanday vosita harakati natijasida atrof-muhitdagi har qanday o'zgarishlarni chaqirdi. Biror kishi kuchaytirilgan amallarni bajarishga moyil bo'ladi va keyin jazodan qochadi. Shunday qilib, ma'lum bir kuchaytirish va jazolash tizimi natijasida odam yangi ijtimoiy ko'nikmalarga ega bo'ladi va shunga mos ravishda yangi

shaxsiy xususiyatlar - mehribonlik yoki halollik, tajovuzkorlik yoki altruizm.

Ikkinchi yo'nalish vakillarining fikriga ko'ra, shaxsning rivojlanishida tashqi omillar emas, balki ichki omillar, masalan, kutish, maqsad, ahamiyat va boshqalar muhim rol o'ynaydi. Bandura insonning xatti-harakati ichki omillar bilan belgilanadigan o'zini-o'zi, deb ataydi. Tartibga solish. O'z-o'zini tartibga solishning asosiy vazifasi - o'z-o'zini samaradorligini ta'minlash, ya'ni har qanday vaqtda ichki omillarga tayangan holda, inson amalga oshirishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlar shakllarini bajarishdir. Ichki omillar taqlid qilish orqali o'rganish natijasida o'tmish tajribasidan kelib chiqqan bo'lsa-da, o'zlarining ichki qonuniyatlari bo'yicha harakat qiladilar.

Xulq-atvor nazariyasiga ko'ra, inson iroda erkinligidan deyarli butunlay mahrum. Bizning xatti-harakatlarimiz tashqi sharoitlar bilan belgilanadi. Insonning ichki dunyosi ob'ektivdir. Undagi hamma narsa atrof-muhitdan. Xulq-atvor ko'rinishlarida shaxs to'liq ob'ektivlashadi. Hech qanday "fasad" yo'q. Bizning xatti-harakatlarimiz shaxsiyatdir. Shaxsning xulq-atvor xususiyatlari operatsion va ob'ektiv o'lchovga mos keladi.

Reflekslar yoki ijtimoiy qobiliyatlar shaxsiyatning bixevioristik nazariyasida shaxsiyat elementlari sifatida ishlaydi. Muayyan shaxsga xos bo'lgan ijtimoiy ko'nikmalar ro'yxati (ya'ni xususiyatlar, xususiyatlar, shaxsiy xususiyatlar) uning ijtimoiy tajribasi (o'rganish) bilan belgilanadi, deb taxmin qilinadi. Shaxsning xususiyatlari va insonning ijtimoiy muhiti talablari bir-biriga mos keladi.

Shunday qilib, ushbu yondashuv doirasida shaxsiyat, bir tomondan, ijtimoiy ko'nikmalar va shartli reflekslar tizimi, ikkinchi tomondan, ichki omillar tizimi: o'z-o'zini samaradorligi, sub'ektiv ahamiyati va foydalanish imkoniyati. Shaxsning xulq-atvor nazariyasiga ko'ra, shaxsiyat tuzilishi - bu reflekslar yoki ijtimoiy ko'nikmalarining murakkab tashkil etilgan ierarxiyasi bo'lib, unda o'z-o'zini samaradorligi, sub'ektiv ahamiyati va mavjudligining ichki bloklari etakchi rol o'ynaydi.

Shaxsning dispozitsiyaviy nazariyasi.

Dispozitsiya (inglizcha dispozitsiyadan - moyillik) nazariyasi uchta asosiy yo'nalishga ega: "qattiq", "yumshoq" va oraliq - rasmiy-dinamik, mahalliy psixologlarning asarlari bilan ifodalanadi.

Shaxs rivojlanishining asosiy manbai, bu yondashuvga ko'ra, gen-atrof-muhitning o'zaro ta'siri omillari bo'lib, ba'zi yo'nalishlarda asosan genetika, boshqalari esa atrof-muhit ta'sirini ta'kidlaydi.

"Qattiq" yo'nalish insonning ma'lum qattiq biologik tuzilmalari o'rtasida qat'iy yozishmalarni o'rnatishga harakat qiladi: bir tomondan fizika, asab tizimi yoki miya xususiyatlari va boshqa tomondan ma'lum shaxsiy xususiyatlar. Shu bilan birga, qattiq biologik tuzilmalarning o'zi ham, ular bilan bog'liq shaxsiy shakllanishlar ham umumiy genetik omillarga bog'liqligi ta'kidlanadi. Ingliz tadqiqotchisi G.Eyzenk (1916-1997) shaxsning "introversiya-ekstraversiya" (izolyatsiya-sotsiativlik) kabi xususiyati miyaning maxsus tuzilishi - retikulyar shakllanishning ishlashi bilan bog'liq, deb taklif qildi. Introvertlarda retikulyar shakllanish korteksning yuqori ohangini ta'minlaydi va shuning uchun ular tashqi dunyo bilan aloqa qilishdan qochishadi - ular ortiqcha hissiy stimulyatsiyaga muhtoj emas. Ekstrovertlar, aksincha, tashqi hissiy stimulyatsiyaga (odamlarga, achchiq ovqat va boshqalarga) jalb qilinadi, chunki ularda kortikal ohang pasaygan - ularning retikulyar shakllanishi miyaning kortikal tuzilmalarini kortikal faollashuvning zarur darajasi bilan ta'minlamaydi.

Shaxsning dispozitsion nazariyasining "yumshoq" yo'nalishi, shaxsiy xususiyatlar, albatta, inson tanasining biologik xususiyatlariga bog'liq, ammo qaysi biri va qay darajada - ularning tadqiqot vazifalari doirasiga kiritilmaganligini ta'kidlaydi.

Bu sohadagi tadqiqotchilar orasida eng mashhuri G.Ollport (1897-1967) - belgilar nazariyasi asoschisidir. Xususiyat - bu odamning turli vaqtlarda va turli vaziyatlarda o'zini bir xil tutishga moyilligi. Xususiyatlarga qo'shimcha ravishda, Allport insondagi maxsus transpersonal tuzilmani - propriumni (lotincha proprium - aslida "men o'zim") ajratib ko'rsatdi. "Proprium" tushunchasi gumanistik psixologiyaning "men" tushunchasiga yaqin.

Dispozitsiyachilarning fikricha, shaxs hayot davomida rivojlanadi. Biroq, hayotning dastlabki yillari, shu jumladan balog'at yoshi, eng muhimi sifatida qaraladi. Bu nazariya odamlarning xulq-atvori tarkibidagi doimiy o'zgarishlarga qaramay, odatda ma'lum barqaror ichki fazilatlar (temperament, xususiyatlar) ega ekanligini taxmin qiladi. Dispozitsiyachilarning fikricha, shaxsda ongli ham, ongsiz ham mavjud. Dispozitsiya nazariyasiga ko'ra, insonning iroda erkinligi cheklangan. Insonning xulq-atvori ma'lum darajada evolyutsion va

irsiy omillar, shuningdek temperament va xususiyatlar bilan belgilanadi.

Insonning ichki dunyosi, xususan, temperament va xususiyatlar, asosan, ob'ektivdir va uni ob'ektiv usullar bilan aniqlash mumkin. Har qanday fiziologik ko'rinishlar, shu jumladan elektroensefalogramma, nutq reaksiyalari va boshqalar temperament va xususiyatlarning ma'lum xususiyatlaridan dalolat beradi. Bu holat shaxsning biologik asoslarini va individual psixologik farqlarni o'rganadigan maxsus ilmiy yo'nalish - differentsial psixofiziologiyani yaratish uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Dispozitsiyaviy yondashuv doirasida shaxsiyatning asosiy bloki temperamentdir. Ba'zi mualliflar, masalan, hatto temperamentni shaxsiyat bilan aniqlaydilar. Temperament xususiyatlarining ma'lum nisbatlari temperament turlarini tashkil qiladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, dispozitsiyaviy yondashuv doirasida xarakter kabi muhim shaxsiy shakllanish mustaqil shaxs sifatida mavjud emas. Bu kontseptsiya ko'pincha shaxsiyatning umumiy kontseptsiyasi bilan, ayniqsa klinikada yoki faollik yondashuvida qabul qilingan xarakter tushunchasi bilan belgilanadi, bu esa uni shaxsning axloqiy-irodaviy sohasiga kamaytiradi. Shunday qilib, dispozitsiyaviy yondashuv doirasida shaxs - bu rasmiy-dinamik xususiyatlar (temperament), xususiyatlar va ijtimoiy jihatdan aniqlangan proprium xususiyatlarning murakkab tizimi. Shaxsning tuzilishi - bu ma'lum nisbatlarga kiritilgan va temperament va xususiyatlarning ma'lum turlarini tashkil etuvchi individual biologik jihatdan aniqlangan xususiyatlarning uyushgan ierarxiyasi, shuningdek, shaxsning mulkini tashkil etuvchi mazmun xususiyatlari to'plami.

Ego psixologiyasida shaxsiyat nazariyalari.

Erik Erikson (1902-1975) nazariyasida ego va uning moslashuvchan qobiliyatlari eng katta ahamiyatga ega. Uning nazariyasining ego psixologiyasi deb ataladigan boshqa xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Insonning butun hayoti davomida rivojlanish jarayonida sodir bo'ladigan o'zgarishlarga urg'u berish;

Ruhiy sog'lom odamga e'tibor berish;

Identifikatsiyaning alohida roli;

Shaxsiy tuzilmani o'rganishda madaniy va tarixiy omillarni o'rganish bilan klinik kuzatishlarning uyg'unligi.

Uning ego rivojlanishi nazariyasining markazi epigenetik printsiptir. Uning fikricha, inson o'z hayoti davomida butun insoniyat uchun universal bo'lgan bir necha bosqichlarni bosib o'tadi. Shaxs bosqichma-bosqich rivojlanadi, bir bosqichdan ikkinchisiga o'tish shaxsning keyingi yo'l yo'nalishi bo'yicha harakat qilishga tayyorligi bilan oldindan belgilanadi. Jamiyat shunday tashkil etilganki, ijtimoiy imkoniyatlarning rivojlanishi ma'qullab qabul qilinadi, jamiyat bu tendentsiyani saqlab qolishga, uning sur'atini va rivojlanish ketma-ketligini saqlashga hissa qo'shadi.

Karen Xorni (1885-1952) Freydning jismoniy anatomiya erkaklar va ayollar o'rtasidagi shaxsiyat farqlarini belgilaydi degan pozitsiyasini rad etib, ota-ona va bola o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning tabiati shaxs rivojlanishida hal qiluvchi omil ekanligini ta'kidladi. Xorning so'zlariga ko'ra, bolalikdagi asosiy ehtiyojlar qoniqish va xavfsizlikdir. Agar ota-onalarning xatti-harakati xavfsizlikka bo'lgan ehtiyojni qondirishga yordam bermasa, bu bazal dushmanlikning paydo bo'lishiga olib keladi va bu bazal tashvish paydo bo'lishiga olib keladi - nevrozning asosi. U bazal tashvishni dushman dunyoda nochorlik hissi deb atadi.

Xorni ehtiyojlar ro'yxatini uchta toifaga ajratdi, ularning har biri tashqi dunyoda xavfsizlikka erishish uchun shaxslararo munosabatlarni optimallashtirish strategiyasini ifodalaydi. Har bir strategiya boshqa odamlar bilan munosabatlarda ma'lum bir yo'nalish bilan birga keladi: odamlarga, odamlarga va odamlarga qarshi.

Erik Fromm (1900-1980) shaxsiyat psixologiyasida Freyddan keyingi tendentsiyani davom ettirib, shaxsiyatga ijtimoiy-madaniy omillarning ta'siriga e'tibor qaratdi. Frommning ta'kidlashicha, odamlarning ma'lum bir qismi avtoritarizm, buzg'unchilik va konformizm mexanizmlari orqali amalga oshiriladigan erkinlikdan qochish istagi bilan shug'ullanadi. Frommning ozodlikka olib boradigan sog'lom yo'li - o'z-o'zidan paydo bo'lgan faoliyat orqali ijobiy erkinlikka erishishdir.

Fromm insonga xos bo'lgan beshta ekzistensial ehtiyojni ta'riflagan: aloqalarni o'rnatishda; yengishda; ildizlarda; shaxsda; e'tiqod va fidoyilik tizimida.

U xarakterning asosiy yo'nalishlari ekzistensial ehtiyojlarni qondirish usulining natijasidir, deb hisoblagan.

Faqat bitta samarali belgi bor; Fromm fikricha, u inson taraqqiyotining maqsadini ifodalaydi va u aql, muhabbat va mehnatga asoslanadi. Bu tip mustaqil, halol, xotirjam, mehribon, ijodiy va ijtimoiy foydali ishlarni bajaradi.

XX asrda G'arb psixologiya fanida paydo bo'lgan shaxsiyat nazariyalarining xilma-xilligi "shaxs" tushunchasining ta'rifi, uning faoliyati va tuzilishiga oid ko'plab qarashlarni ham belgilaydi. L.Xjell va D.Ziegler o'zlarining taniqli monografiyalarida shaxs nazariyasida kamida to'qqizta yo'nalishni ajratib ko'rsatishadi. Bu psixodinamik (Z.Freyd) va bu yo'nalishning A.Adler va K.Yung tomonidan qayta ko'rib chiqilgan versiyasi, dispozitsiyaviy (G.Ollport, R.Kattell), bixeviorist (B.Skinner), ijtimoiy-kognitiv (A.Bandura), kognitiv (J.Kelli), gumanistik (A.Maslou), fenomenologik (K.Rogers) va ego psixologiyasi, E.Erikson, E.Fromm va K.Horney nomlari bilan ifodalanadi.

L.Kjell va D.Zigler ta'kidlaganidek, shaxs nazariyasining negizi uning muallifining inson tabiati haqidagi asosiy g'oyalariga asoslanadi.

Ushbu ishning maqsadi shaxsiyatning ba'zi psixologik nazariyalarining asosiy tamoyillari va qoidalarini ko'rib chiqishdir. Ushbu maqsadga quyidagi vazifalarni hal qilish orqali erishiladi:

1. Rus psixologiya fani klassiklarining (A.F.Lazurskiy, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontiev, A.V.Petrovskiy) shaxsiyat nazariyalarini tavsiflab bering;

2. "Shaxs" tushunchasini asosiy xorijiy nazariy yondashuvlar (psixodinamik yo'nalish, gumanistik yo'nalish, kognitiv yo'nalish va shaxs xususiyatlarining strukturaviy nazariyasi) bo'yicha tavsiflash.

2.6. Shaxsga nisbatan evolyutsion tarixiy va tizimli yondashuv.

Shaxsning psixik rivojlanishini tabaqalashtirish sxemasi

(D.B.Elkonin).

B.Elkoninning tasnifi u maktabgacha yoshdagi bolalarga xos rolli o'yinlarning syujetiga ko'ra uchta guruhga ajratishni tavsiya qiladi: 1) maishiy mavzu syujetiga oid o'yinlar; 2) ishlab chiqarish syujetiga taalluqli o'yinlar; 3) ijtimoiy-siyosiy syujetli o'yinlar. Muallif ayrim o'yin turlari maktabgacha yoshdagi bolalarning barcha bo'g'inlariga mosligini, syujetlar maishiydan ishlab chiqarishga qarab va undan ijtimoiy-siyosiy voqealarni aks ettirishga qarab rivojlanishini alohida

uqtiradi. Uning fikricha, o'yin syujetidagi bunday izchillik bolaning bilim saviyasi, turmush tajribasi kengayishi uning katta yoshdagi odamlar turmushiga chuqurroq kirib borishi bilan bog'liqdir. Darhaqiqat, o'yin syujetining o'sishi turmushning tobora yangi qirralarini aks ettirish bilan cheklanib qolmay, muayyan syujetning o'ziga xos boshqa ko'rinishlari bilan boyishi sababli ham amalga oshadi.

Bolalarga ta'sir ko'rsatish jarayonini to'g'ri tashkil qilish orqali o'yin syujetlarining ko'lamini rejali kengaytirish mumkin. Psixologiyada bola bog'chaga kelganda uning o'yin syujeti faqat oilaviy turmushdagi voqealarni aks ettirsa, sayrlarga olib borish, tabiatni kuzatish natijasida o'yinning turlari ko'payib boradi: bog'cha, hayvonot bog'i, oshxona, poezd, paroxod, sartarosh, sotuvchi kabi o'yinlar qo'shiladi. Bolaning yoshi ulg'aya borishi bilan o'yinning muddati ham uzayib boradi. Mazkur jarayonni tadqiq qilgan A.P.Usovaning ma'lumotiga ko'ra, 3-4 yoshli bolalarning o'yin faoliyati 10–15 daqiqa, 4–5 yoshli bolalarning o'yin faoliyati 40-50 daqiqa, katta maktabgacha yoshidagilarning o'yin faoliyati bir necha soatgacha cho'zilishi mumkin. Hatto, bir turdagi o'yinlarning syujetlari butun kun bo'yi, qolaversa, undan ham ortiq vaqt davom etadi. Bu hol bola o'yin faoliyati jarayonida hayot faoliyatning u yoki bu qirrasini muhim jihatini alohida ifodalab ijro etadi, deyishga hech qanday asos bo'la olmaydi. Chunki psixologiya fanida hozirgacha to'plangan ilmiy ma'lumotlar bunday muammolarga javob bera olmaydi.

D.B.Elkonin o'z tadqiqotida rolli o'yinning syujeti bilan bir qatorda uning mazmuni ham mavjud ekanligini yozadi. Uning fikricha, o'yinda bola kattalar faoliyatining asosiy jihati (tomoni)ni aniqroq aks ettirishi o'yinning mazmunini tashkil qiladi.

L.S.Slavina to'plagan ma'lumotlarga qaraganda, maishiy turmushga aloqador bir xil syujetli o'yin, maktabgacha yoshdagi bolalarning yosh xususiyatiga qarab (kichik, o'rta, katta) turlicha yo'sinda amalga oshirilgan. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar bir xil o'yinchoqlar bilan bir necha marta takroriy yoki ortiqcha harakat qiladilar. Ularning o'yin mazmunini o'yinchoq bilan bajarishi kattalarning harakatlarini takrorlashdir. Agar ular "Mehmon-mehmon" o'ynayotgan bo'lsalar, barcha harakatlarni (mehmonni kutib olish, dasturxon yozish, hol-ahvol so'rash va hokazolarni) buyumlar bilan izchil bajaradilar. Harakatlarni so'z bilan qisqartirish hollari bolalar

faoliyatida kam uchraydi. O'yinning mazmuni asosan o'yinchoqlar bilan bajariladigan harakatlarda o'z ifodasini topadi, rolni ijro etish hamkorlikda emas, balki yonma-yon, bir-birini to'ldirishdan ancha yiroq tarzda amalga oshadi.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalarda o'yin faoliyati mutlaqo boshqacha o'tadi, chunonchi bir harakat ikkinchi harakat bilan uzluksiz bog'lanib ketadi, ba'zi bir harakatlar esa so'z yordamida qisqartiriladi ("keling, xush ko'rdik" harakat bilan emas, balki so'z orqali ifodalanadi) va umumlashtiriladi. Rolli o'yin bolalarning hamkorlikdagi faoliyati mahsuli tariqasida vujudga keladi.

Bu yoshda rol tanlashda ishtirokchilar o'rtasidagi nizolar, tortishuvlar kamayadi, rolga o'zini loyiq deb bilish o'zidagi mavjud buyumlardan kelib chiqmaydi (masalan, qalam – o'qituvchi, qaychi - tikuvchi rolni olish uchun asos bo'la olmaydi), balki o'yinning mazmunidan, hamkorlikdagi faoliyat nuqtai nazaridan kelib chiqadi. Natijada ular kichik maktabgacha yoshdagilarga o'xshab rolni almashtirish, bir buyumdan boshqasiga bir obrazdan ikkinchisiga o'tishdek beqaror harakatlar qilmaydilar. O'rta maktabgacha yoshdagi bolalarda rolni taqsimlash yoki uni tanlash o'yin faoliyatiga kirishishdan ancha ilgari amalga oshiriladi, bunga shu guruh boshlig'i bevosita rahbarlik qiladi.

Shuning uchun kim qanday rolga munosibligi uzoq tortishuvlarga sabab bo'ladi. Tortishuvlar va bahslar katta yoshli odamlarning aralashuvi natijasida adolatli hal qilinadi. Bolalar o'rtasidagi va asar qahramonlarining bir-biriga munosabati o'yin faoliyatida bosh masalaga aylanadi. Ular amalga oshiradigan xatti-harakatlar umumlashgan bo'lsa ham, o'yinning mazmuni (ona va bola, pattachi va yo'lovchi, sotuvchi va xaridor, tarbiyachi va tarbiyalanuvchi kabi) shaxslararo munosabatlarni aks ettirishga ko'chadi. Katta maktabgacha yoshdagi bolalarning o'yin faoliyati negizida va mazmunini ular o'z zimmasiga olgan rolning mohiyatidan kelib chiqib o'yinning barcha qoidalariga rioya qilish tashkil etadi. Tengqurlar orasidagi bahs va tortishuvlar o'yin qoidalari va talablari qanchalik to'g'ri bajarilayotgani haqida bo'ladi.

O'yin mazmunining rivojlanishi bolaning kattalar hayoti va faoliyatining mohiyatiga chuqurroq kirib borishida, atrofdagi voqealarga munosabati o'zgarishida, shuningdek, o'yin mazmuni hamda syujeti ijtimoiy shart-sharoit va jamiyat a'zolari turmushining

tobora to'g'ri aks ettirishida ko'rinadi. Shuning uchun bolalarda rolli o'yin qobiliyatining o'sishi o'z-o'zicha yuzaga kelmaydi, balki kattalarning, tarbiyachilarning ta'siri natijasi, atrof-muhit bilan tanishish, sayrlar uyushtirish, shaxslararo munosabatlarning mohiyatini tushunish va hokazolar natijasida amalga oshadi.

A.P.Usovaning tadqiqotida ta'kidlanishicha, rolli o'yin ishtirokchilarining safi yosh ulg'ayishiga qarab, jinsiy tafovutlarga binoan kengayib boradi: a) uch yoshli bolalar 2-3 tadan guruhga birlashib 3-5 daqiqa birga o'ynay oladilar; 2) 4-5 yoshlilar guruhi 2-5 ishtirokchidan iborat bo'lib, ularning hamkorlikdagi faoliyati 40-50 daqiqa davom etadi, o'yin davomida qatnashchilar soni ortib ham boradi; 3) 6-7 yoshli bolalarda rolli o'yinni guruh yoki jamoa bo'lib birga o'ynash istagi vujudga keladi, natijada avval rollar taqsimlanadi, o'yinning qoidalari va shartlari tushuntiriladi (o'yin davomida bolalar bir-birlarining harakatini qattiq nazorat qiladilar).

Qator ilmiy tadqiqotlarda isbotlanishicha, o'yinda tarbiyaviy ta'sir jamoasi to'g'ri uyushtirilsa, bolalar hayotida juda murakkab, nozik psixologik mexanizm paydo bo'ladi va shaxslararo munosabat boshqacharoq tus oladi. Bolalar jamoasidagi o'zaro munosabatlar, muloqotlar o'yinning mazmunini boyitadi, syujetning ko'lamini kengaytiradi, rollardagi g'oyalar barqarorlashib boradi. Guruh va jamoa bo'lib o'ynash orqali bolalarda jamoa harakati qoidalari, axloq normalari, o'zaro yordam ko'nikmalari va boshqa umuminsoniy qadriyat, ma'naviyat va ruhiyatning tarkibiy qismlari shakllanadi. Shuning uchun o'yin faoliyatida jamoa a'zolarining qoidaga muvofiq harakat qilishlari alohida ahamiyat kasb etadi, o'yin davomida rollarni bajaruvchilar o'zlarining aloqalari orqali bir-birlari bilan uzviy bog'lanishlarini, o'yinni muvaffaqiyat bilan yakunlash, oxiriga yetkazish uchun birgalikdagi harakat qanchalik zarurligini anglay boshlaydilar.

D.B.Elkonin va uning shogirdlari to'plagan ma'lumotlarga, shaxsiy kuzatishlarimizga ko'ra, bola biror rolni o'ynashni o'z zimmasiga olishining eng zarur sharti unda kattalar faoliyatining muhim xususiyat va belgilarini aniq ifodalash uquvining unda mavjud bo'lishidir. O'yin faoliyatida bola o'z xatti-harakatini real harakatlarga moslashtiradi, o'yin talablariga to'la bo'ysundiradi. Binobarin, u mazkur jarayonda voqelikdan uzoqlashmaydi, aksincha, unga yanada

yaqinlashadi, o'yindan tashqari holatda qurbi yetmaydigan mohiyat ichiga chuqur kirib boradi.

D.B.Elkonin harakatli o'yinning qoidalari mazmuni o'zaro bog'liqligidan kelib chiqib ularni besh guruhga ajratadi: 1) harakatga taqlid qilish: taqlidiy-protsessual o'yinlar; 2) muayyan syujetni dramalashtirgan o'yinlar; 3) syujetli oddiy o'yinlar; 4) syujetsiz qoidali o'yinlar; 5) aniq maqsadga qaratilgan mashqlardan iborat sport o'yinlari. Bolani o'yinga undagan omil uning katta yoshdagi odamlarning borliq to'g'risidagi va shaxslararo munosabati haqidagi tasavvuri va ularni o'z shaxsiy faoliyatida sinab ko'rish istagidir, shuningdek, jamoa bo'lib o'ynayotgan tengqurlari bilan bevosita muloqotga kirishish ishtiyoqidir. Psixologiyada to'plangan ma'lumotlar tahliliga asoslanib, mazkur yosh davri bo'yicha quyidagi xulosani chiqarish mumkin: 1) o'yin faoliyatida bola turli harakatlarni to'laligicha namoyish etishga, ularni bajarish usullarini ko'rsatishga ishtiyoqmand bo'ladi; 2) keyinchalik esa barcha xatti-harakatlarni umumlashtirib aks ettirishga urinadi.

Bola o'sib borgan sayin narsalar va o'yinchoqlarning nomini o'zgartirish, yangi nom bilan atash yengillashadi. Shuningdek, faqat yangi vaziyatda jismlar nomini o'zgartirish bilan kifoyalanib qolmay, ularni yangi nomga muvofiq qo'llash imkoniyati ham vujudga keladi. O'yin faoliyatida foydalaniladigan narsalarni yangicha nomlash qator muammoli vaziyatlarni vujudga keltiradi. O'yin faoliyatida narsalar nomini o'zgartirish o'zining psixologik mohiyati bilan murakkab holat hisoblanadi. Ayniqsa, so'z bilan predmetning o'zaro munosabatida ularga uzviy bog'liq harakatlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi mulohazalar asosida aytish mumkinki, katta kishilar hayoti va faoliyatining o'rnini bosuvchi ashyolar ularning harakatini umumlashgan holda ifodalashning moddiy tayanchi hisoblanadi. Shunday ekan, o'yin faoliyatida bola harakatining rivojlanishi o'yin mazmuniga ko'proq bog'liqdir. Chunki bolaning xatti-harakati qanchalik ixcham va umumlashgan bo'lsa, u kattalarning faoliyati mazmunini aks ettirishdan shunchalik yiroqlashadi. Binobarin, u odamlarning narsalarga va bir-biriga munosabatini amalda bajarishga o'tadi va shuning uchun narsalar bilan harakat qilishda kattalarning ijtimoiy munosabatlarini to'g'ri ifodalashga intiladi. Har qanday o'yinning va o'yin faoliyatining markazida bola katta kishilarning faoliyati va o'zaro munosabatini, muomalasini o'ziga xos tarzda aks

ettirishi, takrorlashi imkoniyati turadi. Shunga ko'ra o'yin ijtimoiy ahamiyat kasb etib, bola insoniyat tomonidan asrlar davomida yaratilgan qimmatli bilimlar, amaliy ko'nikmalar, malakalar va odatlarni o'rganishiga imkon yaratadi, oqibatda uni shaxslararo muloqotning mohiyatiga olib kiradi.

Bolalar psixologiyasi fanining rivojlanishiga hissa qo'shgan psixolog olimlar

Ivan Aleksevich Sikorskiy (1842-1919) - rus shifokori, psixolog. U bolalar psixologiyasida bilimning obyektiv usullarini joriy etdi, bolalarning psixologik xususiyatlarini, tarbiya muammolarini o'rgangan.
Petr Fedorovich Kapterev (1849-1922) - rus tili o'qituvchisi, psixolog. U maktabgacha tarbiya, oilaviy tarbiya, pedagogika va ta'lim psixologiyasi muammolarini ishlab chiqqan.
Mixail Yakovlevich Basov (1892-1931) - rus psixologi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni kuzatish usulini ishlab chiqdi. U psixikani obyektiv o'rganish zarurligini asoslagan.
Pavel Petrovich Blonskiy (1884-1941) - mashhur psixolog olim. U bolalarning xotira, fikrlash va jismoniy jihtdan rivojlanishini o'rgangan.
Lev Semenovich Vigotskiy (1896-1934) - taniqli rus psixologi. U madaniy qadriyatlarning individual rivojlanishi jarayonida aqliy funksiyalarni rivojlantirish konsepsiyasini, bola rivojlanishini tahlil qilish birligi sifatida yosh haqidagi nazariya ishlab chiqdi, barqaror va tanqidiy asrlarning almashinuvi bo'lgan aqliy rivojlanishni davriylashtirishni taklif qildi.
Aleksandr Vasilevich Zaporozhes - rus psixolog olimi. Aqliy harakatlar nazariyasini yaratuvchisi. U ilk bolalik va maktabgacha yoshdagi bolalarning aqliy rivojlanish qonuniyatlarini o'rgangan.
Grigoriy Silovich Kostyuk (1899-1982) - bolalarning rivojlanish muammolarini ishlab chiqqan olim hisoblanadi.
Danil Borisovich Elkonin (1904-1984) - mashhur psixolog. U bolalarning aqliy rivojlanishini davrlashtirish konsepsiyasini yaratgan. Madaniy-tarixiy nazariya nuqtai nazaridan u o'yinni psixologik jihatdan tahlil qilgan.

Aleksey Nikolayevich Leontev (1903-1979) - atoqli psixolog. U faoliyat nazariyasini ishlab chiqqan, yetakchi faoliyatning psixologik tasnifini yaratgan.

Lidiya Ilyinichna Bojovich (1908-1991) - mashhur psixolog olim. Bolaning shaxs sifatida shakllanish jarayonlarini o'rgangan, go'daklikdan boshlab to ilk bolaligacha bo'lgan davrlarni o'rgangan.

Mayya Ivanovna Lisina (1929-1983) - rus psixologi. Bolaning shakllanishini o'rgangan va bolalarning tashqi ko'rinishlarini tadqiq etgan.

Nazarat savollari:

1. Shaxs haqida tushuncha bering?
2. Shaxsni o'rganishga turlicha yondashuvlari haqida aytib bering?
3. Shaxs psixologiyasi, ko'p qirraligini izohlang?
4. Individ, shaxs, individuallik haqida tushuncha bering?
5. Shaxsning turli fanlar nuqtai nazaridan o'rganilishini izohlab bering?
6. Shaxsga nisbatan evolyutsion tarixiy va tizimli yondashuvini izohlang?

3-MAVZU. SEZGI VA IDROKNING PSIXOLOGIK MOHIYATI, FIZIOLOGIYASI.

Tayanch tushunchalar: sezgi, retseptor, efferent, afferent, eksterioretseptiv, bosh miya po'stlog'i, adekvat, qo'zg'atuvchi, periferiya, interioretseptiv, distant, kontant.

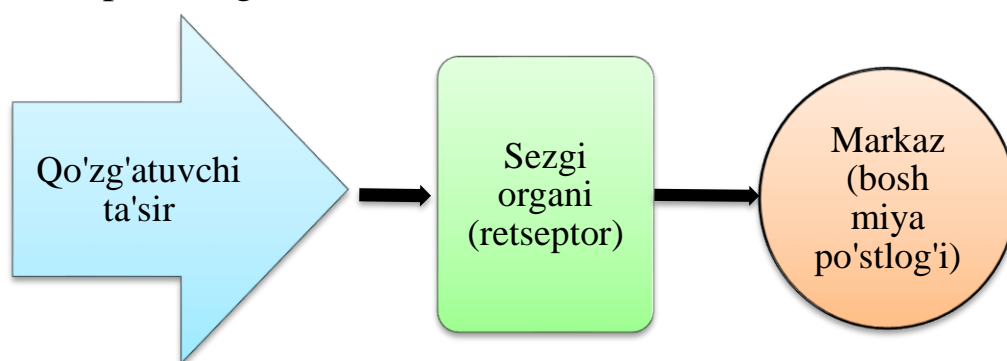
3.1. Teri tuyushning uch komponenti (sezish, haroratni sezish, og'riqni sezish). Teri tuyushning murakkab shakllari va sezish idroki.

Jahon psixologiyasi fanida to'plangan ma'lumotlarning ko'rsatishicha, sezish oddiy psixik bilish jarayoni hisoblanib, moddiy qo'zg'atuvchilarning muayyan retseptorlarga bevosita ta'sir etishi orqali real olamdagi narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlarini va shuning bilan birga, inson organizmining (uning a'zolarining) ichki holatlarini aks ettirishdan iborat bilishning dastlabki bosqichidir. Sezgi biosfera va neosferada harakatlanuvchi jamiki narsalarning, xoh mikro, xoh makro tuzilishidan qat'iy nazar, sezgi organlariga ta'sir qilish mahsulasi sodda obrazlar, timsollarning ayrim tarkibiy xususiyatlar tariqasida aks etishidir. Inson atrof-muhitdagi moddalar shaklini, harakatlar ko'rinishini, ularning xossalari o'ziga xos xususiyatlarini sezgi organlari yordamida, sezgilar orqali biladi, xolos.

Sezgilar to'g'risidagi ilmiy ta'limotlarga binoan narsalar va ularning xossalari, tarkibiy qismlari, xususiyatlari, shakllari, harakati birlamchi hisoblanib, sezgilarning o'zi esa tashqi va ichki qo'zg'atuvchilarning sezgi a'zolariga ta'sir etishining mahsulidir. Ma'lumotlarning ko'rsatishicha, sezgilar moddiy (obyektiv) borliqning, voqelikning haqqoniy tasvirini in'ikos qiladi, binobarin, moddiy olam qanday ko'rinishga, shaklga, xususiyatga ega bo'lsa ular xuddi shundayligicha hech o'zgarishsiz, aynan aks ettirish imkoniyatiga egadir. Psixologiyada sezgilarning fiziologik asosini va mexanizmlarini qo'zg'atuvchilarning o'ziga mutlaq mos (adekvat) bo'lgan analizatorlar ta'siri natijasida yuzaga keluvchi asab (nerv) jarayoni, uning tizimi, tuzilishi tashkil qiladi. Fiziologlar va psixologlarning ta'limotlariga ko'ra analizatorlar uch o'zaro uzviy uyg'unlikka ega bo'lgan tarkibiy qismlardan iboratdir. Sodda qilib talqin qilinganda mazkur tarkiblar quyidagi ketma-ketlikdagi

tuzilishdir: tashqi kuch-quvvatni (energiyani) asab (nerv) jarayoniga aylantirib beruvchi periferiya qismdan, ya'ni retseptordan; analizatorlarning periferiya qismini markaziy qism bilan bog'lovchi afferent (markazga intiluvchi asab tolasi), o'tkazuvchi asab yo'llaridan; periferiya qismlaridan keluvchi nerv impulslari (harakatlari) qayta ishlanuvchi analizatorlarning miya po'stidagi qismlaridan (uchastkalaridan) iboratdir. Boshqacha so'z bilan aytganda, periferik nervlarning uchlari (ko'z, quloq, teri, burun kabilar), ta'sirotni eltuvchi (afferent), javob qaytaruvchi (efferent) nerv tolalari, analizatorlarning orqa va bosh miya markazlari analizatorni tashkil qiladi. Jahon psixologiyasi fanining so'nggi yutuqlari hamda atamalariga binoan sezgilar quyidagicha klassifikatsiya qilinadi (ushbu tasniflanishning dastlabki ko'rinishi ingliz olimi Ch.Sherringtonga taaluqlidir): tashqi muhitdagi narsa va hodisalarning xususiyatlarini aks ettirishga moslashgan hamda retseptorlarga tananing sirtqi qismiga joylashgan sezgilar, ya'ni eksterioretseptiv sezgilar (retseptorlar);

ichki tana a'zolari holatlarini in'ikos etuvchi hamda retseptorlari ichki tana a'zolarida, to'qimalarida joylashgan sezgilar, ya'ni interioretseptiv sezgilar; tanamiz va gavdamizning holati hamda harakatlari haqida ma'lumot (axborot, xabar) beruvchi, muskullarda, bog'lovchi paylarda, mushaklarda joylashgan sezgilar, ya'ni proprioretseptiv sezgilar.



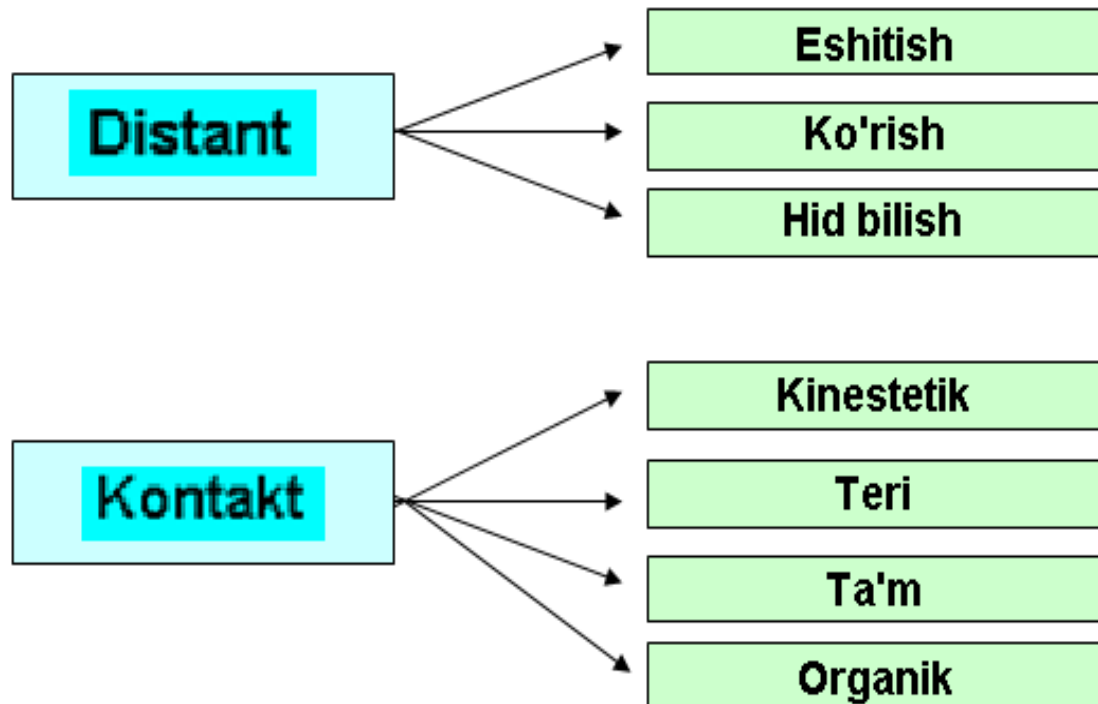
Birinchi turkum sezgilarni ko'rish, eshitish, hidlash, teri-tuyush, ta'm-maza, kabi turlar tashkil qiladi. Ko'rish 380 dan 770 gacha millimikron diapazondagi elektromagnit nurlardan iborat jarayondir. Eshitish esa tebranish chastotasi 16 dan to 20000 gacha bo'lgan tovush to'lqinlaridan iboratdir. Ko'rish sezgilari bosh miya po'stini tepa burmasining qismida joylashgan bo'ladi. Teri-tuyush, harakat sezgilari miya po'stini markaziy burmasining orqa qismidan o'rin olgandir.

A.R.Luriyaning fikricha, interioreseptiv sezgilar asl, tub ma'nodagi sezgilar emas, balki emotsiyalar bilan sezgilar o'rtasidagi oraliq sezgilar sifatida namoyon bo'ladi. Psixologiya fanida mazkur sezgilarning subyektiv ravishda paydo bo'lishi yetarli darajada chuqur o'rganilmagan, xuddi shu bois ular "noma'lum hislar" doirasiga kiritilgandir. Ular to'g'risidagi bilimlar bilan tanishish, o'zgarib borishlarini tekshirish "kasalliklarning ichki manzarasi"ni ifodalab berishda muhim rol o'ynashi mumkin. Ichki organlarning xastaligida vujudga keluvchi mazkur holatlar ichki kasalliklarni diagnostika qilishda alohida ahamiyat kasb etadi. Bunday xususiyatli ixtiyorsiz sezgilar insonda juda erta uyg'onadi, shuning bilan birga ularning ifodalanishi o'ziga xos shakllarga egadir. Chunonchi, ular oldindan his qilish tariqasida paydo bo'lib, hatto inson ularni ta'riflab berish imkoniyatiga qodir emas, ko'pincha ushbu kechinmalar tush ko'rishda qaysidir kasallik xuruj qilayotganligidan darak beruvchanlik vazifasini o'tmaydi, xolos. Ular insonning kayfiyatida, emotsional reaksiyalari o'zgarishida ko'zga tashlanadi, bolada esa xatti-harakatning keskin o'zgarishiga sabab bo'ladi. Chunki, bola o'z tana a'zolaridagi ichki holatlarning o'zgarishini anglash, sezish, his qilish uquviga ega emas, xuddi shu tufayli undagi xatti-harakatning umumiy o'zgarishi belgilaridan buni sezish mumkin. Bu hodisalarning yorqin misoli sifatida quyidagi voqelikni tahlil qilamiz: bola o'z ichki interioreseptiv sezgilarini namoyish qilish maqsadida "kasal" bo'lib qolgan qo'g'irchog'ini parvarish qila boshlaydi.

3.2. Sezishning fiziologik mexanizmlari.

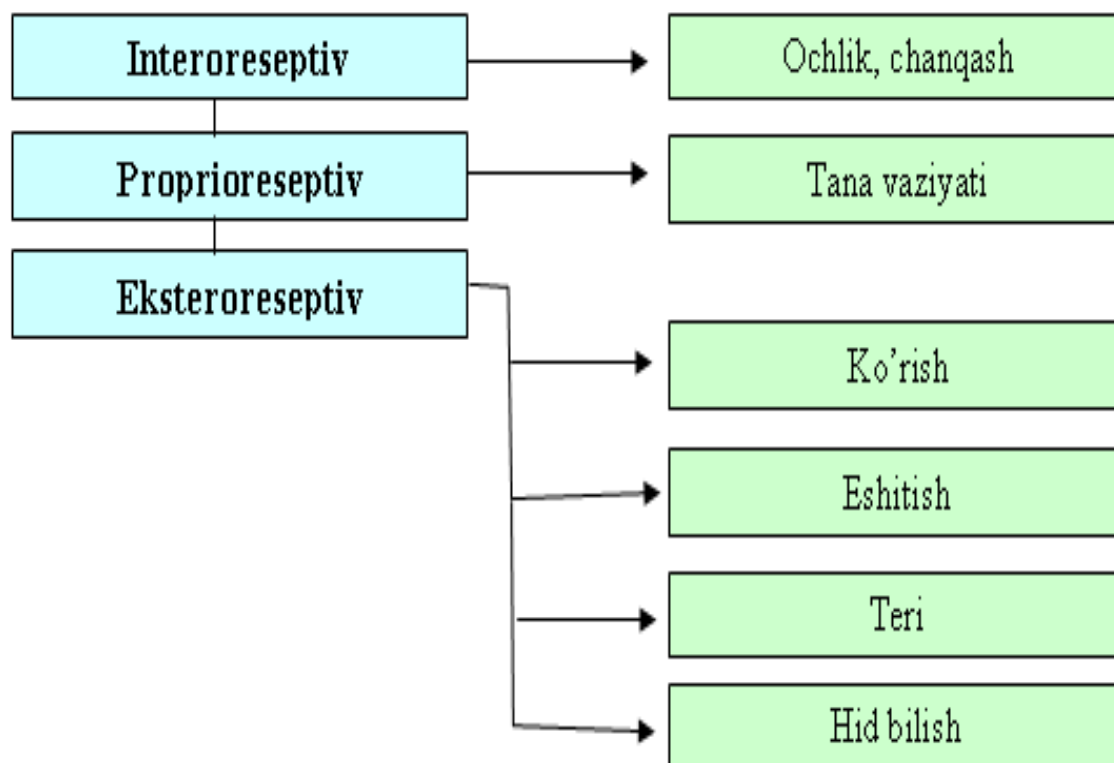
Interioreseptiv sezgilarning obyektiv ahamiyati juda yuqori, chunki ular ichki jarayonlarni o'zaro o'rin almashtirish balansini ta'minlab turishning asosi hisoblanadi. Boshqacha so'z bilan aytganda, ular organizmlardagi jarayonlarni o'zaro o'rin almashib turishining gemostazi (barqarorligi) deb ataladi. Ichdan paydo bo'ladigan signallar xatti-harakatni vujudga keltiradi, stress, zo'riqish, affekt holatlarini yo'qotish (bartaraf qilish, pasaytirish), tug'ilib kelayotgan mayllarni esa qoniqtirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Oqibat natijada, ichki tana a'zolarining faoliyatini izdan chiqish holati yuz berishi mumkin. Xuddi shu sababdan tibbiyot psixologiyasida interioreseptiv sezgilar ham muhim rol o'ynaydi. Somatik va visperal jarayonlar, ruhiy holatlar

(psixosomatika) o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish imkonini yaratadi.



Interioretseptiv sezgilarning fiziologik mexanizmlari interioretsepsiya bilan birgalikda K.M.Bikov, V.N.Chernigovskiylar tomonidan atroflicha o'rganilgan. Bu narsalarning barchasi shartli reflektor faoliyati mexanizmlaridan kelib chiqqan holda sharhlab berilgan.

Proprioretseptiv sezgilar tana dvigatel apparatining va gavdaning fazodagi holati to'g'risida signallar bilan ta'minlab turadi. Ular inson harakatining regulyatorini va afferent asosini tashkil qiladilar. Periferik retseptorlar muskullarda, paylarda va bo'g'implarda joylashgan bo'lib, maxsus tanachalari shakliga egadirlar. Mazkur tanachalar Puchchini tanachalari deb ataladi. Tanachalarda vujudga keluvchi qo'zg'atuvchilar muskullarining taranglashuvi natijasida va bo'g'implar holatining o'zgarishida, nerv tolalari (iplari) yordamida orqa miyaning orqa ustunidagi (stolbasidagi) oq suyuqliklarga yetkaziladi. Qo'zg'ovchilar Burdax va Goll yadrosining quyi bo'limlariga yetib keladi va undan po'stosti tugunlaridan o'tib, bosh miya katta yarim sharining qorong'ilashgan zonasida o'z harakatini yakunlaydi.



Proprioretseptorlar harakatining afferent asosi ekanligi A.A.Orbeli, P.K.Anoxin (hayvonlarda), N.A.Bernshteyn (odamlarda) tomonidan o'rganilgan.

Psixologik ma'lumotlarga ko'ra, gavdaning fazodagi holati sezgirligi statik sezgilarda o'z ifodasini topadi. Uning markazi ichki quloq kanallarida joylashgan bo'lib, o'zaro bir-biriga perpendikulyar bo'shliqda tutash holatda yotadi. Masalan, bosh holatining o'zgarishi quyidagi sxemaga binoan amalga oshadi:

- a) o'zgarish endolimfa suyuqligiga bog'liq qo'zg'alish;
- b) eshitish nervi;
- v) vestibulyator nerv;
- g) bosh miya po'stining chakka bo'lmasi;
- d) miya apparatiga o'tadi.

Vestibulyator sezgirlik apparati qurish bilan bevosita aloqada bo'lib, fazoni oriyentirlash jarayonida ishtirok etadi. Masalan, avtomobilning yo'ldan o'tishi (qatnovi), qalin o'rmonni kesib o'tish payti va hokazo. Xuddi shunday holat uchishda ham yuzaga kelishi mumkin. Patologiya holatida ham xuddi shunday jarayonga duch kelinadi. Eksterioreseptiv sezgilar moddalikdan (5 tadan) tashqari intermodal nospesifik sezgi turkumlariga ham ajratiladi. Masalan, eshitish organi (a'zosi) orqali sekundiga 10-15 tebranishni sezish

mumkin, lekin quloq bilan emas, balki suyaklar yordamida (miya qopqog'i, tirsak, tizza uchlarini orqali) payqash vibratsiya sezgirlik deyiladi. Masalan, karlarning tovushlarning idrok qilishi, pianinoni ushlab turish, pol yoki mebelning harakati kabilar. Odatda, vibratsion sezgirlik intermodal sezgi deb ham nomlanadi. Intermodalning boshqa bir ko'rinishi mana bunday holatda namoyon bo'ladi:

- a) hid, ta'm va maza sezgilarida;
- b) o'ta kuchli tovushda, o'ta yorqin yorug'likda;
- v) tricheminal, ya'ni uch xil ta'sirning uyg'unlashgan, integrativ holatida kabilar.

Sezgining nospesifik shakli - terining foto sezgirlik ranglarning nozik jilolarini ajratish, qo'l uchlarini bilan sezish orqali ro'yobga chiqadi. Terining foto sezgirlik A.N.Leontev tomonidan kashf qilingan bo'lib, bu narsa ko'pgina holatlarga oqilona yondashish imkoniyatini vujudga keltiradi. Ushbu kashfiyot qo'l uchiga yashil va qizil rangli yorug'lik yuborish orqali dunyo yuzini ko'rgan. Rang signallarining og'riq qo'zg'atuvchilar bilan munosabati qiyosiy jihatdan olib borilganda, insonni faol mo'ljallash (oriyentirlash) jarayonida uning qo'l uchi terisiga kelib tushadigan rang nurlarini farqlashga o'rgatish mumkin ekan.

Psixologiya fanida trening foto sezgirlik tabiati hali yetarli darajada o'rganilgani yo'q. Shunga qaramasdan, talamitik tizim va po'st ostining qo'zg'alganida asab tizimi hamda teri ektodermlaridan kelib chiqqan, atrofga yoyilgan (tarqalgan), rudimentlar yorug'lik sezish elementlari maxsus sharoitda muvaffaqiyatli harakat qiladi. Ko'pincha "oltinchi tuyg'u, hissiyot" sharofat bilan inson tomonidan "masofa"ni sezish, ko'r odamlarda to'siqni his qilish ushbu jarayon uchun yorqin misol bo'la oladi. Ehtimol, yuz terisining issiq havo to'lqinlarini idrok qilish, to'siq oralig'ida mavjud bo'lgan tovush to'lqinlarini (tebranishlarini) o'zida aks ettirish terining foto sezgirlikini ilmiy jihatdan izohlashga muayyan negiz (asos) bo'lib xizmat qilishi mumkin. Insonning aks ettirish jarayoni o'z mohiyati va xarakteri jihatidan 2-bosqichdan iboratdir. 1) Hissiy (aks ettirish) bilish bo'lib, u sezish, hissiy qabul qilish, xotira va tasavvurlardan iboratdir. 2) Aqliy bilish bosqichi bo'lib, u tafakkurdan iboratdir.

Hissiy bilishning boshlang'ich shakli - sezgidir. Chunki hissiy bilishning boshqa shakllari – hissiy qabul qilish sezgiga nisbatan ancha murakkab bo'lib, u sezish asosida vujudga keladi. Hissiy qabul

qilishning sezishdan farqi shundaki, unda predmetlarning ayrim xossalarni emas, balki predmet bir butun holda aks etadi.

Hissiy bilishning yana bir shakli tasavvurdir. Tashqi ta'sir natijasida vujudga kelgan nerv va miya qobig'ining ma'lum qismidagi qo'zg'alish – sezish, qabul qilish – ma'lum davrgacha o'z izini qoldiradi, ya'ni tashqi ta'sir to'xtagandan so'ng qo'zg'alishning, sezishning izi saqlanib qoladi. O'sha ta'sir etgan predmetga aloqador bo'lgan, unga qandaydir munosabatda bo'lgan hodisa ta'siri natijasida izlar yana qayta tiklanishi mumkin. Miya qobig'ida saqlanib qolgan shu fiziologik izlarning tiklanishi, qaytadan qo'zg'alishi tasavvur, xotirani vujudga keltiradi.

Insonning bilish jarayoni hissiy bilish bilangina cheklanmaydi. Hissiy bilish yoki jonli kuzatish inson bilishining pastki bosqichida vujudga keladi, bu bosqich asosida ijtimoiy mehnat jarayonida ikkinchi yuqori bosqich – aqliy bilish, tafakkur paydo bo'ladi. Hissiy bilish orqali obyektiv reallikdan olingan “materiallar”ni qayta ishlash, ularni munosabatlari, ichki xususiyatlarini aniqlash, muhim va asosiy tomonlarini nomuhimlaridan ajratib olish, ularning qonuniyatlarini ochish aqliy bilish va tafakkurda amalga oshiriladi.

3.3. Idrokning assotsiativ nazariyasi. Geshtalt psixologiyada idrok.

Idrok sezgilarga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon bo'lib hisoblanganligi sababli barcha ruhiy holatlar, hodisalar, xususiyatlar, xossalari va inson ongining yaxlit mazmuni, egallangan bilimlar, tajribalar, ko'nikmalar bir davrning o'zida namoyon bo'ladi, aks ettirishda ishtirok qiladi.

Idrok tushunchasi lotin tilida “regserpo” qabul qilish, idrok deb nomlanadi, uning yuqori bosqichi esa “appersensiya” (lotincha - idrok, qabul qilish) deyiladi.

Appersepsiya - idrok jarayonini shaxsning oldingi bilimlari, shaxsiy va ijtimoiy tajribalari, qiziqishlari, motivatsiyasi, ehtiyojlari va odatlari, umuman, ruhiy hayotning barcha mazmuni bilan belgilanishidir. Appersepsiya hodisasi tufayli odamlar o'zaro idrokining mazmuni bilan bir-birlaridan muayyan darajada tafovutlanadilar, ya'ni ular aynan bir xil narsani o'zining bilim saviyasi, maslagi, pozitsiyasi, dunyoqarashi va ijtimoiy kelib chiqishiga

asoslangan holda turlicha idrok qiladilar hamda aks ettiradilar. Masalan, “ildiz” tushunchasini biologlar o’simliklarning moddiy asosi sifatida, matematiklar sonlarning ildiz ostidagi ko’rinishida, ijtimoiy nuqtai nazardan qarindosh-urug’chilik shaklida ko’z o’ngiga keltiradi.

Mazkur tushuncha ba’zi hollarda idrokning aniqlik, to’liqlik, ravshanlilik, predmetlilik, tanlovchanlik (saralash) kabi sifatning ma’nosi o’rnida qo’llanilgan. Psixologiya nazariyalariga ko’ra appersepsiya hodisasi barqaror va vaqtincha (muvaqqat) deb yurituvchi ikki ko’rinishga (turga) ajratiladi. Barqaror appersepsiya hodisasi shaxsning dunyoqarashi, qat’iy maslagi, ideali, pozitsiyasi, motivatsiyasi, qiziqishi, bilim saviyasi, madaniy darajasi, xulq-atvori, ma’naviyati va kasbiy tayyorgarligiga bog’liq bo’lib, u o’ta murakkab tuzilishga egadir. Muvaqqat (vaqtincha) appersepsiya turi esa shaxsning faqat idrok qilish jarayonidagi emotsional holatiga, ya’ni uning kayfiyati, ruhlanishi, shijoati, stress, affektiv ko’rinishdagi his-tuyg’ularida, ularning sur’ati, davomiyligi, tezligida o’z ifodasini topadi.

Psixologiya fanida idrok muayyan shakllarga ajratilib tadqiq qilinadi, vaqt, harakat, fazo yordami bilan atrof-muhitning, biosferaning, ijtimoiy turmushning mohiyati yuzasidan axborotlar ma’lumotlar, xususiyatlar aks ettiradi. Borliqdagi narsa va hodisalarning yashash shakli, uzluksiz ravishda harakatda bo’lishi, muayyan obyektiv vaqt birligida hukm surishi inson ongida bevosita in’ikos qilinadi.

Odatda, inson tomonidan vaqtni idrok qilish, asosan, ruhiy hodisalar, holatlar, vaziyatlar, xususiyatlarning o’zaro o’rin almashinuvi tufayli namoyon bo’ladi va o’ziga xos tuzilishi bilan mazkur jarayonning boshqa shakllaridan farq qilib turadi. Vaqtni idrok qilish inson tomonidan aks ettirilayotgan vaqt birligining obyektiv (haqqoniy, xolis) mazmuniga, shaxsning unga nisbatan munosabatiga bog’liq bo’lib, xuddi shu mezon orqali uning mahsuldorligi o’lchanadi. Masalan, shaxsning ehtiyoji, motivatsiyasi, qiziqishlari va intilishiga mos, mutanosib vaqt birligini, idrok birligini idrok qilgan taqdirdagina vaqt obyektiv jihatdan (kechinmalar, his-tuyg’ularga nisbatan shaxsning ijobiy, haqqoniy munosabatlarida) tez o’tganday idrok qilinadi, odatda, yoqtirmaslik, idrok maydoniga (qamroviga) nomutanosiblik esa shaxsda zerikish, vaqt “sekin” o’tish tuyg’usini uyg’otadi.

Gestalt psixologiyasi - bu inson aqlini va butun xulq-atvorini aks ettiradigan fikrlash maktabi. Gestalt psixologiyasi atrofimizdagi dunyoni mantiqan to'g'ri tushunishga harakat qilganda, biz har bir kichik komponentga e'tibor bermaymiz.

Buning o'rniga, ongimiz ob'ektlarni yanada katta qismning bir qismi sifatida va murakkab tizimlarning elementlari sifatida qabul qilishga moyildir. Psixologiya maktabi inson hissiyotini va hisini o'rganishning zamonaviy rivojlanishida muhim rol o'ynadi.

Gestalt psixologiyasining qisqacha tarixi.

Max Vertheimerning ishida paydo bo'lgan Gestalt psixologiyasi qisman Vilgelm Vundtning tizimli tuzilishiga javob sifatida shakllandi. Vundt psixologik masalalarni eng kichik qismiga singdirishdan manfaatdor bo'lgan bo'lsa-da, Gestalt psixologlari aqli va xulq-atvorini ko'rishdan manfaatdor edilar. "Geshtalt" harakatining asosiy prinsipi shundaki, ularning barchasi uning qismlari summasidan kattaroqdir.

Psixologiyaning ushbu sohasi rivojlanishiga Immanuel Kant, Ernest Mach va Johann Wolfgang von Giyote kabi bir qator mutafakkirlar ta'sir ko'rsatdi.

Gestalt psixologiyasining rivojlanishiga bir kunda Vertgeymerning kuzatuvlari ta'sir ko'rsatdi. U o'yinchoq stroboscopi sotib oldi va u ko'ringan harakatni taqlid qilish uchun tezkor ketma-ket rasmlarni namoyish qildi. Keyinchalik Phi fenomeni tushunchasini taklif qildi, unda navbati bilan miltillovchi chiroqlar aniq harakatga aylanishi mumkin. Boshqa so'z bilan aytganda, biz hech harakat qilmaydigan harakatni sezamiz. Filmlar aniq harakatning bir misolidir. Harakatsiz ramkalar ketma-ketligi bilan harakatning illyuziyasi hosil bo'ladi.

"Geshtalt nazariyasi" ning asosiy "formulasi" shu tarzda ifodalanishi mumkin deb yozgan Maks Vertxaymer," Xulq-atvori ularning shaxsiy elementlari bilan belgilanmagan, lekin part-jarayonlarning o'zi butunning ichki tabiati.

Geshtalt nazariyasi bunday narsalarning tabiatini aniqlash uchun umid.

Buyuk Geshtalt psixologlari.

Maks Vertgeymer: Gestalt psixologiyasining uchta asoschisidan biri sifatida qaraladigan Wertheimer, phi fenomenining kontseptsiyasi bilan ham tanilgan. Phi fenomeni harakatning illyuzsiyasini yaratish

uchun tezkor ketma-ketlikda bir qator harakatsiz tasvirlarni idrok etishni o'z ichiga oladi.

Kurt Koffka: Gestalt psixologiyasining uch asoschisi sifatida tanilgan Kurt Koffka turli qiziqishlarga ega bo'lib, psixologiya, jumladan, o'rganish, his qilish va eshitish qobiliyatini buzadigan ko'plab mavzularni o'rganib chiqdi. Volfgang Kohler: Shuningdek, Gestalt harakati tarixida asosiy asoschilar bo'lgan Kohler, shuningdek, Gestalt nazariyasini "Barchasi uning qismlarining umumiy miqdoridan boshqacha" degan so'zlar bilan ifodaladi. Shuningdek, u muammoni hal qilish bo'yicha tadqiqotlari, strukturistlarning inson aqlini o'rganish va uning xatti-harakatlariga qarshilik ko'rsatish uchun ishlatgan fikrlarini tanqid qilish bilan ham tanilgan.

Hisoblash tashkilotining Gestalt qonunlari. Ko'pincha yonib-o'chadigan chiroqlarning ko'pincha qanday harakatlanayotgani, masalan, neon belgilar yoki chiroqlar chiroqlari kabi qanday harakat qilganini payqadingizmi?

Gestalt psixologiyasiga ko'ra, bu aniq harakat, bizning ongimiz kam ma'lumotni to'ldirgani uchun sodir bo'ladi. Bularning barchasi birma-bir qismlarning umumiy miqdoridan kattaroq bo'lsa, in'ikos paytida yuzaga kelgan bir necha xil hodisalarni kashf qilishiga olib keldi. Gestalt psixologlari inson in'ikosining qanday ishlashini yaxshiroq tushunish uchun bir qator qonunlarni, shu jumladan, o'xshashlik qonunlarini, Pragnanzni, yaqinlik, uzluksizlikni va yopilishni taklif qildi.

O'xshashlik qonuni shunga o'xshash narsalar birgalikda birlashtirilishi mumkinligini ko'rsatadi. Agar sahnadagi bir nechta ob'ekt bir-biriga o'xshash bo'lsa, siz ularni birgalikda birlashtirasiz va ularni bir butun deb bilasiz.

Misol uchun, bir-biriga biriktirilgan bir qator doiralar yoki kvadratlar faqat shaxsiy shakllar o'rniga bir qator ustunlar sifatida qaraladi. Yaqinlik qonuni, bir-biriga yaqin narsalar guruh sifatida qarashga moyilligini ko'rsatadi. Masalan, bir-biriga yaqin turgan bir nechta odamni ko'rsangiz, masalan, ularning barchasi bir xil ijtimoiy guruhning tarkibiy qismidir. Misol uchun, restoranda uy egasi yoki styuardessa kutish maydonida bir-birining yonida o'tirgan kishilar birgalikda o'tirishga tayyorgarlik ko'rishlarini so'rashi mumkin. Haqiqatda, ular faqat bir-biriga yaqin joyda turishlari mumkin, chunki kutish maydonida juda oz xona yoki bular faqat bitta ochiq o'rindiqli edi.

Gestalt psixologiyasi, inson in'ikosi atrofimizda mavjud bo'lgan narsani ko'rishni emas, balki, faqat insonning his-tuyg'ulari haqida fikr yuritishga yordam berdi. Biz qabul qilgan narsalarning ko'pchiligi bizning motivlarimiz va umidlarimizdan katta ta'sir ko'rsatmoqda. Gestalt psixologiyasi tanqidga duch keldi, ayniqsa uning ko'pgina asosiy tushunchalari eksirik ravishda aniqlash va tadqiq qilish qiyin bo'lishi mumkin. Ushbu yondashuv psixologiyada mustaqil fikr maktabi sifatida o'zligini yo'qotgan bo'lishi mumkin bo'lsa-da, uning asosiy g'oyalari butun psixologiya sohasiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Gestalt psixologiyasi ko'p jihatdan psixologiya boshqa sohalari tomonidan qisqartirildi, lekin u katta ta'sir ko'rsatdi. Gestalt psixologiyasining printsiplaridan ta'sirlangan boshqa tadqiqotchilar, jumladan, Kurt Levin va Kurt Goldshteyn psixologiya sohasiga katta hissa qo'shmoqdalar. Butun tarkibiy qismlardan farqli ekanligi boshqa sohalarda ham, jumladan, miya va ijtimoiy xulq-atvorni tushunishda ham muhim rol o'ynadi.

3.4. Gibsonning idrok nazariyasi. Xebning idrok nazariyasi.

Gibsonning asosiy shaxsiy xususiyatlari. Psixotiplar bo'yicha batafsil qo'llanma. Temperamentga qarab shaxs psixotiplarining tasnifi.

Biz hammamiz bilamizki, kiyim nimani kutib oladi, birinchi taassurot muhim. Lekin eng muhimi, bu kiyim va tasvirlarda o'zingizni qulay va ishonchli his qilishdir.

Bizning shaxsiyatimiz kiyimni qanday tanlashimizga va qanday tasvirni yaratishimizga katta ta'sir qiladi. Qaysidir ma'noda, biz kiygan narsamiz. Biz kiygan narsalarimizga emas, balki sizga e'tibor berishlarini bilsakgina biz o'zimizni qulay va ishonchli his qilamiz. Kiyimga bo'lgan ichki moyilliklari, o'zlarining qulaylik zonalarini bilan jami besh turdagi odamlar mavjud. Bu uslub turlari emas, balki xarakter va shaxsiyatga bog'liq bo'lgan afzalliklar.

1. Klassik
2. Dramatik
3. Romantik
4. Tabiiy

Har bir psixotip kiyim, soch turmagi, bo'yanish va hatto manikyurni tanlashga ta'sir qiluvchi ma'lum xususiyatlarga ega.

Kiyimdagi afzalliklaringizni aniqlab, sizga nima mos kelishini va nimada o'zingizni eng qulay his qilishini yaxshiroq tushunishingiz, o'zingizga ishonchingiz oshishi mumkin. Biror kishi 1 psixotipni ham, bir nechtasini ham o'z ichiga olishi mumkin, ammo ba'zilari doimo hukmronlik qiladi.

Klassik psixotip

Konservativ, oqilona, xotirjam va tartibli.

Ko'pincha ular buxgalterlar, shifokorlar, o'qituvchilar, huquqshunoslar, harbiy xizmatchilar, davlat xizmatchilari. Klassik tabiatan ko'pincha vazmin va konservativ, xotirjam va ishonchli odamning taassurotini beradi. Uyushtirilgan, o'zini va vaziyatni nazorat qiladigan, mehnatsevar, o'ylab topgan yuqori standartlarga javob berishga harakat qiladi. Perfektsionist. U kamtarona, ammo didli ko'rinishni afzal ko'radi. U abadiy klassikalarni tanlaydi, uning uchun miqdor emas, balki sifat muhimroqdir. Modadan tezda chiqib ketmaydigan oddiy modellarni yaxshi ko'radi. Kiyim har doim atrof-muhit va kasbga mos kelishini ta'minlashga intiladi. Yaxshi kesilgan, lakonik kiyimlarni yaxshi ko'radi. Klassikalar klassik soch turmagi bilan ajralib turadi. Bu tekis sochlar, bob sochlari yoki to'plam yoki quyruqda yig'ilgan sochlar bo'lishi mumkin. Klassikaning bo'yanishi juda yengil, kunduzi. Shaffof yoki neytral tonlarda manikyur, kechqurun qizil bo'lishi mumkin.

Klassikaning asosiy xususiyati: u boshqa odamga zerikarli ko'rinadigan oddiy va ixcham kiyimlarda qimmat va zamonaviy ko'rinishi mumkin.

Klassikda va bor xavf juda eskirgan, konservativ, yoshidan kattaroq ko'ring.

Dramatik psixotip

Samarali, kuchli, sarguzashtchi, g'ayrioddiy.

Ularni turli faoliyat sohalarida topish mumkin. Dramaturg yorqin va hissiyotli odam taassurotini beradi. U o'ziga ishonadi, ammo bu uning jismoniy xususiyatlarini sport zali va plastik protseduralar orqali yaxshilashga to'sqinlik qilmaydi. E'tiborni jalb qilishni va diqqat markazida bo'lishni, shuningdek, tomoshabinlarni hayratda qoldirishni yaxshi ko'radi. Drammaga ta'sir ko'rsatadigan yorqin uslub kerak. U standart kiyimlar kombinatsiyasini yoqtirmaydi. U doimo tajriba o'tkazadi turli ranglar, teksturalar, ixtirochilik va ko'pincha trendsetter hisoblanadi. Maxsus tadbirlar uchun kiyinishni yaxshi ko'radi. Soch

turmagi turli xil, tajovuzkor, ko'pincha soch rangi va shaklini o'zgartiradi, assimetrik soch turmagi va soqolli ibodatxonalar bo'lishi mumkin. U butun umri davomida o'zini ham uslub, ham tashqi ko'rinish bilan sinab ko'radi. Kunduzgi bo'yanish - kechqurunga o'xshash drama, manikyur har doim yorqin yoki qora.

Dramaning asosiy xususiyati: unga har doim e'tibor beriladi, hatto kundalik kiyimda ham.

Dramaturg bor xavf-qo'pol va o'rinsiz ko'ring!

Dramatik uchun stilist tavsiyasi mutanosiblikni saqlang va kiyimingiz bayramga mos kelishiga ishonch hosil qiling! Shuni ham yodda tutingki, sizning o'ziga bo'lgan haddan tashqari ishonchingizni boshqalar takabburlik bilan adashtirishi mumkin, shuning uchun tabassum qiling!

Romantik psixotip

Ijodiy, hissiy, hissiy, murakkab tabiat.

Bular asosan ijodiy muhitdagi odamlar - rassomlar, musiqachilar, shoirlar, fotosuratchilar, interyer dizaynerlari, ehtimol reklamachilar. Romantik nozik ruhiy tashkilotga ega bo'lgan hissiy odamning taassurotini beradi. Romantik do'stona, sezgir va yaxshi rivojlangan sezgi bor. Kiyimlarda u o'zining romantikasini aks ettirishni afzal ko'radi, oqimli matolarni va yumshoq kesilgan chiziqlarni yaxshi ko'radi, pastel ranglarga e'tibor beradi, ekzotik va etnik uslublarni yaxshi ko'radi. Aksessuarlar va zargarlik buyumlariga alohida e'tibor beradi. Romantik uchun teginish hissi muhim ahamiyatga ega. Pardozi va manikyur neytral yoki yorqin bo'lishi mumkin.

Romantikning asosiy xususiyati: u o'zini bezashni yaxshi ko'radi, shuning uchun uning shaklida juda ko'p zargarlik buyumlari mavjud. Romantik ham gul nashrida juda uyg'un va muloyim ko'rinadi.

Romantik bor xavf kulgili ko'ring, ayniqsa ishda! Bundan tashqari, 50 yildan keyin gulli tazyiqlardan foydalansangiz, yaxshi xulqli keksa ayolga o'xshab qolish xavfi bor!

Romantik uchun stilist tavsiyasi unutmangki, agar sizning ishingiz rasmiy uslubni talab qilsa, kiyimingiz unga mos kelishi kerak va uy va dam olish uchun chiroyli romantik kiyimlarni qoldiring. Muayyan yoshdan keyin sizning romantik tabiatingiz gul nashrlari emas, balki matolarning to'qimalari orqali namoyon bo'lishi mumkin.

Tabiiy psixotip

Bo'shashgan, sodda, qulay, biroz befarq.

Bu odamlarning faoliyat sohasi har xil bo'lishi mumkin. Ko'pincha bu texnik mutaxassislar - muhandislar, dasturchilar, ehtimol sportchilar. Tabiiy psixotipli odamlar hayotga oson va sodda munosabatda bo'lishadi. Ular samimiy, do'stona, energiyaga to'la. Moda ularni umuman qiziqitirmaydi va go'zallik uchun ular hech qachon qulaylikni qurbon qilmaydi. Ular tanaga yoqimli, tabiiy matolardan tayyorlangan va harakatga to'sqinlik qilmaydigan kiyimlarni tanlaydilar. Zig'ir va boshqa ajinlar ko'pincha tanlanadi, chunki ular dazmollash kerak emas. Umuman olganda, tabiiy odam kiyimga g'amxo'rlik qilishni yoqtirmaydi. Ular poshnasiz yoki past poshnali qulay poyabzallarni juda yaxshi ko'radilar. Tabiiyki, bo'yanish yo'q, bu faqat vaziyatda bo'lishi mumkin. Manikyur bor, lekin shaffof yoki hech qanday laksiz. Agar tabiiy ehtiyojlar kiyim kodiga mos kelishi kerak bo'lsa, u klassik kiyimlarni tanlaydi.

Tabiiyning asosiy xususiyati: zargarlik buyumlari va aksessuarlarni yoqtirmaydi va kiymaydi, oddiy minimalizmni yoqtiradi.

Tabiiy bor xavf tartibsiz ko'ring.

Stilistlar uchun tabiiy tavsiyalar- narsalarni toza va tartibli saqlash uchun vaqtni behuda sarflaganingizdan afsuslanmang. Sport kiyimlariga qaramaslik uchun modaga rioya qiling, chunki 90 yoki 2000-yillardan boshlab moda davom etmoqda, hatto krossovkalarning shakli ham o'zgarib bormoqda. Shuning uchun, orqada qolmang.

Gamin psixotipi

Chiroyli, baquvvat, ijobiy, har doim yosh.

Ular faoliyatning turli sohalarida uchraydi. Odamlar mo'rt tabiatiga qaramay, juda baquvvat, irodali. Ushbu psixotip romantika, klassika va tabiiylikni birlashtiradi.

Gamin har doim past bo'yli, nafis qomatli, kichikroq fizikaga ega. Ular tashqi ko'rinishida mo'rt bo'lib tuyulishi mumkin, lekin aslida shaxsiyat kuchli irodali, xarakterli. Gamin quvnoq, ijobiy va juda baquvvat. U oqlangan narsalarni, pastelni va hatto yorqin ranglarni yaxshi ko'radi, ko'pincha bolalar tazyiqlarini tanlaydi, masalan, u mikki sichqonchasi bilan futbolka tanlashi mumkin.

Yoylarni, polka nuqtalarini yaxshi ko'radi. Go'zallik uchun hech qanday noqulaylik bo'lmaydi! Uning uchun qulaylik muhimroq, lekin ayni paytda u modaga ergashadi va o'z garderobida yoshlar garderobidan turli xil yangi narsalardan foydalanishni yaxshi ko'radi.

U qulay poyabzallarni afzal ko'radi, chunki u ko'p harakat qiladi. Soch turmagi ko'pincha qisqa va kesilgan. Manikyur turli xil, kayfiyatga qarab, lekin qora emas.

Gamin psixotipining asosiy xususiyati shundaki, u yoshidan qat'i nazar, har doim o'z yoshidan yoshroq ko'rinadi.

Xavf o'yin uchun - beparvo ko'rinish uchun!

Sayyoramizning butun aholisini bir-biridan xatti-harakatlari va atrof-muhit stimullariga reaksiyasi bilan ajralib turadigan ma'lum miqdordagi guruhlariga bo'lish mumkin. Insonning psixotiplarini aniqlash qobiliyati insonning potentsialini maksimal darajada oshirishga yordam beradi, ehtiyotkorlik bilan keskin qarama-qarshiliklardan qochadi. Bu bilimlar mehnat jamoalari rahbarlari va xususiy tadbirkorlar uchun ajralmas hisoblanadi.

Psixotip - bu nima?

Inson xulq-atvorining o'ziga xos xususiyatlari, uning hayotga, hodisalarga munosabati, ogohlantirishlarga reaksiyasi shaxsning o'ziga xos turini tashkil qiladi. Albatta, barcha odamlar har xil, ammo ularning dunyoni idrok etishi va boshqalar bilan o'zaro munosabati har bir psixotipning o'ziga xos xususiyati bilan belgilanadi.

Bunday stereotipli yondashuv psevdo-ilmiy kontseptsiyada - sotsionikada qo'llanilgan. Psixotip testidan o'tib, oddiy savollarga javob bergandan so'ng, har bir kishi u yoki bu turga qanchalik mos kelishini tekshirishi mumkin. Bir vaqtning o'zida bir nechta turlarning bir odamda mos kelmasligiga to'liq kafolat berish mumkin emas. ijtimoiy xulq-atvor... Bunday noyob shaxslarning ulushi unchalik katta emas, shuning uchun uni sotsionika o'z ta'riflarida xato deb hisoblash mumkin.

Psixotiplar tarbiya yoki ta'lim bilan shakllanmaydi. Bu farq insonga boshidanoq xosdir va butun umri davomida doimiy bo'lib qoladi. Bundan tashqari, bu unga imo-ishoralar, yuz ifodalari, tashqi ko'rinishdagi xususiyatlarni yuklaydi. Shuning uchun har bir inson sayyoramizning boshqa burchagida unga ajoyib o'xshash odamni uchratishi mumkin. Odamlar har xil bo'ladi: tili, teri rangi, bo'yi yoki vazni farq qilishi mumkin. Bunday holda, yuz xususiyatlari, qarashlari, imo-ishoralari, ehtimol, gapirish uslubining o'xshashligi ko'rinadi. Bu holat insoniyatni faqat o'ziga xos shaxsiy psixotiplarga ega bo'lgan guruhlariga bo'lish imkonini beradi.

Psixotiplarning jinsga ko'ra farqi. Gender shaxsga voqelikni butunlay boshqacha idrok etishni yuklaydi. Hech kimga sir emaski, ayollar tafsilotlarga va atrofdagi dunyoga ko'proq e'tibor berishadi, ular hamma narsani payqashadi va eslashadi. Shu bilan birga, ular ko'pincha tafsilotlarni to'liq ko'ra olmaydilar va to'liq rasmni ko'ra olmaydilar.

Erkaklar - ulardan farqli o'laroq - dunyoga kengroq qarash qobiliyatiga ega, bu ularga muammoni global miqyosda tahlil qilish qobiliyatini beradi. Shu bilan birga, ular tafsilotlarga befarq munosabatda bo'lishadi va ayollarga nima tegayotganini sezmaydilar.

Bu farq ayollarning psixotiplariga o'z soyasini yuklaydi. Natijada, ularning barchasi quyidagi farqlar bilan yaxshilanishi mumkin:

Abadiy ona. Bunday ayollar har doim kimgadir g'amxo'rlik qiladi va g'amxo'rlik qiladi. Ular oilada etakchi o'rinlarni egallaydi.

Faol. Ular o'zlari uchun yashashni afzal ko'radilar. Bular e'tibor va g'amxo'rlikni talab qiladigan kuchli va mustaqil ayollardir.

Altruist. U o'z dunyosini o'zining sevimli odami atrofida quradi, uning manfaatlari u uchun birinchi o'rinda turadi.

Qizim. Bu tur g'amxo'rlik va vasiyliksiz bo'lishi mumkin emas. Hayotda faqat ularning manfaatlari ustunlik qiladi. Odatda buzilgan.

Erkaklarning psixotiplari jinsiga qarab qo'shimcha rangga ega:

Ota. U hamma narsani nazorat ostida ushlab turadi. Oilada so'zsiz itoatkorlikni talab qiladi. Xatolarni tan olish va murosaga kelishdan qochadi.

Faol. U hamma joyda va hamma narsada, shu jumladan nikohda ham foyda izlaydi. Riskni yaxshi ko'radi. Birinchi o'rinda sizning istaklaringiz.

Altruist. Biznes rahbari, uning uchun oila birinchi o'rinda turadi. Uni g'amxo'rlik va e'tibor bilan o'rab oladi.

O'g'il. Xudbin va xudbin - abadiy farzand. Bir kun yashaydi, isrofga moyil.

Psixotipning ta'rifi.

1968 yilda nemis psixiatriya professori Karl Leongard asosiy tasnifni ishlab chiqdi xarakterli xususiyatlar shaxsiyat. O'shandan beri sotsionika shakllana boshladi. Shaxsning psixotiplarini testlarni o'tkazish orqali aniqlash mumkin. Bir-biriga bog'liq bo'lmagan savollar inson xatti-harakatlarining xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi. Sinovlarda qanchalik ko'p savollar bo'lsa, inson xatti-

harakatlaridagi xususiyatlarni aniqroq aniqlash mumkin. Va shuningdek, uning u yoki bu turga tegishliligi. uyida biz sovet psixiatri Andrey Lichko tomonidan tuzilgan asosiy psixologik guruhlarini ko'rib chiqamiz. Taqdim etilgan ma'lumotlarni sinchkovlik bilan o'rganib chiqqandan so'ng, har bir kishi o'zi qaysi psixologik turga moyilligini mustaqil ravishda aniqlashi mumkin. Va buning uchun siz psixotip uchun zerikarli testdan o'tishingiz shart emas.

Ushbu turdagi tashuvchilar yuqori maqsad tuyg'usiga ega. Maqsadga intilishda ular atrofdagi odamlarning manfaatlarini mensimaslikni ko'rsatishga qodir. Yoshligidanoq, o'zlari uchun hayotdagi asosiy vazifani belgilab, ular o'zlarining farovonligini e'tiborsiz qoldirishga, o'z rejalarini amalga oshirish uchun hayotdagi ko'p quvonchlardan voz kechishga tayyor.

Odatda, bu psixotipning tashuvchilari juda baquvvat va mustaqil odamlardir. Boshqalar bilan aloqada bo'lganlarida, ular suhbatdoshni xafa qilishi yoki kamsitishi mumkin bo'lgan kategoriyalikni oshiradi. Bundan tashqari, bunday odamlar odatda g'azablanishning kuchayishi bilan ajralib turadi, bu esa osongina g'azabga aylanadi. Ular boshqalarga rahm-shafqat qilmaydilar va avtoritarlikka moyil.

Ustun xarakterli xususiyatlar tufayli ular afzal ko'rishadi individual ish bu yerda o'z qarorlarida jamoaga qarashning hojati yo'q. Bunday odamlar murakkab masalalarni hal qilishda juda ijodiydir. Katta loyihalar va g'oyalar ularning boshlarida osongina tug'iladi.

Epileptoid. Erta bolalik bunday odamlar atrofdagi narsalarga nisbatan aniqlik va tejamkorlikni oshiradilar. Ular ishonchli va samarali. Ular uchun uchrashuvga kechikish o'lim bilan barobar. Ular o'z pozitsiyalarini faol himoya qilishga qodir. Buzg'unchi epileptoidlar o'z hiylasini javobsiz qoldirishiga umid qilmasligi kerak.

Ular haqiqiy do'stlar. Ularning deyarli hech qachon tasodifiy tanishlari yo'q. Biroq, ular xiyonatni kechirishga qodir emaslar.

Ular konservativ va baquvvat. Ular nafaqat atrofdagi narsalarni, balki odamlarni ham tartibga soladi va tartibga soladi. Shu bilan birga, ular buni baquvvat va maqsadli bajaradilar. Ekstremal vaziyatlarda ular jasoratga ega emaslar. Bunday sifat ichida Kundalik hayot eng ahamiyatsiz sababga ko'ra g'azabning zo'ravon namoyon bo'lishi va kichik xatolar yoki kamchiliklarga toqat qilmaslikda ifodalangan.

Gipertim. Psixotipning o'ziga xos xususiyatlari har qanday sharoitda bitmas-tuganmas optimizm, saxiylik, energiya va quvnoqlik

bilan ajralib turadi. Bunday odamlar tanishlik, beparvolik va keraksiz xavf-xatarlarga moyil bo'lishlari mumkin. Shu bilan birga, ular tartibsiz bo'lib, ularning hamma narsaga yuzaki munosabati ularni diqqatni jamlashni talab qiladigan monoton muntazam ishlarga qodir emas. Sarguzashtlarga moyil bo'lishlariga qaramay, ular atrofdagilarga insoniylik va mehribonlik ko'rsatadilar. Ular o'zlariga qilingan yomonliklarga hech qanday gina tutmaydilar, juda tez va butunlay unutishadi.

Gipertimlar uchun qo'pol va samarali mehnatga taqlid qilish odatiy holdir. Ajablanarlisi shundaki, bu sifat ularga yuzaki munosabatiga qaramay, martaba zinapoyasini muvaffaqiyatli ko'tarishga yordam beradi. Ular yangi loyihalar va yo'nalishlarning ajoyib tashabbuskorlari. Ammo biznes barqaror o'lchangan kursga ega bo'lishi bilanoq, gipertimlar yangisini izlash uchun birinchi imkoniyatda bu kasbni tark etadilar.

Gisteroid. Sotsionikaning ushbu psixologik guruhiga mansub odamlar doimo diqqat markazida bo'lishni xohlashadi. Ko'rgazmali xulq-atvorga bo'lgan tug'ma ishtiyoq bu odamlarni har qanday yo'l bilan xohlagan narsalariga erishishga majbur qiladi. Ular uchun shon-shuhratlari qanday soyada bo'lishi muhim emas. Ushbu turdagi tashuvchilar fitna va ikkiyuzlamachilikka qodir. O'zini yuqori baholang. Ular uchun asossiz xavf, birinchi navbatda, jamoatchilikka o'ynashdir.

Shu bilan birga, ular boshqa psixotiplar kabi fazilatlarga ega. Isterik odam quyidagi fazilatlar bilan ajralib turishi mumkin:

Qat'iyat va faollik.

Tashabbus.

Muloqot, ajoyib tashkilotchilik qobiliyati.

Bular iste'dod bilan ajralib turadigan odamlardir. Ko'p odamlar o'zlarini ijodiy kasblarda anglaydilar.

Shizoid. Ular ajoyib analitik fikrga ega. Shu bilan birga, ular yopiq, bemalol va mustaqil hayot tarzini olib boradilar. Ular, qoida tariqasida, katta yoshdagi tanlangan odamlarning kichik doirasi bilan aloqa qilishadi. Ular muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin, chunki ular dastlab qobiliyat va iste'dod bilan ta'minlangan. Ularning oddiy narsalarga nisbatan o'z qarashlari bor, bu umumiy qabul qilingan baholashdan farq qiladi. Ular yolg'izlikni yaxshi ko'radilar, lekin ularni tushunadigan va qabul qila oladigan kamida bitta odam kerak.

Psixastenoid. Bular shubhali va ishonchsiz odamlardir. Ular doimo o'z hayotlari va atrofidaqilar, yaqinlari taqdiri haqida qayg'uradilar. Turli xil fobiyalarning egalari: qorong'ulikdan qo'rqishdan verminofobiyagacha. Ular mas'uliyat va qaror qabul qilishdan qo'rqishadi. Ular vijdonli va mehnatsevar, ishonchli va o'zini tanqid qiladi. Ular o'zlari o'ylagan kelajakdan qo'rqishlari mumkin. Bu boshqa psixotiplarga xos bo'lmagan o'ziga xos xususiyatdir.

Sezuvchan. Nozik va ta'sirchan, divanda kartoshka. Ularda xotirjamlik, burch hissi, yuqori intizomli va mas'uliyatli odamlar bor. Ular o'zlariga nisbatan talabchan va ob'ektiv, shu bilan birga o'z-o'zini kamsitishga qodir. Ular atrofdagilarga mehribon va e'tiborli.

Favqulodda vaziyatlarda ular sarosimaga tushib, xotirjamlikni yo'qotadilar. Boshqalar bilan yaxshi munosabatlar ular uchun ustuvor qoidadir.

Gipotim. Ushbu turdagi o'ziga xos xususiyat - har qanday sababga ko'ra norozilikning doimiy namoyon bo'lishi. Zaif va ta'sirchan, juda shubhali. Shuning uchun, boshqalarga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishadi, doimo ulardan har qanday tahdidni kutishadi. Ular yopiq ijtimoiy doirani, uyda qolishni afzal ko'radilar. Ushbu turdagi odamlar doimo shikoyat qilishni yaxshi ko'radilar hayot sharoitlari yoki hayotingizdagi qiyin vaziyatlar haqida hikoya qiling. Shuning uchun, boshqalarga doimiy da'volarga qaramay, ular ularga juda muhtoj.

Konformal tur. Ular osongina boshqa odamlarning ta'siri va qaramligi ostida qoladilar. Ular tanqid qilishga qodir emaslar. Ular o'rtacha bo'lgan hamma narsani afzal ko'radilar qarashlar, xatti-harakatlar, kiyim-kechak va boshqalar. To'liq nomuvofiqlikni hisobga olgan holda, konformal tip egalari hech qachon atrofdagilar bilan ziddiyatga kirishmaydi. Ular do'stona va samarali. Osonlik bilan aloqa o'rnating. Hayot asoslarining tubdan o'zgarishi ular uchun chidab bo'lmasdir.

Barqaror tur. Konformal va beqaror inson psixotiplari umumiy jihatlariga ega. Ikkinchisi o'rtasidagi farq hamma narsada o'zgarmaslikda yotadi. Bunday odamlar suhbatdosh va har doim o'z biznesiga burunlarini tiqib yurishadi. Ular tezda duch kelgan hamma narsaga qiziqishni yo'qotadilar. Bu odamlar hozirgi paytda yashashni afzal ko'radilar va kelajak haqida o'ylay olmaydilar.

Astenik. Bu odamlar ko'pincha biror narsadan bezovtalanishadi. Ular hayotiyliги pastligi va eslab qolish qobiliyatining zaifligi bilan

ajralib turadi. Doimiy tashvish va xato qilish qo'rquvi tufayli tashabbusning etishmasligi xarakterlidir. Shu bilan birga, ular ozoda, ijrochi, kamtarin va intizomli. Ular yaqin munosabatlardan qo'rqishadi, lekin ular do'stona va tezda shikoyatlarni unutishadi. Ular narsalarga ajoyib bog'lanish bilan ajralib turadi.

Labil turi. Eng kichik bahona kayfiyatning keskin o'zgarishiga yordam beradi. Mehr va sezgirlikka ega bo'ling. Samimiy va foydali odamlar. Xulq-atvorning bunday psixotiplari bilan ajralib turadigan odamlar asabiylashish va jahldorlik bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, ular juda rivojlangan sezgiga ega va ular boshqalarning xarakterini yaxshi tushunishga qodir.

Tsikloid. Ular faol, ochiqko'ngil, quvnoq. Bunday odamlarning kayfiyati, atrofdagi dunyodan qat'i nazar, doimo o'zgarib turadi. Shuningdek, ular asabiylashish, o'z harakatlarida va hukmlarida nomuvofiqlik bilan ajralib turadi. Ular o'zlarining kamchiliklarini tushunishlariga qaramay, tanqidni keskin qabul qilishadi. Doimiy kayfiyat o'zgarishi tufayli ular ko'pincha o'zlari uchun aziz bo'lgan odamlar bilan munosabatlarni buzadilar, lekin tabiatlari bilan hech narsa qila olmaydilar, bundan ular juda ko'p azob chekishadi.

Insonning yuqoridagi psixotiplari talaffuz qilinishi mumkin va aksincha, boshqalarga deyarli ko'rinmas. Muhimi shundaki, inson o'z ustida qanday ishlamasin, uning psixologik xatti-harakatlarini o'zgartirish imkoniyati yo'q.

Psixotiplarning tavsifi ularning zaif va kuchli tomonlarini aniqlashga imkon beradi, bu tizimli yondashuv bilan inson va uning atrofidagi dunyoning o'zaro ta'siri bilan bog'liq salbiy oqibatlarining oldini olishga yordam beradi va zamonaviy jamiyatga organik ravishda mos keladi.

Biz hammamiz judayam turli odamlar... Bu hatto hayratlanarli: nega biz bir-birimizdan juda farq qilamiz. Uzoq vaqt davomida psixologlar har birimizda o'z fe'l-atvorimizni ochib beradigan, butun munosabatimizni ko'rsatadigan va shaxsiyatimizni ichkariga aylantira oladigan narsa bor deb o'ylashdi. Xullas, hatto Zigmund Freyd ham inson psixikasi alohida tuzilishga ega degan mashhur nazariyasini ilgari surdi. Freyddan keyin K.G.Yung ular borligiga amin edi psixologik shaxslar, bu har birini tekshirib ko'rsangiz, bilish juda mumkin. Bugun biz o'zimizga mos keladigan ko'plab xususiyatlarni, xarakterimizni sinab ko'radigan testlarni ko'ramiz.

Umuman olganda, zamonaviy psixoterapiya juda foydali narsa, ammo juda murakkab. Donald Olding Hebb (1904 yil 22-iyul - 1985 yil 20-avgust) kanadalik edi psixolog sohada nufuzli bo'lgan neyropsixologiya, bu yerda qanday funksiyani tushunishga intildi neyronlar kabi psixologik jarayonlarga hissa qo'shgan o'rganish. U o'zining nazariyasi bilan tanilgan Xebbiylarni o'rganish, u o'zining 1949 yilgi klassik asarida taqdim etgan xulq-atvorni tashkil etish. U noropsikologiyani otasi va asab tarmoqlari. Umumiy psixologiyani ko'rib chiqish 2002 yilda chop etilgan so'rovnoma Hebbni 20-asrning eng ko'p zikr etilgan 19-psixologi deb topdi. Uning o'rganish haqidagi qarashlari xatti-harakatlar va fikrlarni miya faoliyati nuqtai nazaridan tasvirlab berdi, bilim jarayonlarini neyron assambleyalari o'rtasidagi aloqalar nuqtai nazaridan tushuntirdi.

Donaldning ota-onasi ikkalasi ham tibbiyot shifokorlari bo'lgan. Donaldning onasiga g'oyalar katta ta'sir ko'rsatdi Mariya Montessoriva u 8 yoshga qadar uni uyda o'qitgan. U boshlang'ich maktabda juda yaxshi o'qiganligi sababli, u 10 yoshida 7-sinfga ko'tarilgan, ammo muvaffaqiyatsizlikka uchraganligi va keyin Chesterda 11-sinfni takrorlaganligi sababli, u 12-sinfni 16 yoshida Galifaks okrugi akademiyasini tugatgan. (Chester maktabining 9, 10 va 11-sinf o'quvchilarining ko'pchiligi yoki aksariyati viloyat imtihonlarida muvaffaqiyatsizlikka uchragan. 9 va 10-sinf o'quvchilariga muvaffaqiyatsizlikka qaramay ilgarilashga ruxsat berilgan, ammo Chesterda 12-sinf yo'q edi.) U kirdi Dalhousie universiteti roman yozuvchisi bo'lishni maqsad qilgan. U bitirgan San'at bakalavri Keyinchalik u Chesterdagi eski maktabida dars berib, o'qituvchi bo'ldi. Keyinchalik u fermer xo'jaligida ishlagan Alberta va keyin u erda mardikor bo'lib ishlagan. Xulq-atvorni tashkil etish Hebbning nevrologiya sohasidagi eng muhim hissasi hisoblanadi. Miya jarrohligidagi ko'p yillik ishlarining inson xulq-atvorini o'rganish bilan aralashganligi, nihoyat, insoniyatning uzoq vaqt davomida bir-biriga to'g'ri ulanib bo'lmaydigan, ya'ni miyaning biologik funksiyasini bog'lab bo'lmaydigan ikkita tushunchasini birlashtirdi. ongning yuqori funktsiyasi bilan birgalikda organ sifatida.

1929 yilda, Xans Berger miya doimiy elektr faolligini namoyish etayotganini va shubha tug'dirishini aniqladi Pavlovning idrok modeli va javob, chunki hozirda miyada juda ko'p ogohlantirmasdan ham bir narsa sodir bo'lgandek edi.

Shu bilan birga, juda ko'p sirlar mavjud edi. Masalan, agar miya uchun aylanani tanib olish usuli bo'lgan bo'lsa, u turli o'lchamdagi aylanalarni yoki nomukammal yumaloqlikni qanday taniydi? Mumkin bo'lgan har bir doirani joylashtirish uchun miyaga ega bo'lganidan ancha kattaroq imkoniyat kerak bo'ladi. Boshqa bir nazariya Gestalt nazariyasi, miyaga signallar bir xil maydonni yaratganligini ta'kidladi. Ushbu maydonning shakli faqat kirish naqshiga bog'liq edi, ammo u hali ham bu maydonni aql tomonidan qanday tushunilganligini tushuntirib berolmadi. O'sha paytdagi bixeviorizm nazariyalari naqshlarni qayta ishlash qanday sodir bo'lganligini tushuntirishda yaxshi natijalarga erishdi. Biroq, ular ushbu naqshlarning qanday qilib ongga aylanganligini hisoblay olmadilar.

Xebb xulq-atvor va miya haqidagi dolzarb ma'lumotlarni yagona nazariyaga birlashtirdi. Miyaning anatomiyasini tushunish miyaning ishlashi bo'yicha eski nazariyalar ishlab chiqilganidan beri ancha rivojlanmagan bo'lsa-da, u hali ham miyaning juda muhim funktsiyalariga ega bo'lgan nazariyani birlashtira oldi. Uning nazariyasi sifatida tanilgan Hebbian nazariyasi va ushbu nazariyani ta'qib qilgan modellar "Hebbian learning" ni namoyish etishi aytiladi. Ushbu o'rganish usuli eng yaxshi kitobning ushbu iqtibosida ifodalangan:

Agar A hujayraning aksoni B hujayrasini qo'zg'atish uchun etarlicha yaqin bo'lsa va uni otishda bir necha bor yoki doimiy ravishda qatnashsa, bir yoki ikkala hujayrada ba'zi bir o'sish jarayoni yoki metabolizm o'zgarishi sodir bo'ladi, chunki A samaradorligi, B otadigan hujayralardan biri sifatida ortdi.

Bu ko'pincha "Birgalikda olov yoqadigan neyronlar" deb o'zgartirilgan. Odatda u Xebb qonuni deb nomlanadi.

Birlashtiruvchi neyronlarning birikmasi bitta protsessor bo'limi sifatida Xebb "hujayralar to'plamlari" deb nomlangan va ularning aloqalari kombinatsiyasi doimo o'zgarib turadigan algoritmni tashkil etdi, bu miyaning stimulg bo'lgan munosabatini belgilab berdi.

Xebbning ongni ishlash modeli nafaqat psixologlarning miya ichidagi stimullarni qayta ishlashini tushunishiga ta'sir qildi, balki tirik asab tizimining biologik jarayonlarini taqlid qiladigan hisoblash mashinalarini yaratishga ham yo'l ochdi. Xebbning ta'kidlashicha, oddiy asosiy asab mexanizmlari o'rganish kabi kuzatilgan psixologik hodisalarni tushuntirib berishi mumkin. Ning kompyuter simulyatsiyalari asab tarmoqlari 1950-yillarning o'rtalaridan boshlab

amalga oshirildi, ammo tarmoqlar juda kichik edi, chunki fikrlash bilan oqilona aniqlanishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlarni namoyish etish imkoniyati mavjud emas edi. Keyinchalik asab tizimida sinaptik yo'l bilan o'tishning dominant shakli kimyoviy, zamonaviy ekanligi aniqlandi sun'iy neyron tarmoqlari hali ham Xebbian nazariyasi dastlab ishlab chiqilgan elektr impulslari orqali signallarni uzatishga asoslangan. Xebb psixologiyani biologik fan sifatida aniqlashda fikrni miyaning integral faoliyati sifatida aniqlashda muhim rol o'ynadi. Uning o'rganish haqidagi qarashlari xatti-harakatlar va fikrlarni miya faoliyati nuqtai nazaridan tasvirlab berdi, bilim jarayonlarini neyron assambleyalari o'rtasidagi aloqalar nuqtai nazaridan tushuntirdi. Ushbu g'oyalari uning ta'lim va ta'lim haqidagi qarashlarida katta rol o'ynadi.

Hebb motivatsiya va o'rganishni bir-biriga bog'liq xususiyatlar sifatida ko'rib chiqdi. U miyadagi hamma narsa bir-biriga bog'liq va birgalikda ishlagan deb ishongan. Uning nazariyasi shuni anglatadiki, bizning atrofimizdagi hamma narsa hujayralar birikmasi deb ataladigan neyronlarning to'plamini yoqadi. Ushbu hujayralar to'plami miyaning fikrlari yoki g'oyalari. Keyinchalik, bu hujayralar to'plamlari birgalikda harakat qilib, fazalar ketma-ketligini hosil qiladi, bu fikrlar oqimidir. Ushbu hujayra birikmalari va fazalar ketma-ketligi hosil bo'lgandan so'ng, ularni atrofdan stimulyatsiya qilish orqali faollashtirish mumkin. Shuning uchun atrof muhit qanchalik rag'batlantiruvchi va boy bo'lsa, shuncha hujayra birikmalari o'sadi va o'rganadi. Ushbu nazariya uning ta'limdagi e'tiqodiga ta'sir qildi. Xebb atrof-muhit bolalarda ta'lim olish uchun juda muhim deb hisoblagan. Bolalar ushbu hujayralar to'plamlarini va fazalar ketma-ketligini yaratish orqali o'rganadilar. Sensorli va motorli tajribalar uchun turli xil imkoniyatlarga ega bo'lgan boyitilgan muhit bolalarga kattalar davrida doimiy o'rganish uchun zarur bo'lgan hujayra birikmalarini va fazalar ketma-ketligini rivojlantirishga yordam beradi. Buni isbotlashga urinish uchun Xebb va uning qizlari uyda chorva kalamushlarini boqishdi. Sichqonlar ularni boyitilgan muhitda o'stirish orqali kattalar davrida labirintni o'rganishni yaxshilashgan. Atrof muhitni boyitish bo'yicha ushbu tadqiqotlar bugungi kunda qo'llaniladiga. Boshlang'ich Dasturni ishlab chiqishga yordam berdi.

Head Start - bu kam ta'minlangan oilalardagi maktabgacha yoshdagi bolalar uchun dastur. Dasturning maqsadi - bilimlarni rag'batlantiruvchi ta'lim faoliyatini ta'minlaydigan erta o'qitish dasturi

orqali bolalarni maktabda muvaffaqiyatga tayyorlash. Head Startning ishtiroki va maktabga tayyorligi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, Head Startning kunduzgi ishtiroki kam ma'lumotli ota-onalarning farzandlarida yuqori akademik mahorat bilan bog'liq edi.

Xart va Rislining yana bir uzoq muddatli tadqiqotlarida ikki yil davomida 42 bola va ularning oilalari kuzatilgan. Tadqiqotda dastlabki tillarni o'rganish va so'zlarni o'rganish va tilni rivojlantirishning o'sishidagi uy va oilaning roliga e'tibor qaratildi. Ularning tadqiqotlari natijalari shuni ko'rsatdiki, tilni o'rganishda eng muhim jihatlardan ikkitasi bolalar uylarining iqtisodiy afzalliklari va til tajribalarini ko'pligi hisoblanadi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, pastroq ijtimoiy-iqtisodiy maqomga ega bo'lgan bolalar, iqtisodiy resurslari kam, so'zlari boyroq va boyitilgan so'z tajribalarini olish imkoniyatiga ega bo'lgan, yuqori ijtimoiy-iqtisodiy maqomga ega bo'lgan professional ota-onalarning bolalariga qaraganda kamroq so'zlarni o'rganadilar va so'z boyligini sekinroq egallaydilar.

Xebb bolalikni o'rganish uchun boyitilgan muhitni ta'minlash kattalarning ta'limiga ham foyda keltiradi, deb ishongan, chunki ta'limning ikkinchi turi kattalardayoq sodir bo'ladi. Ushbu ikkinchi ta'lim turi tezroq va tushunarli o'rganishdir, chunki hujayra birikmalari va fazalar ketma-ketligi allaqachon yaratilgan va endi ularni har qanday usulda o'zgartirish mumkin. Hebbian nazariyasi o'qish shuni anglatadiki, inson duch keladigan har qanday tajriba miya hujayralari tarmog'iga aylanadi. Keyin, har safar ma'lum bir harakat yoki fikr takrorlanganda, neyronlarning aloqasi kuchayadi, miyani o'zgartiradi va o'rganishni kuchaytiradi. Shaxs, mohiyatan, miyasini tarbiyalaydi. Inson qanchalik yangi tajribalarni boshdan kechirishi va mashq qilishi qanchalik ko'p bo'lsa, ularning miyasida shunchalik yangi aloqalar yaratiladi.

Xebb tarbiyachi sifatida. Butun hayoti davomida Xebb o'qitishni yaxshi ko'rar va o'qituvchi sifatida juda muvaffaqiyatli bo'lgan. Monreal maktabida o'qituvchi va direktor sifatida ishlagan dastlabki yillarida ham, Makgill universitetida keyingi yillarda ham u o'zini juda samarali o'qituvchi sifatida ko'rsatdi va shogirdlarining ilmiy tafakkuriga katta ta'sir ko'rsatdi.

Makgillning professori sifatida u motivatsiyani o'rgata olmaydi, aksincha talabalar o'zlarining o'qishlari va izlanishlari uchun zarur

shart-sharoitlarni yaratib berolmaydi, deb hisoblardi. Ularni yozishga o'rgatish, o'rganish uchun muammo tanlashda yordam berish va hattoki ularni chalg'itmasliklariga yordam berish mumkin edi, ammo tadqiqot va o'qishga bo'lgan ishtiyoq va ishtiyoq talabalarning o'zlaridan kelib chiqishi kerak edi. U o'quvchilarni eski g'oyalarni yodlash va qayta ishlash qobiliyatidan ko'ra fikrlash va ijod qilish qobiliyatiga qarab baholash kerak, deb hisoblagan.

Xebb biologik fanni o'rganish sifatida inson ongini juda ob'ektiv o'rganishga ishongan. Psixologiyaga bo'lgan munosabat va uni o'rgatish usuli Gill Universitetini taniqli psixologik tadqiqot markaziga aylantirdi. Hebb ham A/S nisbati, organizmning miya murakkabligini o'lchaydigan qiymat.

Munozarali tadqiqotlar. Xebbning nomi ko'pincha psixologik tadqiqotchilarni so'roq qilish texnikasiga, shu jumladan ulardan foydalanishga jalb qilish masalalarida muhokama qilingan hissiy mahrumlik, bu sohadagi tadqiqotlari tufayli. 1958 yil iyun oyida Garvarddagi sezgirlikdan mahrum qilish bo'yicha simpoziumda so'zlagan Xebb quyidagicha ta'kidlaydi:

Makgill Universitetida qilgan ishlarimiz aslida miyani yuvish muammosidan boshlandi. Birinchi nashrda bizni bunday deyishimizga ruxsat berilmagan edi Rossiyaning kommunistik sudlarida paydo bo'lgan "iqror" lardan norozilik, albatta, katta turtki bo'ldi. "Miya yuvish" - bu birozdan keyin, Xitoy protseduralarida qo'llanilgan atama. Biz Rossiya protseduralari nima ekanligini bilmas edik, ammo ular o'zgacha munosabatlarni o'zgartirgandek tuyuladi. Yaqinda o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Xebbning hissiy mahrumlik tadqiqotlari Markaziy razvedka boshqarmasi tomonidan moliyalashtirilgan va muvofiqlashtirilgan (Makkoy, 2007). Ushbu tadqiqotlarning bir qismi yashirin ravishda olib borilgan va natijalar dastlab faqat AQSh hukumati bilan bo'lishilgan. Ushbu tadqiqotlarning ba'zilari, ba'zilar qiynoq deb hisoblashlari kerak bo'lgan hissiy mahrumlik sharoitida soatlab vaqt o'tkazgan ko'ngillilarni jalb qilishdi, u o'qiyotgan mavzular universitet talabalari ko'ngillilari bo'lsa, bemorlar emas va har qanday vaqtda eksperimentdan voz kechish huquqiga ega edi. Shunga o'xshash protseduralar izolyatsiya tanklari tana haroratida saqlanadigan og'ir tuzlangan, neytral suzuvchi suv bilan to'ldirilgan, shuningdek, hanuzgacha foydalanilayotgan yengillik va

meditatsiyani kuchaytirish uchun ishlab chiqilgan texnikalar uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Nazarot savollari:

1. Teri tuyushning uch komponenti nimalardan tarkib topgan?
2. Teri tuyushning murakkab shakllari va sezish idrokini izohlang?
3. Sezishning fiziologik mexanizmlarini izohlab bering?
4. Idrokning assotsiativ nazariyasi. Geshtalt psixologiyada idrok haqida gapirib bering?
5. Gibsonning idrok nazariyasi. Xebning idrok nazariyasini izohlang?

4-MAVZU. DIQQAT VA XOTIRA – PSIXIK JARAYON SIFATIDA.

Tayanch so'zlar: Diqqat, fokusi, konsentrasiyalanish, perseptiv, intellektual va ijro etuvchi diqqat, dominanta tushunchasi.

4.1. Diqqatning boshqa psixik hodisa va jarayonlar bilan taqqoslash.

Diqqat inson faoliyatining barcha turlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishning va ularni samaradorligini ta'minlovchi muhim shartlardan biridir. Kishi faoliyati qanchalik murakkab, serzahmat, davomiylik jihatdan uzoq muddatli, mas'uliyat hissini taqozo qilsa, u diqqatga shunchalik yuksak shartlar va talablar qo'yadi. Inson ziyrakligi, farosatliligi, tez payqashi, sinchkovligi, dilkashligi uning turmush sharoitida, shaxslararo munosabatida muhim omil sifatida xizmat qiladi. Diqqat aqliy faoliyatning barcha turlarida ishtirok etadi, insonning xatti-harakatlari ham uning ishtirokida sodir bo'ladi.

Psixologiya fanida diqqatga har xil ta'rif beriladi, uni yoritishda psixologlar turli nazariyaga asoslanib yondashadilar. Diqqat deb, ongni bir nuqtaga to'plab, muayyan bir obyektga aktiv (faol) qaratilishiga aytiladi (P.I.Ivanov).

P.I.Ivanovning fikricha, biz faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavvur qiladigan har bir narsa, har bir hodisa, o'zimiz qilgan ishimiz, o'y va fikrlarimiz diqqatning obyekti bo'la oladi.

N.F.Dobrinin. N.V.Kuzmina, I.V.Straxov, M.V.Gamezo, F.N.Gonobolin va boshqalarning nuqtai nazaricha, diqqatning vujudga kelishida ongning bir nuqtaga to'planishi ong doirasining torayishini bildiradi, go'yoki ong doirasi bir muncha tig'izlanadi. Bunday torayish va tig'izlanish natijasida ong doirasi yanada yorqinlashadi. Ongning eng toraygan, tig'izlangan yorqin nuqtasi diqqatning markazi (fokusi) deb nomlanadi. Xuddi shu markaz (fokus)ga tushgan idrok qilinayotgan jismlar, tasavvur obrazlari, o'y va fikrlar to'la, yorqin va aniq ifodalanadi. Jahon psixologlarining fikricha, diqqat uzluksiz ravishda, muayyan darajada aktivlik xususiyatini saqlab turadi. Bunday aktivlik, ongning biron-bir obyektga yo'nalishining kuchayishi va ma'lum vaqt davomida diqqat yo'naltirilgan narsaga ongning faol (aktiv) qaratilishini regulirovka qilib turadi hamda mazkur holatning saqlanishini ta'minlaydi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, diqqat

sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol, nutq kabi alohida psixik jarayon emas. Shuning uchun barcha psixik jarayonlarda qatnashadi, ularning mahsuldorligini oshirishga ta'sir etadi. Shu boisdan diqqat qaratilgan obyektlar ong to'plangan nuqtasida aniq, yaqqol aks ettiriladi. Demak, diqqat aqliy jarayonlarning sifati, mahsuldorligi va samaradorligini ta'minlovchi insonning ichki aktivligidan iboratdir. Shuningdek, u har qanday inson faoliyatining zaruriy shartidir.

Psixologiya tarixining sahifalarini varaqlasak, diqqatning kishi faoliyatidagi roliga berilgan yuksak va qimmatli mulohazalar uchraydi. Jumladan, fransuz olimi Kyuve geniallikni chidamli diqqat deb ta'riflashi, Nyutonning kashfiyot fikrini doimo shu masalaga qaratilish jarayoni deyishi, Ushinskiyning diqqat psixik hayotimizning yagona eshigi deb baho berishi bunga yorqin misol bo'la oladi.

Bilish jarayonlari kechishining eng muhim xususiyati uning tanlovchanlik va yo'nalganligi bilan xarakterlanadi. Shu boisdan inson atrof-muhitning ko'plab qo'zg'atuvchilari, ta'sirlari orasidan alohida nimanidir idrok etadi, faraz qiladi, allaqaysi narsa to'g'risidagina mulohaza yuritadi, xolos. Ongning bu xossasi diqqat xususiyati bilan bog'liq ravishda namoyon bo'ladi.

Diqqat bilish jarayonlari singari o'zining alohida mazmuniga, muayyan mahsuliga ega emas, shuning uchun u barcha jarayonlarning jo'shqinligi, ildamligini ta'minlaydi. Demak, diqqat individning hissiy, aqliy yoki harakatlantiruvchi faolligi darajasining oshirilishini taqozo etadigan tarzda ongning yo'naltirilganligi va biror narsaga qaratilganligidir (E.B.Pirogova). Berilgan ta'rifga binoan, "ushbu yo'naltirilganlik subyektning ehtiyojlariga, uning faoliyati maqsadlari va vazifalariga mos keladigan obyektlarning tanlanganligida, ixtiyorsiz yoki ixtiyoriy tanlashda va ajratishda vujudga keladi. Diqqatning muayyan obyektlarga to'planishi, to'planganligi (konsentrasiyalanishi) ayni paytda boshqa jismlardan chalg'ishni yoki ularning vaqtincha (muvaqqat) inkor etilishini talab qiladi. Ana shu omillarga ko'ra, aks ettirish ravshanlanib boradi, tasavvurlar, mulohazalar faoliyat yakunlangunga qadar, qo'yilgan maqsadga erishguncha ongda saqlanadi. Ana shu yo'sinda diqqat faoliyatini nazorat qilib boradi va uni boshqaradi. Shuning uchun ko'pgina psixologlar (P.Ya.Galperin va uning shogirdlari) diqqatni yuksak turini bilish jarayonlari, kishining xulq-atvori kechishini boshqarish imkoniyatiga ega ekanligini ta'kidlaydilar. Diqqatning biror obyektga yo'nalishiga ko'ra sensor

(perseptiv), aqliy (intellektual), harakatlantiruvchi (harakat) shakllariga ajratish mumkin.

4.2. Perseptiv, intellektual va ijro etuvchi diqqat.

Perseptiv (lotincha-idrok degan ma'no anglatadi), tasavvur, bashorat (bashorat) qilish kabilar. Antisipatsiyaning subsensor darajasining ifodalanishi inson gavdasining o'zgarishida, uning ideomotor (ixtiyorsiz harakat) jarayonida, tashqi ta'sirga tezkor javob qaytarishida o'z aksini topadi. Gavdaning mujassamlashuvi va harakat barqarorligi insonning ixtiyoriy sa'y-harakatga tayyorgarlik ko'rish uchun muhim zamin ta'minlaydi. Antisipatsiyaning sensomotor bosqichi harakatdagi jismlarni o'zaro taqqoslashda, murakkab harakatlarni muvofiqlashtirishda, tezkor harakatning muhitdagi vaqt va fazoviy o'zgarishlar mutanosibligini uzluksiz ravishda idora qilib turishda namoyon bo'ladi. Perseptiv bosqichda idrok qilish xotira jarayonlari bilan uyg'unlashib ketadi. Buning natijasida o'tmish tajribalariga asoslanib kelajakda vaqt va fazoviy o'zgarishlar yuz berishi ehtimoli chuqur tahlil qilinadi, uning obrazlari yaqqollashtiriladi.

Bizningcha, inson tomonidan yangilik modelini bir necha yo'nalishda amalga oshirishi mumkin: hozirgi zamon kelajak tomon fikriy yo'nalishda; kelajak muammolaridan hozirgi davr masalalariga fikran ko'chish; hozirgi davr va istiqbol rejaları yuzasidan moziyga murojaat qilish kabilar. Antisipatsiyaning har qaysi bosqichi integrativ xususiyatga ega bo'ladi, ular bir-birini uzluksiz ravishda taqozo qiladi va xuddi shu yo'sinda ma'lumotlar taqchilligiga barham beriladi. Shunday real voqelik vujudga kelishi mumkinki, bunda inson oldida yaqqol topshiriq va vazifadan kelib chiqqan holda u yoki bu antisipatsiyaning bosqichi ustuvorlikka erishadi. Xuddi shu boisdan uning har qaysi bosqichi o'zaro qorishib ketishi, muammoning o'ziga xos xususiyatlariga binoan izchillik, ketma-ketlik tizimi buzilishi ehtimoldan holi emas.

4.3. Diqqatning ko'chishi va taqsimlanishi. Material xarakteriga, faoliyat turlari ko'ra diqqatning barqarorligi.

Diqqatning ixtiyorsiz va ixtiyoriy ravishda vujudga kelishi o'zining yo'nalishiga ko'ra tashqi va ichki bo'lishi mumkin. Agar diqqatning manbai ongimizdan tashqarida bo'lsa tashqi deb ataladi.

Masalan, shofyor, tikuvchi, muharrir kabilarning faoliyatida sodir bo'ladigan diqqat tashqi diqqatdir. Tashqi diqqat faqat idrok qilish jarayonidagina namoyon bo'lmasdan, balki fikr yuritilayotgan narsalarga ham qaratiladi. Jumladan, ixtirochining o'zi yaratgan narsasini tasavvur qilishi, rassomning obrazlarni kashf qilish jarayoni, muhandisning to'g'on qurilishini ko'z o'ngiga keltirish bilan bog'liq holatlar bunga misol bo'la oladi. Inson ongining o'zida sodir bo'layotgan o'z hissiyotlarini, fikrlarini, orzu-istaklarini va shu kabilarni kuzatishda ichki diqqat yuzaga keladi. Diqqatning har ikkala ko'rinishi ham faoliyatning muvaffaqiyatli yakunlanishiga munosib hissa qo'shish imkoniyatiga egadir.

Dominanta tushunchasi fiziologiya faniga A.A.Uxtomskiy tomonidan kiritilgan. Uning isbotlashicha, dominanta orqa miyadan tortib to bosh nerv markazlarining ishlash printsipini tashkil qiladi. Dominanta diqqatning fiziologik asosidir. Nerv jarayonlarining induksiyasi - oliy nerv faoliyatining qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari o'rtasidagi o'zaro munosabat: MNSining biror markazida qo'zg'alish paydo bo'lsa, u boshqa markazlarda tormozlanishning kelib chiqishiga, tormozlanish esa qo'zg'alishning kelib chiqishiga sabab bo'lishdan iborat qonuniyat. Nerv tizimi jarayonlarning konsentratsiyasi - markaziy asab tizimidagi qo'zg'alish yoki tormozlanish jarayonlarining vaqt o'tishi bilan dastlabki paydo bo'lgan uchastkasiga to'planish qonuni.

Diqqatning ko'lami - bir davrning o'zida diqqat tomonidan qamrab olinishi mumkin bo'lgan obyektlarning miqdori.

Diqqatning ko'chuvchanligi - faoliyat jarayonida diqqatning ongli ravishda bir obyektдан ikkinchi obyektga ko'chirilishi. Diqqatning ko'chuvchanligi har qanday faoliyatda, ayniqsa pult boshqaruvidagi alohida ahamiyatga egadir. Diqqatning taqsimlanishi - diqqatning bir vaqtning o'zida bir qancha obyektlarga qaratilishidan iborat xususiyati. Diqqatning taqsimlanishi murakkab faoliyat jarayonini amalga oshirishda alohida ahamiyatga egadir. Masalan: shofyorning, o'qituvchining ish jarayonidagi diqqati taqsimlangan diqqatdir.

Diqqatning barqarorligi - diqqatning o'z obyektiga kuchli yo'naltirilishi va faol to'planishidan iborat ijobiy xususiyati. Yuqorida ko'rsatilgan psixik jarayonlarning hammasi odamda diqqat mavjud bo'lgandagina yuzaga chiqadi. Diqqat – ongimizning o'zimiz idrok etayotgan, tasavvur qilayotgan, fikr yuritilayotgan va aytayotgan

narsamizga qaratish, bir nuqtaga to'plash demakdir. Diqqat o'ziga alohida bilish jarayoni emas, balki bilish jarayonlarning aktiv borishi va sifatli bo'lishi uchun zarur shartdir, xolos.

Ba'zi psixologlar (masalan G.A.Fortunatov) diqqatni psixik holatlarga qo'shadilar. Ammo, diqqat ong faolligining o'ziga alohida bir ko'rinishi ekanligini keyinroq yaqqol anglashiladi. Shu sababli diqqatni iroda sohasiga ham qo'shish mumkin. Odamning idrok qilayotgan, tasavvur etayotgan, fikr yuritayotgan narsasiga va qilayotgan ishiga nisbatan ko'nglidan kechayotgan har xil yoqimli va yoqimsiz, xush yoki noxush tuyg'ular emotsional sohaga (yoki hissiyot sohasiga) kiradi. Biz dilimizda xush yoki noxush tuyg'u his qilamiz, do'stlik, vatanga muhabbat his qilamiz, urush olovini yoquvchilarga qarshi g'azab his qilamiz. Odamning emotsional tuyg'ulari doimo uning ehtiyoj va manfaatlari bilan bog'liq bo'ladi. Odamning idrok qilayotgan, tasavvur etayotgan va fikr yuritayotgan narsasiga va qilayotgan ishiga ijobiy yoki salbiy munosabati hissiyotda o'z ifodasini topadi. Emotsiyalar ham jarayon, ham holat bo'ladi.

Psixik faoliyatning yuksak ko'rinishi, ya'ni niyatimizga (oldindan o'ylagan maqsadimizga) yetmoq uchun shu maqsadga erishish yo'llari va vositalarini qamrab olib, shuningdek, uchraydigan qiyinchiliklarni bartaraf qilishda g'ayrat ko'rsatib qilinadigan faoliyat iroda sohasiga kiradi. Ixtiyoriy (iroda bilan bo'ladigan) faoliyatni ixtiyorsiz (irodadan tashqari bo'ladigan) faoliyatdan ajratish kerak. Ixtiyorsiz faoliyat hayotimizdan tashqari va anglab, bilib g'ayrat ko'rsatmasdan turib yuzaga chiqadi. Ixtiyoriy va ixtiyorsiz faoliyat diqqat e'tiborda va ish-harakatda ko'rinadi. Shu sababli ixtiyorsiz diqqat bilan ixtiyoriy diqqat, ixtiyorsiz harakatlar bilan ixtiyoriy (iroda bilan bo'ladigan) harakatlar farq qilinadi.

Psixologik hodisalar subyektiv kechinmalar aks etiladigan narsa va hodisalarning miyamizdagi obrazlari shaklida ro'y beradi. Ammo, barcha subyektiv psixik hodisalar sirtida, organizmizning xilma-xil o'zgarish va harakatida: mimika, imo-ishora, nutq pantomimikada o'z ifodasini topadi.

4.4. Xotira haqida umumiy tushuncha. Xotira – o'tmish tajribalarni esga olib qolish, esga saqlash va unutishdan ibora jarayon sifatida.

Psixologik manbalarda ko'rsatilishicha, psixikaning eng muhim xususiyati shundan iboratki, inson tashqi taassurotlarning aks ettirilishidan o'zining keyingi faoliyatida, xatti-harakatlarida doimo foydalanadi va ijodiy yondashuvi natijasida ba'zi bir o'zgarishlar kiritadi. Insonda shaxsiy tajriba, ko'nikma, malaka va bilim ko'lami orta borishi hisobiga faoliyat hamda xulq-atvor tobora murakkablashib, yangi mazmun, yangi sifat kasb eta boshlaydi. Ma'lumki, agar tashqi olamning bosh miya katta yarim sharlari qobig'ida hosil bo'ladigan obrazlari, timsollari va ularning izlari yo'qolib ketaversa, tajribaning saqlanishi, bilimlarning boyishi, murakkablashishi, muayyan tartibga kelishi, qaytadan jonlanishi mutlaqo mumkin bo'lmas edi. Modomiki shunday ekan, mazkur obrazlar bir-biri bilan o'zaro uzviy bog'lanib, asta-sekin mustahkamlanib, miya qobig'ida puxta saqlanib qoladi, shu bilan birga, hayot va faoliyatning muayyan talablariga muvofiq ravishda qaytadan jonlanadi, avvalgi holatini boshqatdan namoyon qiladi.

Hozirgi davrda qo'llanib kelinayotgan adabiyotlarda xotiraga mana bunday tarzda ta'rif berilib kelinmoqda: "Individning o'z tajribasida esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchalik uni yana esga tushirishi xotira deb ataladi". Lekin bu ta'rifda xotiraga taalluqli bo'lgan juda ko'p sifatlar, xossalar va xususiyatlar o'z aksini topmagan, shuning uchun uni mukammal, ixcham, pishiq ifodalangan deyishga hech qanday haq-huquqimiz yo'q. Ushbu qiyin holatdan chiqishning birdan-bir yo'li, bizningcha unga mana bunday tarzda ta'rif berishdan iborat: "Xotira atrof-muhitdagi voqelik (narsa)ni bevosita va bilvosita, ixtiyoriy va ixtiyorsiz ravishda, passiv va aktiv (faol) holda reproduktiv va produktiv tarzda, verbal va noverbal shaklda, mantiqiy va mexanik yo'l bilan aks ettiruvchi esda olib qolish, esda saqlash, qaytadan esga tushirish, unutish hamda tanish, eslashdan iborat ruhiy jarayon alohida va umumiy namoyon qiluvchi hodisa, barcha taassurotlarni ijodiy qayta ishlashga yo'naltirilgan mnemik (yunoncha *tpeta* — xotira) faoliyatdir". Shuni qat'iy ishonch bilan aytish mumkinki, berilgan ta'rif xotiraning murakkab, keng qamrovli jihatlarini to'la ta'kidlash imkoniyatiga ega. Lekin bu narsa mutlaq darajada mukammallik da'vo

qilish degan ibora emas, chunki unda obyektivlik (tashqi) va subyektivlik (ichki) yuzasidan ma'lumot aks ettirilmadi. Umuman olib qaraganda esa, bu narsaga hojat ham, imkoniyat ham yo'qdir.

4.5. Xotira bilan bog'liq hodisalar. Fenomenal xotira.

Xotirani psixologik tekshirishlarda qanchalik yuksak muvaffaqiyatlarga erishganidan qat'iy nazar izlarning saqlab qolish jarayoni uning holatlari va hodisalar tabiati noma'lumligicha qolavergan. Bu fan tarmog'ida uzilishlar bir necha davr hukm surib kelgan. Mazkur holatning turli shaklda talqin qilish mumkin, lekin hech mahal uni saqlash to'g'risida mulohaza yuritib bo'lmaydi. Faqatgina oxirigi o'ttiz yil ichida izlarning saqlanishi uchun zarur bo'lgan miya qismlarini ajratib ko'rsatuvchi va esda olib qolishning va unutishning asosida yotuvchi mexanizmlarni ko'rsatib beruvchi tekshirishlar o'tkazila boshlandi. Quyida ana shu masalalar to'g'risida mulohaza yuritiladi hamda ilmiy-amaliy jihatlari yuzasidan dalillar keltiradi. Qo'zg'atuvchi ta'siri ostida hosil qilingan izlarning uzoq muddat saqlanish hodisasining hayvonot olamini taraqqiyoti jarayonida namoyon bo'lish xususiyati tadqiqotchilar tomonidan tekshirilgan va muayyan darajada ma'lumotlar to'plash imkoniyatiga ega bo'lganlar. Tajribada aniqlanishicha, poliplarning (meduzaga o'xshash jonivorlar) asab tizimiga bir marotaba elektr toki bilan ta'sir qilish orqali qo'zg'atishni vujudga keltirish bir necha soat davomida saqlanib qoluvchi ritmik elektr impulslarini hosil qiladi. Hayvonot olami yirik vakillarining markaziy asab tizimini tadqiqot qilish davomida xuddi shunga o'xshash hodisa kuzatilgan. Masalan, bir marotaba birdaniga elektr lampochkasini yoqish bilan qo'zg'atish hosil qilish uy quyoning yuqori ikki do'ngligida uzoq muddat qayd qilish mumkin bo'lgan ritmik elektr razryadlarini hosil qiladi.

Tadqiqotchilarning ko'rsatishicha, ko'p vaqt bir xil signalni takrorlab turish natijasida insonning unga moslashishi, ya'ni oriyentir refleksning so'nishiga, befarqlikka olib boradi (E.N.Boyko, Y.N.Sokolov va boshqalar). Psixolog E.N.Sokolovning fikricha, bunday odatlanish, ko'nikish hodisasini alohida olingan neyronning ko'p marotaba ta'sir etgan qo'zg'atuvchiga berayotgan javobini tekshirish davomida kuzatish mumkin. Shuni alohida ta'kidlab o'tish

kerakki, kuzatuvchining xarakteri yoki intensivligini bir oz o'zgartirish jarayoni oriyentir refleksini qayta vujudga keltiradi.

E.N.Sokolov olib borgan tekshirishlari shuni ko'rsatdiki, u ilgari surgan oriyentir refleksining qayta tiklanishi faqatgina qo'zg'atuvchining xarakterini o'zgartirilgan zahoti emas, balki ma'lum vaqt o'tgandan so'ng ham qo'zg'atish mumkin. Agar tekshiruvchilarda alohida bir qo'zg'atuvchiga nisbatan moslashish paydo qildirilgan, salgina qo'zg'atuvchining jadalligini, ta'sir etish vaqti yoki xarakteri o'zgartirilsa, u holda oriyentir refleksining vegetativ yoki elektrofiziologik simptomlari qayta tiklanadi. Bu oriyentir refleksining qayta tiklanishi uning so'nganidan uzoq muddat o'tgandan keyin ham kuzatiladi. Nerv tizimi ilgarigi kuzatuvchilarning izlarini aniq saqlay olish qobiliyatiga ega. Buning to'laroq dalillash maqsadida misollarga murojaat qilamiz.

Ma'lumki, agar bir xil xususiyatga ega bo'lgan signal qanchalik ko'p uchrasa, sinaluvchi unga shunchalik tez moslashadi, xuddi shu tariqa tezkorlikda (reaksiyaning latent vaqti juda qisqa bo'lishiga qaramay) javob qaytaradi. Turli metodikalar bilan atroflicha tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, bu qonun eng oddiy sharoitlarda ham saqlanib qolar ekan. Keyingi davrdagi tekshirishlarning ko'rsatishicha, insonning asab tizimi alohida signal izlarini o'ta aniqlik bilan uzoq muddat saqlash imkoniyatiga egadir, bunga E.N.Sokolov tajribalari yaqqol misol bo'la oladi. Sinaluvchilarga bir marotaba ma'lum bir balandligi 500 gs va jadalligi 20 db bo'lgan eshitish signali berilgan, unga javob tariqasida qo'lning qisishi kerak bo'lgan. Ular faqat shu signalga javob berib, boshqa signalga qo'l harakatlari qilmasliklari zarur edi. Tajribaning navbatdagi bosqichida sinaluvchilarga shu balandlikdagi, lekin intensivligi 5 db dan 30 db gacha bo'lgan turli tovushlar berilgan. Bunda bir davrning o'zida elektroensefalogramma, elektromiogramma kabi reaksiyalar qayd qilib borilgan. Ushbu tajriba oradan ikki, to'rt va yigirma besh kun o'tgandan so'ng qaytadan takrorlangan, lekin bir marotaba berilgan etalon qayta takror namoyon bo'lmagan. Tajriba natijalarining ko'rsatishiga qaraganda, bir marotaba ko'rsatilgan etalon sinaluvchilarda uzoq vaqt davomida saqlanib qolgan va undan so'ng ham ular etalonga mos signallarga aniq elektrofiziologik va harakat reaksiyalarini bildirganlar. Keltirilgan tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, inson miyasi bir marta berilgan qo'zg'atuvchining izini uzoq vaqt aniq saqlashi mumkindir. Shunisi

ajablanarliki, izlarning aniqligi vaqt o'tishi bilan yo'qolmaydi, balki u borgan sari kuchayib boradi. Yuqorida biz inson miyasiga ta'sir qilgan qo'zg'ovchilarning izi esda olib qolinishini ko'rib o'tgan edik. Navbatdagi vazifa izlarning mustahkamlanish jarayoni qanday kechadi, degan savolga javob berishdan iboratdir. Izlar tezda mustahkamlanadimi yoki ma'lum vaqt talab qiladimi, degan muammolar tug'ilishi tabiiy holdir. Ko'pgina psixologlar kuzatishlariga qaraganda, insonning bosh miyasi jarohatlanganda, jarohatgacha bo'lgan qisqa vaqt ichida va jarohatdan keyin ma'lum vaqt oralig'ida ta'sir qilgan qo'zg'ovchilarning izi saqlanmaydi. Bosh suyagi og'ir jarohatlanib, odam hushidan ketganda, shikastlangangacha qanday hodisa ro'y berganligini va undan so'ng ro'y bergan hodisani sira eslay olmaydi. Bu hol anterograd, retrograd va anteroretrograd amneziyasi degan nom olgan. Bu holat shuni ko'rsatadiki, asab tizimiga ro'y bergan kuchli shok (ruhiy og'ir favquloddagi xastalanish) miyani ma'lum muddatga unga yetib kelgan qo'zg'atuvchilarning izlarini saqlashga qobiliyatsiz qilib qo'yadi.

Anterograd, retrograd va anteroretrograd amneziya miya izlarini esda olib qolishga qobiliyatsiz bo'lib qolgan vaqt oralig'ini o'lchash imkonini berdi. Masalan, 7 km da halokatga (avriyaga) uchragan mototsiklchi 64 km dan boshlab ko'rgan barcha narsalarni esdan chiqaradi. U soatiga 60 km tezlik bilan ketayotganligi sababli halokatdan 10-15 daqiqa oldin ro'y bergan taassurotlarning izlarini mustahkam saqlab qola olmagan. Demak, izlarning xotirada mustahkamlanishi yoki psixologiyada aytiladiganidek, "konsolidatsiya"lanish uchun 10-15 daqiqa kifoya qilar ekan, xolos. Shunga o'xshash omillar asosida maxsus tajribalar o'tkazilib, bunda sinaluvchilarga sun'iy kuchsiz shok beriladi va qanday muddat oralig'i xotiradan tushib qolishi kuzatiladi.

Yuqoridagi kuzatishlar shunday fikrlar olib keldiki, izlarning mustahkamlanishi uchun muayyan vaqt talab qilinadi va ushbu faktni tekshirish uchun psixologiyada qator tadqiqotlar o'tkazila boshlandi. Amerikaliklar tomonidan tadqiqotlar quyidagicha amalga oshirilgan. Hayvonlar ko'nikma hosil qilinayotganidan bir oz vaqt o'tgan, hayvonga elektr toki beriladi. Agar shok ko'nikma hosil qilinganidan 10-15 daqiqadan keyin berilsa, u holda mazkur ko'nikma yo'qoladi: agar ko'nikma hosil qilinganidan keyin 45-60 daqiqa ichida berilsa, ko'nikma saqlanadi. Shu sababdan izlarning mustahkamlanishi vaqti

uchun 10-15 daqiqa ajratilishi kifoya qiladi. Jahon psixologlari olib borgan keyingi tajribalar shuni ko'rsatdiki, shokdan so'ng hosil qilinadigan ko'nikmaga ham shok salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Demak, shok izlarining "konsolidatsiya" lanishigacha ta'sir qilib qolmasdan, balki miyani shunday holatga solib qo'yar ekanki, bunda ko'nikma hosil bo'lishi reallikdan uzoqlashadi.

Fenomenal xotira - idrok qilingan narsa va hodisalarni, ularning bog'lanishi munosabatlarini favqulotda tez hamda aniq esda qoldirish va esga tushirishdan iborat nodir xotira qobiliyati.

Hozirgi davrda shu narsa ma'lum bo'ladiki, yuqoridagi samara (effekt) faqat elektr toki yordamidagina emas, balki farmakologik elementlar ta'siri ostida ham kuzatilar ekan. Masalan, barbituratlar bosh miya po'stlog'ini tormozlanish holatiga olib keladi; metrazol po'stloqda kuchli qo'zg'alishni yuzaga keltiradi. To'plangan ma'lumotlarga qaraganda, odamda ko'nikma hosil qilinib, bir daqiqa o'tgandan so'ng barbituratlarni qabul qilish ko'nikma izining yo'qolishiga olib kelar ekan; aynan shu doza dori barbituratli ko'nikma hosil qilingandan so'ng 30 daqiqa o'tgach qabul qilinsa, ko'nikmaning buzilishiga olib kelishi mumkin. Shunga o'xshash natijalar metrazol bilan o'tkazilgan tajribalarda ham kuzatilgan; ko'nikma hosil qilingandan so'ng 10 sekund o'tgach, metrazol qabul qilinishi izlarning qo'pol ravishda buzilishiga olib keladi, 10 daqiqa keyin qabul qilinsa, u holda izlarning kuchsiz saqlanishi namoyon bo'ladi, 20 daqiqa o'tganda esa ko'nikma butunlay saqlangan. Biroq miyaning qo'zg'alishiga ta'sir qiluvchi turli moddalar izlarning saqlanishiga turlicha "chuqurlikda" ta'sir qiladilar. Ba'zilar 3-4 kun oldin hosil qilingan ko'nikmalarni yo'qotsa, boshqalari izlarning hosil bo'lishiga ta'sir qiladi.

Ma'lum bo'lishicha, izlarning "konsolidatsiya"lanishini tezlashtiruvchi moddalar ham ma'lumdir. Bunday preparatlarning biri-otrixnindir. Bundan inyeksiya qilinsa, konsolidatsiyani tezlashtirish bilan birga, unga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi moddalarga nisbatan "yashovchanroq" qilib qo'yadi. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan tajribalardan ko'rinib turibdiki, izlarning mustahkamlanishi ma'lum vaqt talab qiladi va ushbu jarayonda turli kuch bilan ta'sir qiluvchi holatlar hukm suradi. Lekin hayvonlarning individual farqlari mavjud

bo'lib, izlarning konsolidatsiyasi turli hayvonlarda turlicha tezlikda ro'y beradi.

Amerikalik psixolog Mak Gouning ko'rsatishicha, ko'nikma tez hosil bo'ladigan kalamushlarga ko'nikma hosil qilinadigan 45 sek. o'tgandan keyin shok berilsa, izlar yo'qoladi, 30 daqiqadan keyin shok berilsa, u holda izlar saqlanadi; ko'pincha ko'nikma asta-sekin hosil bo'luvchi kalamushlarda (individual-tipologik xususiyatlarga ko'ra) 45 sekunddan, 30 daqiqadan keyin berilgan shok izlarini bir xilda yo'qotadi. Bu shuni ko'rsatadiki, kalamushlarning "tez" guruhlarida izlar 15-20 daqiqa ichida konsolidatsiya bo'lishga ulguradi (uzoq vaqtgacha) va ular "sekin" guruhlarida esa izlar konsolidatsiya bo'lishiga ulgurmaydi hamda uzoq vaqtgacha yaxshi mustahkamlana olmaydi.

Inson tomonidan muayyan izlarni o'zlashtirish degan gap izlarning mustahkamlanganligi emas hali, chunki ularning mustahkamlanishi uchun ma'lum vaqt zarurdir. Bu vaqt ko'pgina omillarga bog'liq bo'lib, jumladan, bular qatoriga individual xususiyatlar va ularning imkonini kiritish mumkin. Fizik iz qolish nazariyasida neyronlardan nerv impulslarining o'tishi o'zidan keyin fizik iz qoldiradi deb taxmin qilinadi. Bu nazariya tarafdorlarining fikriga qaraganda, izlarning fizik aks etish sinapslarda yuzaga keladigan elektrik va mexanik o'zgarishlarda o'z aksini topadi. Izlarning neyrofiziologik asoslari to'g'risida fikr yuritilganda Lorente, Makselein kabi olimlarning reverberlashtirish hodisasini (reverberlashtirish - aylancha aks ettirish demakdir) tatbiq qilinganlarini aytib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Predmetiga ko'ra:

- Harakat yoki motor-harakat xotirasi
- Obrazli xotira
- His-tuyg'u yoki hissiyot xotirasi
- So'z-mantiq xotira

Ruhiy faoliyatning maqsadiga ko'ra:

- ixtiyorsiz
- Ixtiyoriy
- mexanik



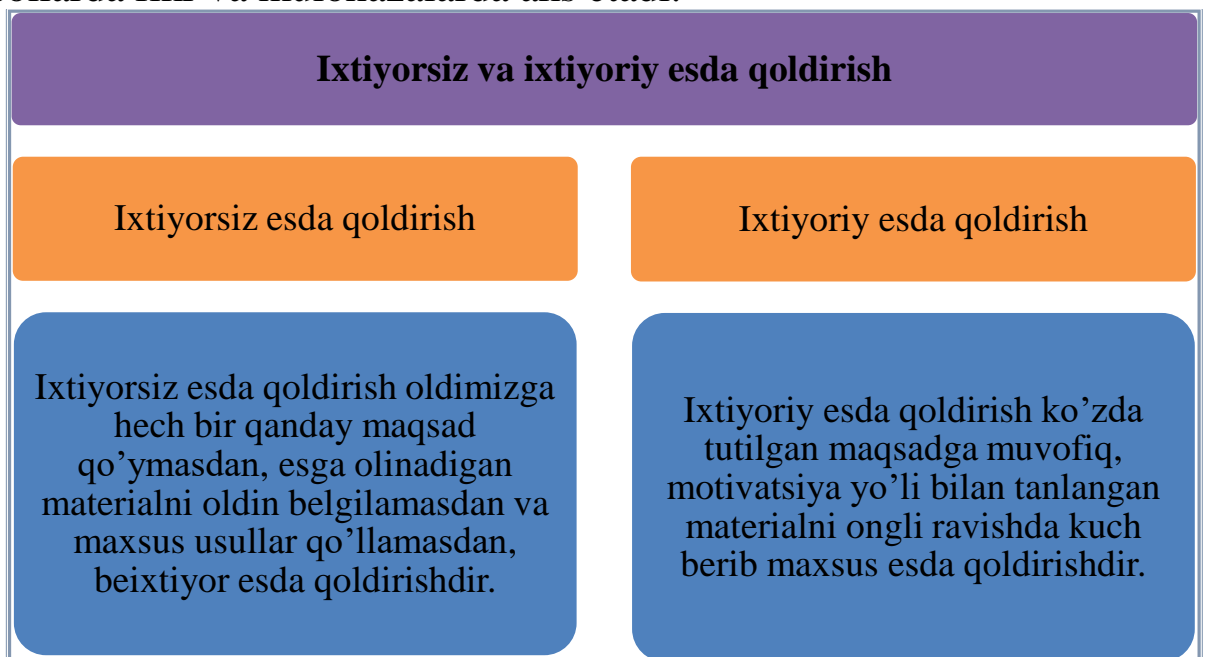
Ularning ko'rsatishlaricha, nerv hujayralaridan chiqqan aksonlar boshqa hujayralardagi dendritlar bilan qo'shilishi natijasida reverberlashtirish hodisasi vujudga keladi. Proteinlar hosil bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan holatlar biokimyoviy reaksiyalar deyiladi. Bu hodisani jahon psixologlari uzoq muddatli xotiraning psixofiziologik mexanizmi deb ataydilar. Mak Konnel (AQSh) yomg'ir chuvalchanglarida tajriba o'tkazgan. U shartli reflekslarni hosil qilish boshqa reaksiyalardan farqli o'laroq, biokimyoviy reaksiyalarda (yorug'dan qochishni mashq qilish) ikki-uch marta kamayib ketishini ko'rsatgan.



Yuqorida bayon qilingan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, xotira sababiy bog'lanish, ya'ni determinator holati natijasida vujudga keladi.

Inson xatti-harakatlarining asta-sekin murakkablashuvi, yangicha mazmun va shakl kasb etishi, sifatiiy o'zgarishlarining yuz berishi, shaxsiy tajribaning kengayishi, ortishi bilan ro'y beradi. Voqelikning va tashqi olamning timsollari, tizimlari o'zaro turli yo'sinda, tarzda bog'lanib mustahkamlanadi, tartibga keladi, guruhga birlashadi, hayot va faoliyatning talablariga mos ravishda esda olib qolinadi; esda saqlanadi, muayyan izlarning jonlanishi natijasida ularning barchasi tiklanadi.

Xotira insonning hayoti va faoliyatining barcha sohalarida qatnashishi tufayli uning namoyon bo'lish shakllari, holatlari, shart-sharoitlari, omillari ham xilma-xil ko'rinishga egadirlar. Odatda, xotiraning turlariga va ularni muayyan turlarga ajratishda eng muhim asos qilib, uning xarakteristikasini esda olib qolish, esda saqlash, qayta esga tushirish, tanish singari jarayonlarni amalga oshiruvchi faoliyatning xususiyatlariga bog'liqligi olinadi. Umumiy psixologiyada xotira 5 ta muhim mezonga (bizningcha) muvofiq ravishda turlarga, ko'rinishlarga ajratiladi. Harakat xotirasi. Inson faoliyatining har bir turiga ruhiy faollikning u yoki bu ko'rinishlari ustunlik qilishi kuzatiladi: masalan, harakat, hissiyot, idrok, aql-zakovat kabi ruhiy faoliyatning ko'rinishlari mavjuddir. Ana shu ruhiy faollik turlarining har biri tegishli harakatlarda va ularning mahsulotlarida o'z ifodasini topib, harakatlarda, hissiy kechinmalarda, tuyg'ularda, obrazlarda, timsollarda fikr va mulohazalarda aks etadi.



Bularning barchasiga xizmat qiluvchi xotiraning o'ziga xos turlariga nisbatan psixologiya fanida ilmiy tushunchalar tariqasida nom

berilgan: harakat, hissiyot, obrazli va so'z-mantiq xotira. Turli harakatlar va ularning bajarilishi tartibi, tezligi, sur'ati, izchilligi va boshqalarni esda qoldirish, mustahkamlash, esga tushirishdan iborat xotira turi harakat xotirasi deb ataladi. Xotiraning boshqa turlariga qaraganda, harakat xotirasi ba'zi odamlarda aniq, ravshan ustunlik qilayotganligi uchrab turadi. Psixologiya fanida klassik (mumtoz) misolga aylanib qolgan ushbu holatni keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir; bir musiqa ishqibozi musiqiy asarni xotirasida mutlaqo qayta tiklay olmas ekan, lekin u yaqindagina eshitgan operani faqat pantomima tarzidagina qayta tiklash imkoniyatiga ega bo'lgan. Turmushda shunday odamlar uchraydiki, ular o'zlarida harakat xotirasining borligini umuman payqamaydilar.

Mazkur xotira turining g'oyat katta ahamiyati shundan iboratki, u yurish, yozish, ifodali harakat malakalari bilan bir qatorda har xil amaliy mehnat malakalari tarkib topishining asosini tashkil qiladi. Agarda insonda harakat xotirasi bo'lmaganda edi, u bironta harakatni amalga oshirish uchun o'sha harakatning aynan o'zini har galda "boshdan boshlar", o'rganar edi. Figurali uchish, langar bilan sakrash, gimnastika, chopishdagi xatti-harakatlar, badiiy gimnastika bilan shug'ullanish harakat xotirasini taqozo etadi. Jismoniy chaqqonlik, mehnatdagi mahorat, "oltin qo'llar", ziyrak ko'zlar, egiluvchanlik va qo'zg'atuvchanlikka ega bo'lish yuksak, barqaror harakat xotirasi mavjudligining alomati bo'lib hisoblanadi.

Mantiqiy esda olib qolishning bosqichlari.



His-tuyg'u yoki hissiy xotira. Bu xotira his-tuyg'ular, ruhiy kechinmalar, hissiyotlar bizning ehtiyojlarimiz va qiziqishlarimiz qanday qondirilayotganligidan, atrofimizdagi narsa va hodisalarning xususiyatiga nisbatan munosabatlarimiz qay tarzda amalga oshirilayotganligidan doimo xabar berib turish imkoniyatiga ega. Shuning uchun har bir kishining hayoti va faoliyatida hissiy xotira turi juda katta ahamiyat kasb etadi. Voqelikdagi narsa va hodisalardan o'z-o'zimizga bo'lgan munosabatlarimizdan kelib chiqadigan yoqimli hamda yoqimsiz kechinmalarni esda qoldirish, esga tushirishdan iborat xotira turi hissiy xotira deb ataladi. Ular biz ruhiyatimizda kechirgan, ma'naviyatimizga ta'sir qiluvchi, xotiramizda saqlanib qolgan his-tuyg'u, ehtiros, alam, armon kabilar jonlanishiga, harakatga undovchi yoki o'tmishda salbiy kechinmalarga ega bo'lgan harakatlardan saqlab turuvchi signal tarzida namoyon bo'ladi. O'zga kishilarning ruhiy holatiga hamdard (empatiya) bo'lish, bevosita voqelik mohiyatiga oshnolik, kitob, san'at, kino, teatr qahramonlari bilan birgalikda qayg'urish singari inson tuyg'ulari hissiy yoki his-tuyg'u xotirasiga asoslanadi.

Hissiy xotira o'zining vujudga kelish xususiyati, tezligi, dinamikasi, davomiyligi bilan xotiraning boshqa turlaridan ma'lum ma'noda ajralib turadi. Har qaysi odamga o'z turmush tajribasidan ma'lumki, ko'pincha qachonlardir o'qigan kitoblardan, tomosha qilgan kinofilmlardan, spektakllardan faqat "taassurotlar" bog'lanishlari zanjirini yechishning dastlabki tuguni sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun hissiy (xotira ijtimoiy ahamiyat kasb etib, umumiylik alohida olingan odamlar kayfiyatlari bir-birlariga o'xshashligi iliq ruhiy muhitni vujudga keltirish yoki noxush kechinmalar to'lqinini barpo etish ehtimoli to'g'risida mulohaza yuritilayotganligi ayon bo'lsa kerak) alomati ostida ijtimoiy, guruhiy, jamoaviy barqaror yoki beqaror kayfiyatni vujudga keltiradi. Ommaviy kayfiyat (shodlik, g'am-g'ussa, bezovtalanish kabilar) xuddi shu tarzidagi ehtiros, affekt, stress, shijoat singari kechinmalarni keltirib chiqaradi hamda ularni xotirada saqlanishga yordam beradi, zaruriyat tug'ilganda jonlanishga o'z ta'sirini o'tkazadi.

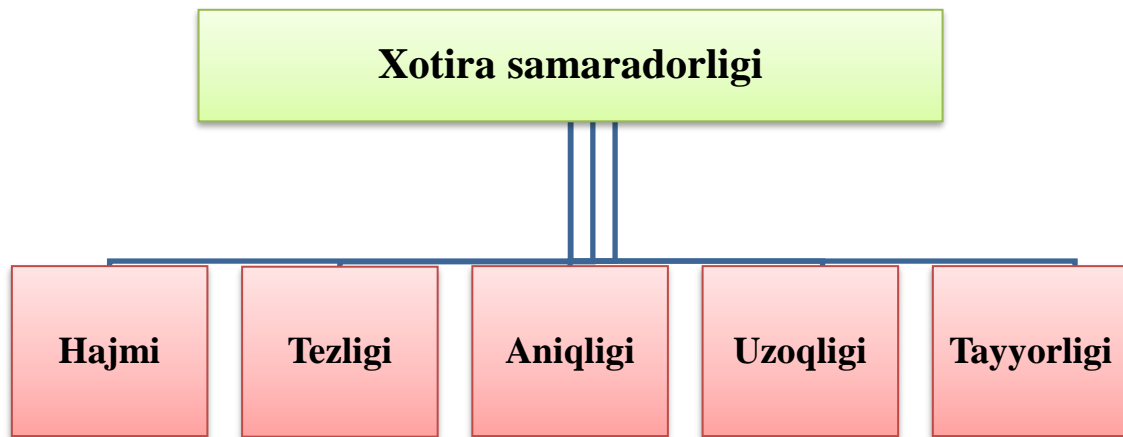
Obrazli xotira. Obrazli xotira tasavvurlar va turmush manzaralari, shuning bilan birga, tovushlar, ta'mlar, ranglar, shakllar bilan bog'liq bo'lgan xotira turidir. Obraz xotirasi deb, yaqqol mazmunni, binobarin narsa va hodisalarning aniq obrazlarini, ularning xususiyatlari va

bog'lanishlarini esda qoldirish, ongda mustahkamlash hamda zaruriyat tug'ilganda esga tushirishdan iborat xotira turiga aytiladi.

Sensor xotiraning eng sodda ko'rinishi yoki shakli izchil obrazlardan iboratdir. Izchil obrazlarning namoyon bo'lish hodisasi quyidagilardan tuzilgandir: agar subyekt (shaxs)ga bir necha daqiqa oddiy qo'zg'atuvchi yuborilsa, jumladan, 10-15 sek. yorqin qizil kvadratga qarab turish taklif etilsa, so'ng tekshiriluvchi oldidan kvadrat olib qo'yilsa, u qizil kvadrat o'rnida xuddi shunday geometrik shakl izini ko'rishda davom etadi, asosan, bu shakl ko'k-yashil rangda tovlanadi. Mazkur iz o'sha zahoti, ba'zan bir necha sekunddan keyin paydo bo'lib, 15 sekunddan to 45-60 sekundgacha o'sha obyektida saqlanib turadi, shundan so'ng u asta-sekin oqara boshlaydi; natijada o'zining aniq konturini yo'qotadi, keyinchalik mutlaqo yo'qolib ketadi, goho butunlay yo'qolish uchun qaytadan paydo bo'lishi mumkin. Odamlarning individual-tipologik xususiyatlariga qarab, izchil obrazlarning aniqligi va davomiyligi turlicha bo'lishi ko'zga tashlanadi.

O'zining kelib chiqishi, kuchliligi jihatdan izchil obrazlar salbiy va ijobiy turlarga bo'linadi. Agar izchil ravishda odam qizil rangga qarab turib, so'ngra nigohini oq qog'ozga ko'chirsa, u holda obyektida ko'k-yashil rang paydo bo'lganday tuyuladi. Izchil obrazlarning ushbu turi salbiy izchil obrazlar deb ataladi. Bu holatni yana bir misol orqali tushuntirilsa quyidagi ketma-ketlik hodisasi namoyon bo'ladi. Qorong'i xonada ko'z oldida bir narsa, masalan, qo'l yaqinlashtirilsa, so'ngra qisqa muddatli (0,5 sek) elektr chirog'i yoqilsa, bu holda chiroq o'chgandan keyin odam bir necha daqiqa davomida narsalarning aniq obrazlarini ko'rishda davom etadi. Mazkur obraz o'z rangida bir qancha muddat saqlanib, so'ng ko'zdan yo'qoladi. Izchil obrazlar xotira jarayonining sodda izlariga misol bo'la oladi. Ushba ruhiy holatni ong bilan boshqarib bo'lmaydi, chunonchi, xohishlarga qarab uzaytirish, ixtiyoriy ravishda qayta tiklash mumkin emas. Binobarin, izchil obrazlar ushbu xotiraning murakkabroq turlaridan ana shu jihati bilan farq qiladi. Izchil obrazlarni eshitish, teri orqali sezishda kuzatish mumkin, lekin bu vaziyatda izchil obrazlar kuchliroq namoyon bo'lishi va qisqa muddat davom etishi kuzatiladi.

Xotira samaradorligining asosiy mezonlari



Eydetik obrazlar. Umumiy psixologiyada izchil obrazlardan eydetik obrazlarni farqlash an'ana tusiga kirgan ("eydos" - yunoncha "obraz" degan ma'noni anglatadi). Xotiraning bu turi, ya'ni eydetik obrazlar o'z vaqtida nemis psixologiya maktabining namoyandalari aka-uka Yenishlar tomonidan ta'riflab berilgan. Ba'zi odamlarda, ayniqsa, bolalik va o'smirlik, o'spirinlik davrlarida kuzatilgan narsa yoki suratlar ko'z o'ngidan olib qo'yilsa ham surat siymosi uzoq vaqt saqlanish xususiyatiga ega.

Mazkur narsa va jismlarning aniq obrazlari, tasvirlarini kuzatish mumkin. Bu hodisa jahon psixologiya fanida tajribada tekshirilib ko'rilgan. Tajribada tekshiriluvchiga 3-4 daqiqa davomida rasm ko'rsatilgan va tasvir olib qo'yilgandan so'ng uning tarkibiy qismlari, tuzilishi haqida qatnashchilarga savollar berilgan. Bu jarayonda ayrim tekshiriluvchilar bironta savolga javob bera olmagan bo'lsalar, aniq eydetik obrazga ega bo'lgan ishtirokchilar esa rasmni ko'rishda davom etayotganday har bir savolga aniq javob berishga erishganlar. Tajribalarning ko'rsatishiga qaraganda, eydetik obrazlar uzoq vaqt inson ongida saqlanishi mumkin. Mabodo ularning izlari yo'qolib ketgan bo'lsa ham, lekin hech qanday qiyinchiliksiz uning siymosi qayta tiklanishi mumkin.

Aka-uka Yenishlar tomonidan o'tkazilgan oddiy tajribada eydetik xotiraga ega bo'lgan tekshiruvchiga olma va undan sal uzoqroqda joylashgan ilgak tasvirlangan rasm ko'rsatilgan. Rasm o'rtadan bo'lib qo'yilgandan keyin tekshiruvchidan olmani olish istagi kuchayib borayotganligi so'ralgan. Muayyan yo'l-yo'riq berilgandan keyin tekshiriluvchi mana bunday holatni tasvirlab beradi: ilgak olmaga yaqinlashib, uni iladi va ixtiyorsiz ravishda qatnashchi tomon tortadi.

Xullas, eydetik obraz harakatchan bo'lib, subyektning ruhiy ko'rsatmasi ta'siri ostida sifat va miqdor o'zgarishga yuz tutadi. Eydetik obrazlar, ilmiy tekshirishlarning ko'rsatishicha, bolalik va o'spirinlik davrlarida muayyan muddat hukm suradi va vaqtning o'tishi bilan uning izlari asta-sekin so'na boradi. Psixofarmokologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, eydetik obrazlarni kuchaytiruvchi kaliy ionlari va shuningdek, uni kuchsizlantiruvchi kalsiy ionlari moddalari mavjuddir. Ilmiy izlanishlarda olingan miqdoriy materiallar eydetik obrazlar paydo bo'lishining psixologik ildizlarini chuqurroq ochishga xizmat qiladi.

Tasavvur obrazlari. Tasavvur obrazlari xotiraning yanada murakkabroq turi bo'lib hisoblanadi va ularning xususiyatlari haqida tasavvurga egamiz. Inson daraxt, meva, gul to'g'risida tasavvurga ega ekanligi shuni ko'rsatadiki, uning ilgarigi tajribalari subyektning ongida shu obrazlarning izlarini qoldirgan. Ilmiy tushunchalar talqin qilinganida tasavvur obrazlari eydetik obrazlarga juda yaqindek tuyuladi. Lekin eydetik obrazlar haqidagi psixologik tahlil shuni ko'rsatadiki, tasavvur obrazlari unga qaraganda ancha boy bo'lib, o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Tasavvur obrazlarining eydetik obrazlaridan ajratuvchi farq tasavvur obrazlarining polimodallik xususiyatidir. Buning asosiy mohiyati tasavvur obrazlari ko'rish, eshitish, teri orqali sezish izlarining tarkibiy qismlarini birlashtiradi. Masalan, meva to'g'risidagi tasavvur obrazi uning tashqi ko'rinishi (shakli, rangi), mazasi, og'irligi, vaznini o'zaro birlashtirib aks ettiradi.

Tasavvur obrazlarining eydetik obrazlaridan asosiy farqi shundan iboratki, u o'z tarkibiga narsa haqidagi tasavvurlarni aqliy jihatdan qayta ishlashni kiritadi va jismlarning asosiy xususiyatlarini ajratib, ma'lum bir kategoriyaga birlashtiradi. Inson gul obrazini faqatgina esga tushirmaydi, balki uni muayyan bir so'z yoki tushuncha bilan ataydi, xususiyatlarini ajratib ko'rsatadi, aniq bir kategoriya mohiyatiga kiritadi. Demak, tasavvur obrazlarida odamning xotirasi idrok qilingan narsaning izini sust ravishda saqlabgina qolmay, balki bir qator tasavvurlar bilan boyitadi, narsa mazmuni va mohiyatini tahlil qilib, u haqidagi o'z bilimlari, tushunchalari kabilarni tajriba bilan bog'lovchi ijodiy sermahsul faoliyatni amalga oshiradi. Bularning barchasi irodaviy sifatlar, aqliy zo'riqish, asabiy taranglashuv natijasida ro'yobga chiqadi. Xullas, tasavvur obrazlari xotiraning murakkab

faoliyat mahsuli hisoblanib, ular izchil yoki eydetik obrazlarga nisbatan murakkab psixologik hodisadir. Tasavvur obrazlari xotira izlarining murakkab turi bo'lib, uning aqliy jarayon bilan yaqinligi inson bilish faoliyatining muhim tarkibiy qismidan biri ekanligidan dalolat beradi.

So'z-mantiq xotirasi. So'z-mantiq xotirasi mazmunini fikr va mulohazalar, aniq hukm hamda xulosa chiqarishlar tashkil etadi. Insonda fikr va mulohaza turli xil shakllar yordamida ifodalanganligi tufayli, ularni ifodalash faqat o'zlashtirilayotgan materiallarning asosiy ma'nosini izohlash, talqin qilib berish yoki ularni so'zma-so'z ifodalanilishini aynan aytib berishga qaratilgan bo'lishi mumkin. Agar ma'lumot, axborot, xabar, material ma'no jihatdan qayta ishlanmasa, u holda materialni so'zma-so'z o'zlashtirish mantiqiy o'rganish bo'lmasdan, balki, aksincha, mexanik esda olib qolishga aylanib qoladi.

So'z-mantiq xotiraning vujudga kelishida birinchi signal bilan bir qatorda ikkinchi signallar tizimi asosiyat kasb etadi. Chunki so'z mantiq xotirasi faqat insonga xos bo'lgan xotiraning maxsus turi hisoblanib, bu xotira turi o'zining sodda shakllari bilan hayvonlarga ham taallukdi bo'lgan xarakter his-tuyg'u va obrazli xotiralardan ham sifat, ham miqdor jihatidan keskin farq qiladi. Ana shu boisdan so'z-mantiq xotirasi bir tomondan xotiraning boshqa turlari taraqqiyotiga asoslanadi, ikkinchidan, ularga nisbatan yetakchilik qiladi. Shu bilan birga boshqa barcha turlarning rivojlanishi so'z-mantiq xotiraning takomillashuviga uzviy bog'liqdir. So'z mantiq xotiraning o'sishi qolgan xotira turlarining barqarorlashuvini belgilaydi.

Ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotira. Xotira turlariga nisbatan boshqacha tarzda yondashish hollari uchraydi, shu boisdan xotira faoliyati amalga oshirayotgani yaqqol, faollik xususiyatlari bilan uzviy bog'liq ravishda turlarga ajratiladi. Masalan, faoliyat maqsadiga ko'ra ixtiyorsiz va ixtiyoriy turlarga bo'linadi.

Ixtiyoriy xotira deganda ma'lum maqsadni ro'yobga chiqarish uchun, muayyan davrlarda aqliy harakatlarga suyangan holda amalga oshirishdan iborat xotira jarayoni tushuniladi. Bu faoliyatni, odatda, ong bevosita boshqaradi. Ko'pincha psixologiya fanida ixtiyoriy xotiraga ixtiyorsiz esda olib qolish qarshi qo'yiladi. Bu jarayon ma'lum, kerakli topshiriq yoki vazifa qo'ysa, esda olib qolishga yetaklovchi faoliyat biron-bir maqsadni ro'yobga chiqarishga yo'naltirilgan taqdirda yuzaga keladi. Biz matematika topishmoqlari yechayotganimizda masaladagi sonlarni esda olib qolishni o'z

oldimizga maqsad qilib qo'ymaymiz. Mazkur so'z-mantiq holatda asosiy maqsad faqat masala yechishga qaratiladi, buning natijasida sonlarni (ikkinchi darajali belgi sifatida) esda saqlashga hech qanday o'rin ham qolmaydi. Shunga qaramay, biz ularni qisqa muddatga bo'lsada, esda saqlashga intilamiz, bu holat faoliyat yakunlangunga qadar davom etadi.

Esda olib qolishni maqsad qilib qo'yish, esda olib qolishning asosiy sharti hisoblanadi. Serb psixologi Radoslavevich o'z tadqiqotida quyidagi hodisani bayon etadi. Tajribada tekshiriluvchidan biri sinovni qo'llayotgan tilning tushunmaganligi tufayli uning oldiga qo'yilgan vazifalarni payqay olmagan. Buning oqibatida uncha katta bo'lmagan tadqiqot material 46 marta o'qib berilganiga qaramay tekshiriluvchiga tushuntirilib berilganidan so'ng, u material bilan olti marta o'qib tanishib, uni takrorlab, qismga ajratib esga qayta tushirishga erishgan.

Xotiraning ixtiyoriy va ixtiyorsiz turlari xotira taraqqiyotiga ikkita ketma-ket bosqichlarini tashkil etadi. Ixtiyorsiz xotiraning turmushda va faoliyatda katta o'rin egallashini har kim o'z shaxsiy tajribasidan biladi. Ixtiyoriy xotiraning turmushda va faoliyatda katta o'rin egallashini har kim shaxsiy tajribasidan biladi. Ixtiyorsiz xotiraning muhim xususiyatlaridan biri maxsus mnemik maqsadsiz, aqliy, asabiy, irodaviy zo'r berishsiz hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan keng ko'lamdagi ma'lumot, xabar, axborot, taassurotlarining ko'pchilik qismini aks ettirishidir. Shunga qaramasdan, inson faoliyatining turli jabhalarida o'z xotirasini boshqarish zarurati tug'ilib qolishi mumkin. Xuddi mana shunday sharoitda, holatlarda, vaziyatlarda, favqulodda kerakli narsalar ixtiyoriy ravishda esda saqlash, esga tushirish yoki eslash imkoniyatini yaratadigan xotiraning mazkur turi katta ahamiyatga egaligi shubhasiz.

Qisqa muddatli uzoq muddatli va operativ xotira. So'nggi paytlarda rus va chet el psixologiyasida xotira tadqiqotchilarining e'tiborini esda olib qolishning dastlabki, boshlang'ich daqiqalarida vujudga keladigan holatlar, jumladan, tashqi taassurot izlarining mustahkamlashigacha bo'lgan jarayonlar, holatlar mexanizmlar, shuningdek, ularning mustahkamlanish muddatlari o'ziga jalb qilib kelmoqda. Masalan, biror material (shakli, mohiyatidan qat'iy nazar) xotirada mustahkam joy olish uchun bu subyekti tomonidan tegishli ravishda qayta ishlab chiqilishi, zarur materiallarini bunday ishlab chiqish uchun ma'lum darajada muddat talab etilishi tabiiydir. Ana shu

vaqt, muddat oralig'ida xotirada qayta tiklanayotgan izlarni konsolidatsiyalash-mustahkamlash deb qabul qilingan.

Mazkur jarayon inson tomonidan yaqinida bo'lib o'tgan hodisalarni aks sadosidan kechinma sifatida kechiriladi va takomillashadi. Inson muayyan daqiqalarda, lahzalarda dolzarb paytda bevosita idrok qilinayotgan narsalarni go'yo ko'rishda, eshitishda davom etayotgandek tuyuladi. Ushbu jarayon kelib chiqishi jihatidan beqaror, hatto o'zgaruvchan, lekin ular shu qadar maxsus tajriba orttirish mexanizmlarning faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi, shu boisdan ularning roli shu qadar ahamiyatliki, bu jarayonlarga esda olib qolish, esda saqlash, axborotlar, ma'lumotlar, xabarlarni qayta esga tushirishning alohida turi sifatida qaraladi. Ushbu jarayon, odatda, psixologik fanda qisqa muddatli xotira deb ataladi. Juda ko'p qaytarishlar va qayta tiklashlar natijasida materialni uzoq muddatli xotiradan farq qilgan holda qisqa muddatli xotira bir marta hamda juda qisqa vaqt oralig'ida idrok qilish va shu ongdayoq qayta tiklashdan so'ng qisqa muddatli esda olib qolish bilan xarakterlanadi.

Hozirgi zamon ilmiy adabiyotlarida qisqa muddatli xotiraning quyidagi atamalari mavjud: "bir lahzalik", "zudlik", dastlabki, qisqa muddatli va boshqalar.

Operativ xotira. Inson tomonidan bevosita amalga oshirilayotgan faol, tezkor harakatlar, usullar uchun xizmat qiluvchi jarayonni anglatuvchi mnemik holat operativ xotira deb ataladi. Hozirgi zamon psixologiyasida ushbu holatni namoyish qilish uchun ushbu misol keltiriladi: matematik amalni bajarishga kirishar ekanmiz, biz uni muayyan bo'laklarga ajratib hal qilishni maqsad qilib qo'yamiz. Shu boisdan, oraliq natijalarini yodda saqlashga intilamiz, nihoyasiga (oxirga, yakunlanishga) yaqinlashgan sari ayrim materiallar esdan chiqib boshlaydi.

G.Ebbingauz unutishning vaqtga bog'liqligini tajriba orqali aniqlagan. To'plangan natijalarning ko'rsatishicha, material yod olingandan so'ng unutish sur'ati tez, keyinchalik u birmuncha sekinlashadi. Bu qonuniyat ma'nosiz ayrim bo'g'inlarni unutish ustida olib borgan ishlarida tasdiqlangan. Tajribalarning ko'rsatishicha, o'rganilgan narsalar bir soatdan keyin unutiladi. Materialni o'zlashtirish jarayoni mobaynida, xotirlash natijasida unutish sekinlashib boradi. Muvaqqat asab bog'lanishlari susayishi natijasida qachonlardir sodir bo'lgan narsa va hodisalarning o'zaro aloqalari

xotirada asta-sekin yo'qolib boradi. Vaqtning o'tishi bilan bir-muncha unutilib borilayotgan yoki unutilib ketilayotgan vaqti bog'lanishlarni, ya'ni assotsiatsiyalarni qaytadan tiklash jarayoni kuch-quvvat, xatti-harakatlarni talab qiladi.

G.Ebbingauz izdoshlari va shogirdlari tomonidan o'tkazilgan juda ko'p tadqiqotlarning ko'rsatishicha, unutilish sur'ati materialning ma'noli yoki ma'nosizligiga, uning qanchalik anglashilganligiga bog'liqdir. Material qanchalik mazmundor, anglashilgan, tushunib olingan bo'lsa, u holda unutilish ham shunchalik sekin kechadi. Lekin ma'noli materialga nisbatan ham unutilish avval tez sur'atda, keyinchalik esa bu sekinlashadi. Biron bir materialni o'zlashtirish yoki esda olib qolish - insonning ehtiyojlari, qiziqishi, faoliyatning maqsadi bilan bog'liq bo'lsa, bu material sekin unutiladi. Unutilishning tezligi esda olib qolingani materialning mustahkamligiga teskari proporsional xususiyat kasb etadi. Demak, esda olib qolishning mustahkamligi o'zlashtirilayotgan materialning ma'noga ega yoki ega emasligiga bog'liqlikdan tashqari, yana bir nechta omillar o'z ta'sirini ko'rsatadi (qiziqish, xohish, shaxsiy ahamiyatga ega ekanligi) va uning faoliyat mazmuniga aylanishiga ham bog'liq. Shuningdek, ular kishining shaxsiy, yakkahol xususiyatlariga ham bevosita aloqador.

Yuqoridagi fikr va mulohazalarning isboti uchun G.Ebbingauzning hayotiy tajribasidagi misolni keltirib o'tamiz. U Don Juan Bayronning to'rtligini 24 soatda o'zlashtirib oladi. Bu to'rtlik G. Ebbingauz uchun shaxsiy ahamiyat kasb etgan, shu bilan birga, uning qiziqish istaklariga mos tushgan. Bunda o'zlashtirish jarayoni quyidagicha ketadi: ikkinchi marta takrorlash 50 foiz vaqtni tejagan, keyin vaqt o'tishi bilan bu to'rtlikni takrorlash 34 foiz vaqtni tashkil qilgan. Oradan 22 yil o'tgandan so'ng ham bu to'rtlik hanuzgacha uning ko'z o'ngidan ketmagan. Xuddi shu g'azalning boshqa bir to'rtligini yod olishga harakat qilib ko'rilganda, buning uchun birmuncha ko'p vaqt talab qilgan hamda 7 foiz vaqt ketgach, bu g'azalning qolgan qismlari yod olinmagan. Demak, bundan shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, odam uchun katta hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan narsalarning ko'pchilik qismi mutlaqo esdan chiqib ketmaydi.

1926 yili P.Vilyamson bir bo'g'inli so'zlar asosida tuzilgan materialdan foydalanib, A.Ditse va G.Djons (1931) kasr usulidagi matndan olingan materialni bir marta o'qib chiqilgandan so'ng, olingan materiallarga ko'ra, unutilish jarayoni Ebbingauzning ma'nosiz

bo'g'inlar yordamida tuzilgan materiallar asosida o'tkazilgan tajribasidan farqli ravishda, quyidagicha natija bergan: Ebbingauz tajribalarida bir soat ichida 35 foizga keskin pasaygan bo'lsa, Datse Djonslarning tajribalarida unutish 72 foizga, P.Vilyamsonnikida esa unutish 75 foizga pastlashgan holda egri chiziq hosil qiladi.

Nemis psixologi Vilyam Shtern (1871-1938) fikricha, bolalarda ham, katta yoshdagi odamlarda ham ma'nosiga tushunib o'zlashtirishga nisbatan mexanik egallash kam mahsulotdir. Bu mulohaza haqiqatan ham to'g'ri bo'lib, u Meymon fikriga ko'ra, yosh ulg'ayishi bilan ma'nosiz materialni esda olib qolish kamayib boradi va kam samara beradi, lekin ma'noga ega bo'lgan bilimlarni esda olib qolish esa sezilarli darajada rivojlanib boradi. Shunga o'xshash omillar boshqa psixologlar tomonidan ham to'plangan bo'lib, bu haqda boy materiallar umumiy psixologiya xrestomatiyalarida o'z ifodasini topgan.

A.A.Smirnov ma'no anglatmaydigan bo'g'inlardan va ma'no kasb etuvchi so'zlardan tuzilgan material asosida tekshirish o'tkazgan. Katta va kichik yoshdagilarda ixtiyoriy va ixtiyorsiz esda olib qolishni alohida tekshirish, har ikkala yosh davrida mazmundor va mazmunsiz materialni esda olib qolishning munosabatini tekshirish maqsad qilib qo'yilgan. Ma'no kasb etgan materialni esda olib qolish yosh bolaga nisbatan kattalarda ustunligi, lekin ma'nosiz materialni esda olib qolish kichik yoshdagi bolalarga qaraganda kam samara bermasligi aniqlangan. Ma'nosiz bo'g'inlar nafaqat kichik yoshdagi bolalarda, balki katta yoshdagilarda ham yaxshi o'zlashtiriladi.

A.N.Leontev tadqiqot ishlarida katta yoshdagilarning ma'nosiz bo'g'inlardan tuzilgan materialni yaxshi, puxta esda saqlab qolishligi ta'kidlangan. Katta yoshdagilar ma'nosiz bo'g'inlarni qandaydir mazmun bilan tez va oson bog'lay oladilar. Shuning uchun ularda bolalarga nisbatan ham kuchliroq ma'no kasb etadi, shuningdek, ma'no anglatmaydigan materialni o'zlashtirish jarayoni tez ko'chadi, mahsuldorroq bo'ladi. Ma'nosiz materiallar egallash uchun iroda kuchi, irodaviy sifatlar muhim ahamiyatga egadir. Esda olib qolishga hech qanday yo'nalish berilmay materialni yaxshi olib qolinishi kishining jadal faoliyati bilan bog'liqdir. Faol faoliyat odamlarning xotira yo'nalishi o'rnini bosib, esda olib qolish uchun berilgan yo'nalishlar va ularning funksiyalarini bajara oladi. Ixtiyorsiz esda olib qolish faol, irodaviy kuch sarflash hisobiga amalga oshadi.

4.6. Xotira jarayonlari, esda olib qolish, esga tushirish, esda saqlash, unutish

A.A.Smirnov ma'noli materialni esda olib qolishning bolalar uchun yengil ko'chishi ularning yosh xususiyatlarga bog'liq narsa emasligini ta'kidlab o'tadi. Chunki bolalar hali tushunib olmagan materialni go'yo ma'nosi yashirinib yotgandek qabul qiladilar. Matn ma'nosining noma'lumligi unga nisbatan qiziqish, bilishga intilish, mazmunini izlashga talabchanlik uyg'otadi. Odatda, ma'nosiz so'zlarni laboratoriya sharoitiga qaraganda kundalik turmushda puxtaroq eslab qolinadi. Masalan, ro'zg'or yoki bog'cha uchun sotib olinishi zarur bo'lgan narsalar va boshqalar. O'zlashtirilayotgan material faol faoliyat mazmuniga, predmetiga aylanganda mustahkam esda olib qolinadi, mahsuldorligi birmuncha yuqori bo'ladi. Ular ko'p narsalarni mexanik esda olib qoladilar, muayyan ma'noga ega bo'lgan material mazmunini, mohiyatini hamma vaqt ham tushunib olavermaydilar. Bolalar o'z so'zlari bilan tahlil qilishlariga esa ular da so'z boyligi yetishmaydi. Bir fikrni ikkinchisi bilan izchil bog'lay olmaydilar. Kichik maktab yoshidagi bolalar bo'lsa materialni tushunib olishlari qiyin bo'lgandagina ularni, ma'nosini tushungan holda yod oladilar. Shuning uchun navbatdagi materialni o'zlashtirayotganda ham xuddi shu yo'sinda yod olish ular uchun muvaffaqiyatliroq ko'chadi. Shunday qilib, ular mexanik tarzda esda olib qoladilar, buning asosiy sababi esa materialni tushunishning qiyinligi hisoblanadi. Qator psixolog olimlarning mulohazalariga binoan: 1) materialni esda olib qolish darajasi shaxsning xususiyatiga ega emas, balki uning yakkahol xususiyatlariga bog'liqdir; 2) mexanik esda olib qolishning odat tusiga kirib qolishi ham yosh davrlarning xususiyati emasdir; 3) chet el psixologi G.Uippl (1919 yilda) ushbu masalani tadqiq qilishiga ko'ra, so'zma-so'z esda olib qolish mexanik esda olib qolishning biron-bir ko'rinishidir. Tajriba vaqtida o'zlashtirilayotgan materialni "o'z so'zi" bilan bayon qilib berishlari so'ralganda, natija ko'ngildagidek bo'lmagan, bunga asosiy sabab so'z qashshoqligidir. Chunki o'zlashtirilgan material mantiqiy izchil emas, balki so'zma-so'z o'zlashtiriladi. So'zlarning birin-ketin izchillikda bayon qilinishi bir oz bo'lsada, materialning asliyatiga yaqinlashadi.

Material va xabarlarni so'zma-so'z olib qolish imkoniyatining sabablari quyidagilardan iborat:

- a) materialning ta'sirchanlik darajasi;
- b) shaxsning o'zlashtirishga munosabati;
- v) o'zlashtiruvchining imkoniyati va qobiliyati.

Agar o'zlashtirilayotgan material ta'sir kuchini ko'rsatishda yosh davrlarining xususiyatlari, subyektning o'ziga xosligi, betakrorligi hisobga olinib, ularni egallashga nisbatan to'g'ri ko'rsatma berilsa, u holda uning ta'sirchanligi ortadi. Materialni o'zlashtirishga nisbatan munosabatda katta yoshdagi odamlar uchun materialni ma'nosiga tushunib esda olib qolishning ahamiyati, bolalar va maktab o'quvchilarida esa tasavvur obrazlari va obrazli xotira muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalarda o'zlashtirilayotgan materialning aniqligi, o'ziga xosligi, betakrorligi, aksariyat xususiyatlariga ega ekanligi kabi sifatlarning ahamiyati muhimdir.

Insonning o'z ustida mustaqil ishlashi, o'z-o'zini takomillashtirish, o'z-o'zini boshqarish imkoniyati, uzluksiz mashq qilishi, zarur ko'nikma va malakalarni egallashi, ichki imkoniyatlardan unumli foydalanishi esda olib qolish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Esga tushirish. Esga tushirishga xotira jarayoni sifatida ta'rif berilganda, uning ta'siri natijasida uzoq muddatli xotira tizimida avval mustahkamlangan turli xususiyatli materiallar va taassurotlarni operativ (tezkor) xotira jabhasiga ko'chirishning faollashuvi nazarda tutiladi. Oldin o'zlashtirilgan materiallarni xotirada qayta tiklanishi, ya'ni xotirada to'planib (yig'ilib) qolgan izlarning faollashuv jarayoni murakkab yoki yengil kechishining darajalariga binoan tavsiflanishi mumkin: a) bizni qurshab turgan narsa va hodisalarni hech ikkilanmasdan "avtomatik" tarzda tanish; b) qariyb unutilish darajasida bo'lgan narsa va hodisalarni qiyinchilik va azob bilan eslash kabilar. Ana shu talqindan kelib chiqqan holda esga tushirish jarayonining ichki tuzilishiga binoan bir nechta turlarga ajratish maqsadga muvofiq: tanish - bevosita shaxs yoki narsani esga tushirish (ixtiyoriy va ixtiyorsiz tarzda) va eslash (xotira ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz holatda). Bu asnoda insonning turmush tarixi (hayotiy solnomasi), uning umr davomidagi (ontogenetik) xotirasi va uni eslash shaxs uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Tanish - bu kognitiv nuqtai nazaridan tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarni inson tomonidan qayta idrok qilish sharoitida esga tushirishdan iborat xotira jarayoni. Tanish muayyan shaxsning hayoti va faoliyatida katta ahamiyatga ega. Bu xotira jarayonining sharofati

tufayli biz ko'rgan, eshitgan narsalar, hodisalar, voqeliklar va insonlar bilan qayta duch kelganimizda ularni yangidan, boshdan idrok qilmaymiz, balki ularni qaysidir alomatlarini, ko'rinishi, xususiyatlari va boshqalarga asoslanib taniymiz. Xuddi shu bois, tevarak-atrofdagi obyektlarni (subyektlarni) idrok qilish tajribasi bilan uzviy bog'liq tanish jarayoni atrof-muhitdagi voqelik (realiya) bo'yicha to'g'ri mo'ljal (oriyentir) olishga imkon yaratadi. Tanish o'zining aniqligi, ko'lami, yorqinligi xususiyatlari va darajalariga binoan har xil ko'rinishlarga ega.

Psixologiyada tanish jarayon sifatida ham ixtiyorsiz, ham ixtiyoriy tarzda namoyon bo'lishi mumkin. Tadqiqot natijalariga ko'ra, tanish to'liq, yorqin, aniq amalga oshgan bo'lsa, u holda bir daqiqali ixtiyorsiz aqliy harakat tarzida kechadi yoki yuzaga keladi. Bu jarayonda hech qanday jismoniy, asabiy, aqliy zo'riqishsiz, o'zimiz payqamagan holda avval idrok qilgan jismlar yoki sub'ektlarni tez taniymiz. Chunki, insonning favqulodda tajribasi, hayotiy tajribasi, faoliyati bilan ixtiyorsiz tanish jarayonining turi qo'shilishib ketadi. Mabodo tanish jarayoni o'zining ko'lami bilan noto'liq bo'lsa, u albatta noaniq xususiyat kasb etadi. Agarda qaysidir odamni ko'rganda "tanishlik hissi" uyg'onsa, lekin uni oldin (avvaldan) bilgan kishimizga o'xshashligi bo'yicha shubhalanishimiz mumkin. Shunday ruhiy holatlar ham uchraydiki, unda biz biror insonni tanisak-da, biroq qay tarzda, qanday vaziyatda uni uchratganimizni xotirlay olmaymiz. Bunday holdagi noto'liq yoki yetarli darajada to'liq bo'lmagan tanish jarayoni o'ziga xos murakkab ixtiyoriylik xususiyatlarini kasb etadi. Obyektni (subyektni) idrok qilishga asoslangan holda uni aniqlanish uchun biz turli vaziyatlarni eslashga harakat qilamiz. Bunday ruhiy holatlar tanish jarayonini esga tushirishga ko'chganday tasavvur uyg'otadi.

Esga tushirish jarayoni tanishdan farqli o'laroq mo'ljallangan obyektini (subyektni) qaytadan idrok qilmasdan eslash orqali bevosita tarzda amalga oshiriladi. Favquloddagi daqiqalarda ro'yobga chiqarilayotgan faoliyatning mazmuni esga tushirishni aks ettirsa-da, lekin ushbu faoliyat maxsus tarzda uni esga tushirishga yo'nalmagan bo'ladi. Bunday ko'rinishdagi esga tushirish ixtiyorsiz deyilsa-da, ammo u biron-bir tashqi yoki ichki turtkisiz, o'zidan o'zi yuzaga kelmaydi. Ixtiyorsiz esga tushirishning turtkisi - bu predmetni (subyektni) idrok qilish, tasavvur obrazlarini yaratish, fikrlarni tug'ilish

jarayoni hisoblanib, ularni muayyan tashqi ta'sirlar (omillar) keltirib chiqaradi. Tasodifiy holatlarda obyektlarni (subyektlarni) idrok qilish yuzaga keltirgan ixtiyorsiz esga tushirish betartib (xaotik) bo'lmasdan, balki muayyan narsalarga yo'nalish xususiyatiga egadir. Fikr va obrazlarni esga tushirishning mazmuni va yo'nalishini avvalgi tajribalardan to'plangan bilimlar, assotsiatsiyalar belgilaydi. Goho inson tomonidan esga tushirish turtkilari sezilmasligi sababli ushbu jarayon o'zidan o'zi vujudga kelganday tuyuladi.

Ixtiyorsiz esga tushirish yo'nalgan, tashkillashgan bo'lishi uchun obyektlarni (subyektlarni) idrok qilishni tasodifiy turtki emas, balki mazkur daqiqalarda shaxs tomonidan amalga oshirilayotgan muayyan faoliyat mazmuni keltirib chiqaradi. Masalan, o'qilgan kitobning mazmuni ta'sirida kishida uning tajribalarini ixtiyorsiz esga tushirishni yo'nalganligi va tashkillashtirilganligi ortadi.

Mazkur mulohazalardan kelib chiqqan holda ixtiyorsiz esga tushirishni ixtiyorsiz esda olib qolish jarayoni sifatida boshqarish maqsadga muvofiq. Agarda oliy maktab o'qituvchisi ma'ruzani mantiqli, ma'noli, tartibli, tizimli amalga oshirsa, mashg'ulotlarda talabalarda oldingi tajriba mahsullarini tashkillashtirish uquvi ortadi. Odatda, inson o'z oldiga qo'ygan maqsaddan kelib chiqadigan ixtiyoriy esga tushirishni reproduktiv topshiriq yoki muammo yuzaga keltiradi. Mabodo o'zlashtirilgan materiallar xotirada puxta mustahkamlangan bo'lsa, u holda ularni esga tushirish yengil kechadi. Ba'zan materiallarni har qanday vaziyatda, turli yoshdagi insonlar tomonidan eslash imkoni vujudga kelmasa, u taqdirda qiyinchilikni oson, yengil yengish maqsadida faol qidiruv faoliyatini amalga oshirish zarur. Bunday yo'sindagi esga tushirish eslash jarayoni deb ataladi.

Eslash ixtiyoriy esda olib qolishga o'xshab murakkab aqliy harakat xususiyatiga ega bo'lishi mumkin. Kasb-koridan qat'iy nazar, har qanday shaxs obyekt va subyektlarni oqilona eslash ko'nikmasini egallashga intilishi (odatlanishi) lozim. Ma'lumki, insonning o'z bilimlaridan foydalanishning tayyorgarlik darajasi va mahsuldorligi unga bevosita bog'liqdir. Tajribalarning ko'rsatishiga qaraganda, puxta, mustahkam esda olib qolish jarayoni muvaffaqiyatli esga tushirishni ta'minlaydi. Shuni ta'kidlash joizki, eslashning muvaffaqiyati ko'p jihatdan reproduktiv topshiriqning mazmuni nechog'lik aniq, yorqin, aniqlangan bo'lishiga bog'liq. Mabodo eslash jarayonida qiyinchiliklar vujudga kelsa, u taqdirda reproduktiv

topshiriq mohiyatidan kelib chiqqan holda fikrlash, xotirlash keng ko'lamdagi bilimlardan torroq tizimli bilimlar sari yo'naltirilishi joiz. Buning uchun dastavval nimani esga tushirish aniqlangandan keyin assotsiatsiyalarni faollashtirish maqsadida solishtirish, qiyoslash, farqlash, o'xshatish, aqliy operatsiyalaridan foydalanish ma'qul. Eslash xotiraning esga tushirish jarayoni singari tanlash yoki saralash xususiyatiga ega. Inson nutqida aniq mujassamlashgan va anglanilgan reproduktiv topshiriq (vazifa, masala, muammo) eslashning keyingi aqliy harakatga yo'naltirilganligi tufayli xotira mahsulining eng muhimini ajratib yoki tanlab olishga yordam beradi.

Eslashning muvaffaqiyati ko'p jihatdan uni amalga oshirishda aqliy usul va vositalaridan qanday foydalanishiga bog'liq. Xotiraning muhim vositalari qatoriga: materiallarni (ko'lami va hajmiga binoan) eslashning rejasini tuzish; obyekt va subyekt mohiyati hamda xususiyatiga mutanosib obrazlarni (timsollarni) ko'z o'ngiga keltirish; bilvosita assotsiatsiyalarni paydo qiluvchi maqsadga yo'naltirilgan ichki va tashqi turtki (motiv)larni qo'zg'atish va boshqarish. Eslashning muvaffaqiyatli kechishi ko'p jihatdan reproduktiv topshiriqni bajarishning qanchalik asoslanganligiga jiddiy bog'liq. Muammoning asoslanganligi uni shaxs tomonidan anglash sari yetaklaydi. Eslash jarayoni o'tmish taassurotlarini oddiy tarzda esga tushirishgina emas, balki u oldingi bilimlarining yangilari bilan aloqaga kirishuvi, yangicha tartibga keltirilishi, chuqurroq anglanish darajasiga o'sib o'tishi hamdir.

Shuni ta'kidlash lozimki, shaxsda eslash jarayonida ishonch hissining uyg'onishi esga tushirishga katta ta'sir etadi. Xotirot (esdaliklar shaxsiy majmuasi) bu shaxsning o'tmishdagi obrazlar voqeliklar va taassurotlarining fazoviylashuvi hamda vaqt (davr) jihatidan aniq ifodalanihilishiga asoslanib esga tushirishdir.

Xotirlashda nafaqat o'tmish obyektlari va subyektlari esga tushiriladi, balki ular muayyan vaqt va fazo jihatidan muvofiqlashtiriladi, ya'ni ularni qachon, qayerda, qanday sharoitda kechganligi esga tushiriladi. Bu mahsullarning natijasida ular turmushning muayyan davri bilan bog'lanadi hamda ularning davriy kechishi insonlar tomonidan anglab yetiladi. Har bir insonning shaxsiy turmush tarixi u yashayotgan jamiyatning ijtimoiy voqeliklari bilan chambarchas bog'liq. Borliqning, ijtimoiy hayotning hodisalari, holatlari, voqeliklari, ham obyektiv, ham subyektiv xususiyatlari,

kechinmalari shaxsning muayyan esdaliklari ma'lum vaqt (davr, muddat) bilan cheklanganlik va qurshab olinganlikning tayanch negizi sifatida xizmat qiladi. Jumladan, inson biror narsa, sana va voqelikni eslaganida, u mazkur hodisa mustaqillik bayrami arafasida, ya'ni XX asrning oxirgi o'n yilligida sodir etilganligini ta'kidlaydi.

Shuningdek, xotira (esdalik) murakkab aqliy faoliyat, jarayon bilan aloqada bo'lib, esga tushirish voqe'lklarni, ularning ketma-ketligini, o'zaro sababiy bog'liqligini anglash (tushunish)ning zarurati hisoblanadi. Shuning uchun inson esdalik (xotiro)larining mazmuni, mohiyati, ma'nosi o'zgarmay qolishi aslo mumkin emas. Chunki, xotiro qotib qolgan kognitiv tarkib emas, balki dinamik xususiyatli xotira jarayoni. Shaxs yo'nalishining evolyutsion (tabiiy ravishda, asta-sekin o'zgarib boruvchanligi) tamoyilga asoslanganligi tufayli u qayta fikr yuritishga, ma'noni fikran qayta qurishga moyil. Shaxsning xotiroti (esdaliklari) uning shaxsiy hayoti, sarguzashtlari bilan aloqadorligi sababli doimo ular bilan bir qatorda rang-barang emotsional holatlar, murakkab ichki kechinmalar hamohangligida kechadi.

Xotira samradorligiga ta'sir qiluvchi omillar

Sub'ektiv	Ob'ektiv
Eslab qolish tipi	Anglanganligi
Oldingi tajriba	Bog'liqligi
Munosabat	Tushunarligi
Qiziqish	Ko'rgazmaliligi
Kisining holati	Ketma-ketligi
	Materil miqdori

Unutish va esda saqlash. Unutish xotira jarayoni sifatida ta'rifga ega bo'lib, o'zini vujudga kelish xususiyatiga bog'liq tarzda o'ta chuqur va yuzaki ko'rinishlarga ega. Xuddi shu bois, unutilgan obrazlarning yoki fikrlarning faollashuvi u yoki bu darajada qiyinchiliklarga

uchrashi, hatto amalga oshmaydigan voqelikka aylanishi mumkin. Shaxsning faoliyatida xotirada to'plangan materiallar (turlicha bo'lishidan qat'iy nazar) amaliyotda kamroq qo'llanilsa, foydalanilsa (ortiqcha yuk xususiyatini kasb etsa), unutish tobora chuqurlashib boradi, buning natijasida faol hayotiy maqsadga erishish yo'lidagi ahamiyati pasayadi. Ammo qaysidir materialni eslash chog'ida qiyinchilik, sun'iy to'siq yuzaga kelsa, uni mutlaqo yo'qqa chiqarish kerak emas, chunki bu hodisa uni batamom shaxs xotirasidan chiqib ketishini bildirmaydi. Odatda, materiallar (obyektlar, subyektlar)ning aniq, yaqqol, mavjud tomonlarining shakli unutiladi, bundan tashqari, uning hukm surishi, barqaror ahamiyatli mazmuni esa unga o'xshash (mutanosib) bilimlar va xulq-atvor harakatlari shakliy birliklari bilan qo'shib ketadi, oqibat natijada xulq-atvorning mazkur shakllarida taassurotlar integral (umumlashma, yig'iq) tarzda esga tushishi mumkin.

I.P.Pavlovning dalillashicha, so'nib borayotgan reflekslar o'zlarini tiklashlari uchun dastlabki paydo bo'lish davriga qaraganda takrorlash miqdorini kamroq talab etadi. Bundan tashqari, so'nib borayotgan reflekslar muayyan sharoit yoki vaziyatda tormozlanish, to'xtalishga uchrashi mumkin. Bu voqelik allaqachon unutilgan deb tasavvur qilingan taassurotlarning favqulodda ayrim omillarni esga tushirish holati bilan izohlanadi. Masalan, og'ir betob holda yotgan odam qachonlardir o'rgangan she'rini tasodifan yoddan aytadi, vaholanki, undan uzoq yillar foydalanmagani uchun uni batamom unutgan deb o'ylash mumkin.

Xotira jarayoni hisoblanmish unutish bu o'ziga xos, rang-barang, izoh talab ruhiy kognitiv hodisa. Shaxs faoliyatiga singib ketgan ma'lumotlar (obyektlar, subyektlar) uning uchun muayyan ahamiyat kasb etganligi tufayli bular mutlaqo unutib yuborilmaydi, inson faoliyatiga singib ketgan materiallar uning ehtiyojlari bilan bevosita aloqaga kirishganligi sababli unutish bilan kurashish jarayonining ishonchli vositasi hisoblanadi. Buning yorqin ifodasi esda saqlashning muhim omili yoki usuli - bu takrorlash aqliy harakatidir. Salbiy induksiya hodisasi harakati bilan uyg'unlashuv beqaror, shuningdek, muvaqqat (vaqtincha) unutish jarayonini keltirib chiqaradi. Oliy ta'lim jarayonida o'zlashtirishda notanish, begona (yot) qo'zg'atuvchilar yangi muvaqqat (vaqtincha) bog'lanishlar vujudga kelishiga to'sqinlik qiladi, buning oqibatida esda olib qolishning samaradorligi

(mahsuldorligi) pasayadi. Oldingi (o'tmishdagi) barqarorlashgan bog'lanishlar (aloqalar) izlarini yo'qotishga yo'nalgan to'siqlar so'zsiz unutish jarayonini keltirib chiqaradi. Modomiki, shunday ekan, unutish nerv faoliyatining proaktiv va retroaktiv tormozlanishi (to'xtalishi) bilan aloqada bo'lishiga shubha yo'q. Ma'lumotlarga qaraganda, oldingi yoki keyingi faoliyat hozirgi faoliyatning mazmuniga o'xshash yoki undan murakkabroq bo'lsa, albatta tormozlanish (to'xtalish) holati vujudga keladi.

4.7. Asab tizimida xotira izlarini saqlanishi. Ixtiyorsiz, ixtiyoriy xotira. Obrazli xotira.

Bolaga rasmning A va B qismlari ko'rsatilgandan so'ng unga trafaret shakli taqdim etilib, boladan 2-rasmning har bir qismidagi barcha chiziqlarni ushbu trafaretda ifoda etishi talab etiladi. Har ikkala tajriba natijalari sifatida xotira orqali to'g'ri qayta esga tushirilgan chiziq deb, namuna sifatida ko'rsatilgan chiziqlardan uzunligi va yo'nalishi jihatidan hech qanday farq qilmaydigan chiziqlar qabul qilinadi (chiziqlardan chetlanish, uning buklanishi, burchaklari saqlangan holda bitta katakdan oshmasligi lozim). To'g'ri esga tushirilgan chiziqlar soni ko'rish xotirasi hajmining ko'rsatkichi hisoblanadi.

“Tezkor ko'rish xotirasini baholash”. Xotiraning ushbu turi masalani yechish jarayonida to'g'ri javobni aniqlash uchun kerakli axborotni shaxs qay darajada uzoq muddat xotirada saqlay olishi mumkinligi bilan belgilanadi. Axborotni saqlab turish vaqti, tezkor xotiraning qo'shimcha sifatlariga masalani yechish vaqtida bola tomonidan yo'l qo'yilgan xatolarni ham kiritish mumkin. (Xato deganda masalani yechish uchun kerak bo'lgan axborotni saqlay olmaslik kabi xususiyatlar nazarda tutiladi). Bolaning tezkor ko'rish xotirasini va uning ko'rsatkichlarini quyidagi tajriba bilan aniqlash mumkin. Bolaga tartib bilan 15 sekundga mo'ljallangan 6 tadan har xil shtrixlangan uchburchaklar ifodalangan kartochka taqdim etiladi. Bola shunday kartochkadan birini ko'rib bo'lgandan so'ng, bu kartochka olib qo'yilib, o'rniga 24 ta uchburchakni o'z ichiga olgan katta kartochka ko'rsatiladi. Ushbu kartochkada albatta bola hozirgina ko'rgan 6 ta uchburchak ham tasvirlangan.

Ko'rish xotirasi rivojlanish darajasining ko'rsatkichi, masalani yechish vaqtidan (daqiqa hisobida) qilingan xatolar sonini ayirish va ularning yig'indisiga 1 sonini qo'shish bilan aniqlanadi. Bola tomonidan qaysidir sababga ko'ra noto'g'ri ko'rsatilgan uchburchaklar xato deb qaraladi. Bu ko'rsatkich quyidagicha aniqlanadi: har biri 6 ta uchburchakni o'z ichiga olgan 4 ta kartochkadagi to'g'ri topilgan uchburchaklar yig'indisini topib, u 4 ga bo'linadi, bu to'g'ri javoblarning o'rtacha miqdoridir. Ushbu son 6 dan ayriladi va hosil bo'lgan natija xatolarning o'rtacha sonini ifodalaydi. Shundan so'ng bolaning vazifani yechish uchun sarflagan o'rtacha vaqti barcha vazifalarni yechish uchun sarflagan umumiy vaqtini 4 ga bo'lish orqali aniqlanadi. Bolaning 24 ta uchburchakni kartochkadan to'g'ri topishi uchun sarflayotgan vaqtining oxirini bilish uchun tekshiruvchi: "Sen qo'lingdan kelganicha vazifani echib bo'ldingmi?" degan savolni beradi. Bola berilgan savolga to'liq ishonch bilan javob berib, uchburchaklarni qidirishni to'xtatsagina u o'z ishini yakunladi, deb hisoblanadi. Bolaning umumiy (24 talik) kartochkadagi 6 ta uchburchakni topish uchun sarflagan o'rtacha vaqt u tomonidan yo'l qo'yilgan xatolar soniga bo'linsa, qidirilayotgan ko'rsatkichni qo'lga kiritish imkoniyatiga ega bo'linadi.

Bolaning umumiy (24 uchburchakli) kartochkadan uchburchaklarni to'g'ri yoki noto'g'ri topganligi to'g'risidagi axborotni aniqlash jarayonining tezligini oshirish uchun 24 uchburchak har birining chap burchagi ostiga birin-ketin raqamlab chiqish bilan erishiladi. Masalan, birinchi 6 ta uchburchakli kartochkaga (kartochka raqami rim raqami bilan 6 tadan belgilangan). Umumiy (24 uchburchakli) kartochkadagi;

1,-3,-8,-12,-14,-16- uchburchaklar birinchisiga;

2,-7,-15,-18,-19,-21- uchburchaklar ikkinchisiga;

4,-6,-10,-11,-17,-24- uchburchaklar uchinchisiga

5,-9,13,) ko'rsatkichlarini 10 balli shkala orqali standart ko'rsatkichlarga o'tkazish uslubini taqdim etish mumkin.

Natijalarni baholash.

10 ball 8 yoki undan huqori birlikdan iborat qisqa muddatli xotira hajmiga ega bo'lsa, bu hol 10-12 yoshli bolalarga tegishlidir.

Shunday 10 ballni qisqa muddatli xotirasi 7-8 birlikni tashkil etgan 6-9 yoshli bolalar ham qo'lga kiritadilar.

8 ballni 6-9 yoshli bolalar 5-6 ta birlikni eslab qolsalar qo'lga kiritadilar.

10–12 yoshli o'quvchilar esa, qisqa muddatli xotira hajmida 6-7 birlikni esda qoldirishlari kerak. 6-9 yosh bo'lgan, qisqa muddatli xotira hajmi, 3-4 birlikni tashkil etgan o'quvchilar 4 ball oladilar. Shuncha ballni yoshi 10-12 da bo'lgan, qisqa muddatli xotira hajmi 4-5 birlikni tashkil etgan o'quvchilar ham oladi.

2 ball 6-9 yoshli bolalarga, agarda ularning qisqa muddatli xotira hajmi 1-2 birlikdan iborat bo'lsa beriladi. Shuncha ballga yoshlari 11-12 da bo'lgan bolalar qisqa muddatli xotira hajmi 2-3 birlikdan iborat bo'lsa, ega bo'ladilar.

0 ball bilan 6-9 yoshli, ko'rsatkichlari nolga teng bo'lgan bolalar baholanadi. Shu ball 10–12 yoshli qisqa muddatli xotira hajmining 0-1 birligiga ega bo'lgan bolalarga beriladi.

Rivojlanish darajasi haqida xulosalar. 6-7 yoshli bolalarning qisqa muddatli xotirasi hajmining baholari asosida maktabda o'qishi uchun tayyorligi haqida xulosalar quyidagicha chiqariladi:

Maktab ta'limi uchun to'liq tayyorlangan va qisqa muddatli xotirasi hajmi yaxshi rivojlangan deb, 10 ball to'plagan bolalar qabul qilinadi.

Maktab ta'limi uchun umumiy tayyorlangan va qisqa muddatli xotira hajmi o'rtacha rivojlangan deb 8 ball to'plagan bolalar tan olinadi.

Qisqa muddatli xotira hajmi 4 balli bolalar o'qitish uchun to'liqsiz tayyorlangan deb hisoblanadilar.

Qisqa muddatli xotira hajmi 2 balli bo'lgan bolalar maktab ta'limi uchun tayyor emas, deb xulosa chiqariladi.

Va nihoyat, qisqa muddatli xotira hajmi 0 ga teng bo'lgan bolalar umuman maktabda o'qitishga tayyor emas deb hisoblanadi.

“Eshitish xotirasini baholash”. Bu xotira turini aniqlash uchun bolaga 1 minut oralig'ida 4 ta so'zlar to'plami ketma-ket o'qib beriladi.

I. Oy, daraxt, sakramoq, sariq, qo'g'irchoq, sumka;

II. Gilam, stakan, suzmoq, og'ir, kitob, olma;

III. Divan, hazillashmoq, palto, telefon, sanchqi, dovyurak;

IV. Maktab, odam, uxlamoq, qizil, daftar, gul.

Shu so'zlar to'plamini eshitib bo'lgandan so'ng, sinaluvchiga taxminan sekund o'tgach, keyingi 36 ta so'zlar to'plami shoshilmay, har bir so'z 1 sekunddan oraliq bilan o'qib eshittiriladi. Stakan, maktab,

sanchqi, tugma, gilam, oy, stul, odam, divan, sigir, televizor, daraxt, qush, uxlamq, dovyurak, hazillashmoq, qizil, oqqush, surat, o'g'ri, suzmoq, to'p, sariq, sakramoq, daftar, palto, kitob, gul, telefon, olma, qo'g'irchoq, sumka, ot, etmoq, fil, uy.

Bu 36 ta so'z to'plami tasodifiy ketma-ketlikda barcha qatordagi so'zlardan iborat. Har bir to'plamdagi so'zlarni farqlash uchun ular turli chiziqlar bilan belgilanadi. 1-to'plamdagi so'zlar tagiga 1 ta to'g'ri chiziq chizilgan; 2-so'zlar to'plamiga 2 ta to'g'ri chiziq chizilgan; 3-so'zlar to'plamiga bitta uzun chiziq va oxirgi 4-so'zlar to'plamiga ikki qator uzun chiziq chizilgan.

Bola eshitgan 36 ta so'z ichida qisqa to'plamdagi so'zlar bor yo'qligini topib, bor bo'lsa "ha", bo'lmasa "yo'q" deb javob berish kerak. Katta to'plamdagi so'zlardan kichik to'plamni topishi uchun bolaga 5 sekund vaqt beriladi. Agar farqlay olmasa, tadqiqotchi keyingi so'zga o'tib ketadi.

Baholash natijalari

Tezkor eshitish xotirasi ko'rsatkichi katta to'plamdan 6 ta so'zni topishi uchun ketgan o'rtacha vaqtga qarab aniqlanadi. O'rtacha vaqtni topish uchun bola topshiriqni bajarishga sarflagan umumiy vaqt 4 ga bo'linadi.

O'rtacha vaqtni xatolar soniga bo'lib, 1 qo'shilsa, operativ eshitish xotirasi hajmi aniqlanadi. Noto'g'ri topilgan, topa olinmagan so'zlar xato hisoblanadi.

"Bevosita xotirani diagnostika qilish". Metodikani o'tkazish uchun qog'oz va ruchka kerak bo'ladi.

Tadqiqot o'tkazishdan avval bolaga quyidagicha ko'rsatma beriladi:

"Hozir men senga turli xil so'z va gaplar aytaman hamda bir to'xtalib olaman. Sen mana shu to'xtalgan vaqtimda aytgan so'z gaplarimni eslab qolib uni qog'ozga yozishing, rasmini chizishing kerak bo'ladi.

Tezroq yozishga, chizishga harakat qil. Men aytadigan so'zlar ko'p, vaqtimiz esa oz".

Bolaga birin-ketin quyidagi so'z va iboralar aytib beriladi. "Uy, tayoq, daraxt, balandga sakrash, quyosh nur sochmoqda, quvnoq odam, bolalar to'p o'ynashayapti, soat to'xtab qoldi, qayiq daryoda suzyapti, mushuk baliq yemoqda".

Tadqiqotchi har bir so'z yoki so'z birikmasini aytib bo'lgandan so'ng 20 sekund tanaffus qiladi. Shu vaqt ichida bola aytilganlarni

yozishi, chizib olishi kerak. Agar bu vaqt ichida bola topshiriqni bajarishga ulgurmasa, tadqiqotchi uni to'xtatib qo'yib, navbatdagi so'zni o'qiydi. Tajriba tugagandan so'ng, boladan qog'ozga chizilgan rasm yoki yozilgan so'zlardan foydalanib, so'z va so'z birikmalarini aytib berishi so'raladi.

Natijalar tahlili:

1 ball – o'z chizmalari va yozuvlaridan foydalanib, aytilgan so'zlarni to'g'ri va xatosiz esga tushira olsa;

0,5 ball – chizgilari, yozgan narsalariga asoslanib, berilgan so'zga yaqinroq so'zni esga tushirsa;

0 ball – noto'g'ri esga tushirilsa.

Umumiy maksimal ko'rsatkich – 10 ball

Bu ballni bola barcha aytilgan so'zlarni to'g'ri, to'liq esga tushirsa to'play olishi mumkin.

Minimal ko'rsatkich – 0 ball.

Rivojlanish darajasi haqida xulosa

10 ball – bevosita eshitish xotirasi juda yuqori darajada rivojlangan.

8-9 ball – bevosita eshitish xotirasi yuqori darajada rivojlangan.

4-7 ball – bevosita eshitish xotirasi o'rtacha darajada rivojlangan.

2-3 ball – past darajada rivojlangan.

0-1 ball – kuchsiz rivojlangan bevosita eshitish xotirasiga ega.

“Esda qoldirish jarayonining dinamik xususiyatlari”. Bolaga 10 ta so'zdan tarkib topgan qator bir necha marta qaytarish orqali eslab qolish uchun tavsiya etiladi.

Har bir takrorlashdan so'ng, bola tomonidan eslab qolingan so'zlar soni aniqlanadi.

Quyidagi so'zlar qatorining birortasidan foydalaniladi:

1. Uy, parta, oq, yaxshi, nok, bo'r, kuchli, piyola, sham, stol.

2. Mushuk, ruchka, qizil, yomon, olma, pol, kuchsiz, sanchqi, chiroq, qalam.

3. Qo'g'irchoq, qoshiq, qizil, mashina, baland, cho'tka, ona, kitob, tovuq, anor.

4. It, deraza, gul, gilam, konvert, osmon, harf, uyqu, quyi, pichoq.

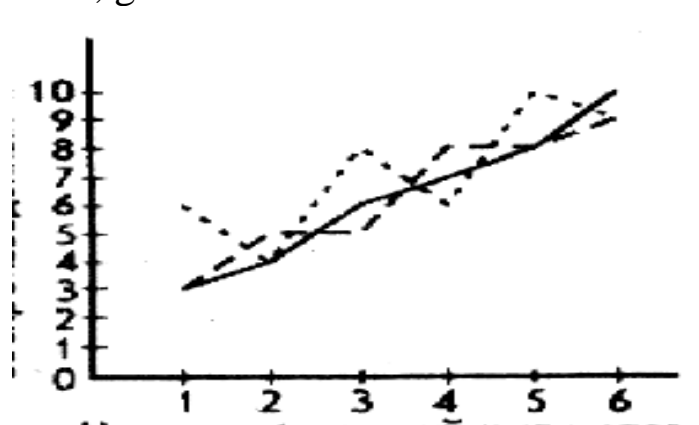
5. Soat, shamol, baliq, yulduz, fil, qand, qog'oz, stul, arqon, shaftoli.

Eslatma: Bolalarning esda qoldirish dinamikasini diagnostika qilishda, maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalar uchun

so'zlar qatorini shunday tuzish kerakki, birinchi so'z ikkinchi so'zga, ikkinchi so'z uchinchisiga aloqador, ma'nodosh bo'lmasligi lozim.

Bolaning eslab qolishi va qayta aytib berishi uchun tadqiqotchi so'zlar qatorini 6 martagacha qaytarishi mumkin (undan ko'p emas).

Har bir qaytarishdan so'ng to'g'ri va xatosiz eslab qolingan so'zlarni belgilab borib, grafikda aks ettiriladi.



Grafik asosida:

a) Eslab qolish dinamikasi,

b) Eslab qolish mahsuldorligi aniqlanadi.

Grafikda har bir takrorlashdan so'ng eslab qolgan so'zlarining soni ortib borsa – eslab qolish dinamikasi yaxshiligini bildiradi.

Agar ko'rsatkich o'zgarmasa, o'rtacha darajadalgidan dalolat beradi.

Agar har bir takrorlashdan so'ng ham eslab qolgan so'zlar soni kamayib borsa, bu eslab qolish dinamikasining sustligini bildiradi.

Natijalar tahlili

Olingan natijalar bo'yicha bolaning eslab qolish dinamikasi quyidagicha baholanadi: etarli darajadagi yaxshi dinamik esda qoldirish jarayoni – a'lo.

Esda qoldirish o'rtacha dinamik jarayoni – qoniqarli.

Esda qoldirish dinamik jarayon emas – qoniqarsiz. Shuningdek, bu jarayon quyidagi ballar mezoni bo'yicha ham baholanadi.

10 ball - bola 10 ta so'zni xatosiz to'g'ri eslab qolib, ayta olgan va bunga 6 marta takrorlash shart bo'lmagan. 8-9 ball – 6 marta takrorlashdan so'nggina 10 ta so'zni to'g'ri eslab qolsa.

6-7 ball - 6 marta takrorlashdan so'ng 7-9 ta so'zni esda qoldirsa.

4-5 ball - 6 marta takrorlashdan so'ng 4-6 tagacha so'zni eslab qolsa.

2-3 ball - 6 marta takrorlashdan so'ng faqat 2-3 ta so'zni eslab qolib aytsa.

0-1 ball - 6 marta takrorlashdan so'ng ham 1 ta so'zni eslasa umuman esda qoldira olmasa.

Rivojlanish darajasi haqida xulosa

8-10 ball - bola maktab ta'limiga tayyor, uning esda qoldirishi yuqori va o'rtacha dinamiklikka ega.

4-7 ball - o'qishga yetarli darajada tayyor emas.

0-3 ball - umuman maktab ta'limiga tayyor emas.

Meyli testi yordamida ko'rish va eshitish xotirasini o'rganish. R.Meyli testi 1961 yilda ishlab chiqilgan bo'lib, 7-14 yoshli bolalar va kattalarning ko'rish va eshitish xotirasini o'rganishda foydalaniladi. Tadqiqot ikki bosqichdan iborat.

Birinchi bosqichda rasmda tasvirlangan predmetlarni xotirada olib qolish va ko'rish xotirasi o'rganiladi. Ikkinchi bosqichda tadqiqotchi o'qib bergan so'zlarni – predmetlarning nomlarini eshitib, esda olib qolish qobiliyati o'rganiladi. Bu tadqiqotlar bir kunda o'tkazilmaydi, bu esa xotiraning o'rganilayotgan xususiyatlarini yaxshilab tahlil qilishga imkon beradi.

Tajriba o'tkazish uchun turli predmetlar tasvirlangan 60 ta so'zlar to'plami – 2 - qatorda kerak bo'ladi. Ko'rish xotirasi o'rganilayotganda quyidagi qo'rsatma beriladi: “Hozir men sizga turli predmetlar tasvirlangan rasmlarni ko'rsataman, siz ularning nomini istalgan tartibda aytasiz”. Rasmlarning har biri 2 soniya ko'rsatiladi. 10 soniya tanaffusdan so'ng sinaluvchi predmetlarni aytadi. Eksperimentator to'g'ri aytilgan predmetlarni ham, rasmda yo'q bo'lgan qo'shib qo'yilgan predmetlarning nomini ham yozib boradi. Rasmlarning 2-seriyasini boshqa kuni, so'zlar qatori bo'yicha tajribalar ham boshqa kunlari o'tkaziladi.

Meyli testi uchun qo'zg'atuvchi material tadqiqot bosqichlari

1-bosqich		2-bosqich	
Rasmlarning 1-seriyasi	Rasmlarning 2-seriyasi	So'zlarning 1-qatori	So'zlarning 2-qatori
no'xat	chig'anoq	karton	jadval
eshak	krovat	vagon	hafta
kalit	truba	dehqon	so'm
arava	nok	pianino	qarg'a
qo'ng'iroqcha	supurgi	botinka	fleshka

stol	echki	karta	ari
olcha	buket	tepalik	ko 'zoynak
etik	tramvay	ushoq	suv
vilka	arra	pero	ovchi
baliq	stul	ko'mir	qo'y
bochka	bola	olmaxon	bulut
bosh	bolg'a	qurol	terak
bufet	shisha	yigitcha	qalam
atirgul	g'ildirakli arava	nok	velosiped
parovoz	taroq	dasturxon	botinka
kreslo	zambarak	sho'rva	echki
bayroq	daraxt	plash	salon
xo'roz	olma	mushuk	sohil
qaychi	kitobcha	pichoq	burun
zontik	shlyapa	bosma qog'oz	po'kak
vaza	uy	sirka	mehmonxona
sigir	it	gul	sovun
divan	skameyka	mehnat	ilon
kaptar	eshik	osmon	tova
soat	piyola	gugurt	qush
qariya	daryo	siyoh	salat
ko'zoynak	pech	qulf	raketa
chiroq	skripka	qul	nonushta
oyoq	papiros quti	daraxt	qor
pianino	ot	yong'in	truba

Eshitish xotirasini o'rganish bo'yicha tadqiqot ham shunday o'tkaziladi. Sinaluvchiga quyidagi ko'rsatma beriladi: "Hozir sizga so'zlar qatorini o'qib beraman, siz esa eshitib bo'lganingizdan so'ng, ularni istalgan tartibda menga aytib berasiz". Tadqiqotchi tadqiqot qaroriga sinaluvchi aytgan barcha so'zlarni – takrorlaganlarini ham, yo'q so'zlarni qo'shib qo'yganlarini ham yozib boradi. Olingan natijalar foizlarda miqdoriy o'lchash orqali tahlil qilinishi mumkin.

Ko'rib esda olib qolingani qayta tiklash. Ko'rish xotirasi xususiyatlarini D.Wechsler (1945) taklif etgan metodika yordamida o'rganish mumkin. Bu metodika xotira shkalasini o'rganish subtestlaridan biridir. Sinaluvchiga turli geometrik figuralar tasvirlangan rasmlarga qarash taklif etiladi (6-ilova). Har bir rasm

sinaluvchiga 10 soniya ko'rsatiladi. Keyin sinaluvchi toza oq qog'ozga ko'rgan narsasini qayta esga tushirib, chizishi kerak. Tajriba natijalarini miqdoriy tahlil qilish mumkin.

Figura A: 1) ikki kesishgan chiziq va ikki bayroq – 1 ball; 2) to'g'ri joylashtirilgan bayroq – 1 ball; chiziqlar kesishganda to'g'ri burchak – 1 ball. Eng yuqori baho – 3 ball.

Figura B: 1) katta kvadrat ikkita diametri bilan – 1 ball; 2) katta kvadrat 4 kichik kvadrat – 1 ball; 3) ichki diametr barcha ichki kvadratlar bilan – 1 ball; 4) kvadratshalardagi 4 ta nuqta – 1 ball; 5) aniq taqsimlanganlik – 1 ball. Sinaluvchi olishi mumkin bo'lgan eng yuqori baho – 5 ball.

Figura V: 1) ochiq to'g'ri to'rtburchak – 1 ball; 2) markaz va o'ng chap tomon to'g'ri esga tushirilgan – 1 ball; 3) bir noto'g'ri chizilgan qismni hisobga olmaganda, figura umuman to'g'ri – 1 ball; 4) figura to'g'ri esga tushirilgan – 1 ball; eng Yuqori baho – 3 ball.

Figura G: 1) katta to'g'riburchak ichida kichik to'g'riburchak – 1 ball; 2) ichki to'g'riburchakning hamma uchlari tashqi to'g'riburchak uchlari bilan birlashtirilgan – 1 ball; 3) kichik to'g'riburchak katta to'g'riburchakda aniq joylashtirilgan – 1 ball; eng yuqori baho – 3 ball. Eng yuqori natija – 14 ball.

Bu metodikadan maktabgacha ta'lim muassasalarining katta va tayyorlov guruhi bolalarini hamda boshlang'ich sinf o'quvchilarini tekshirishda foydalanish mumkin. Bu topshiriqlarni bajarganlaridan so'ng bolalarning nafaqat geometrik figuralarni xotirada olib qolish va uni esga tushirish qobiliyatlari haqidagina emas, balki xotira bo'yicha rasm chizish malakalarining shakllanganligi, sensomotor faoliyat holati haqida ham bilib olish mumkin.

Bentonning ko'rish xotirasini o'rganish testi. Bu testni A.L.Benton (1952) turli shakldagi rasmlarni ko'rib esda olib qolish xususiyatlarini o'rganish uchun ishlab chiqqan. Sinaluvchiga ko'rsatiladigan rasmlar 3 guruhga birlashtirilgan. Barcha guruhlar o'zaro teng. Ularning har biri 10 ta namuna kartochkalaridan tuzilgan. Kartochkalarda bir nechta oddiy geometrik figuralar aks ettirilgan.

Har bir kartochka 10 soniya ko'rsatiladi. Kartochkalar ko'rsatilgandan so'ng ularda chizilgan figuralarni esga tushirib chizish taklif etiladi. Olingan natijalar miqdoriy va sifatiy tahlil qilinadi. Sinaluvchi to'g'ri chizgan figura – 1 ball bilan, noto'g'ri chizilgan figura – 0 ball bilan baholanadi. Tadqiqot natijalarining umumiy bahosi

faqatgina ko'rish xotirasining holati haqidagina emas, balki aqliy taraqqiyot darajasi haqida ham bilishga imkon beradi.

Tovushlarni eslab qolish uchun o'tkaziladigan sinovlar. Ma'nosiz so'zlarni esda olib qolish uchun o'tkaziladigan sinovlar mexanik xotira hajmini o'rganishga qaratilgan. Tajriba quyidagicha o'tkaziladi: sinaluvchiga alohida qog'ozga yozilgan tovushlar aytiladi, keyin istalgan tartibda esga tushirish so'raladi.

Tadqiqot natijalarini qarorga qayd qilish sxemasi

Sinaluvchi F.I	yoshi	sini
Samira N.	11 yosh	5-sinf o'quvchisi
Sana	5.05.2013	
Vaqt	10-00	

Qo'zg'ovchi material	Ko'rsatishlar soni									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1-seriya										
na	-	-	-	-	-	-				
ko		-			-	-				
la			-	-		-				
ra	-		-	-	-	-				
tu			-	-	-	-				
ma		-	-	-	-	-				
no	-			-	-	-				
zi	-		-	-	-	-				
nu				-	-	-				
la		-	-			-				
Aytilgan "ortiqcha" tovushlar	Si		ru da							
Esga tushirilgan tovush	3	5	7	7	8	10				
2-seriya	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
salom	-	-	-	-	-					
doli				-	-					
kozim	-		-							
mira		-		-	-					
nulim		-	-		-					

kiryam	-		-	-	-					
vokar	-		-	-	-					
torik		-			-					
siza		-		-	-					
viga					-					

Aytilgan “ortiqcha” so’zlar										
Esga tushirilgan so’zlar soni	4	5	6	6	9					

Avval 1-seriyadagi qo’zg’atuvchi material – 10 ta bir bo’g’indan iborat tovushlar o’qib beriladi va sinaluvchidan ularni takrorlash so’raladi, keyin bu tovushlar yana o’qib beriladi. Tadqiqot qarorida barcha tovush birikmalari qayd etiladi. Navbat bilan har bir ko’rsatishdan so’ng jadvalda aytilgan so’z birikmalari va tovushlar qayd etiladi. Ikki seriyani o’tkazish uchun o’rtacha 12 daqiqa vaqt kerak bo’ladi.

Eslab qolish uchun sinov. 10 ta so’zni eslab qolish uchun diqqat barqarorligini aniqlashda sinov o’tkazish mumkin. Bu metodikadan katta bog’cha yoshidagi bolalar va kichik maktab o’quvchilari xotirasini aniqlashda foydalanish mumkin. Tajriba o’tkazish uchun bir qatorga yozilgan 10 ta so’z kerak bo’ladi. So’zlar shunday tanlangan bo’lishi kerakki, ular orasida aloqa o’rnatish qiyin bo’lsin.

Eslab qolinadigan so’zlar

№1	№2
Tog’	O’rmon
Arra	Non
Atirgul	Deraza
Sovun	Stul
Non	Suv
Oyoq	Aka
Pero	Ot
Ko’zoynak	Qo’l
Divan	Asal
Daryo	Bolg’a

Tajribani boshlashdan oldin sinaluvchiga quyidagi ko'rsatma beriladi: "Hozir sizning eslab qolish qobiliyatingizni tekshirmoqchiman. Buning uchun men sizga so'zlarni o'qib beraman. Keyin siz esda olib qolganlaringizni aytasiz". Bunda oldindan tayyorlab qo'yilgan tajriba qarorida sinaluvchi aytgan so'zlar yozib olinadi.

4.8. Xotiraning psixologik asosi haqida qisqacha xulosa

Ma'lumotlarga qaraganda, proaktiv va retroaktiv tormozlanish bir faoliyat doirasida ham yuzaga kelishi mumkin, chunonchi, muayyan o'quv materialini o'rganish (tanishish), texnik chizmalar ustida ishlash, loyihalarni tahlil qilish kabi jarayonlardir. Ma'lumki, materialning o'rtasini esda olib qolish uchun boshi yoki oxirini o'zlashtirishdan qiyinroq, murakkabroq kechadi. Material hajmining ko'pligi, kattaligi, shuningdek, uning o'rtasini esda olib qolishga proaktiv va retroaktiv tormozlanish salbiy ta'sir ko'rsatadi. Xuddi shu bois, material o'rtasini esda olib qolish uchun uni bir necha marta takrorlashga to'g'ri keladi. Shuning uchun bir tekis, asta-sekin sur'atga amal yoki rioya qilish yuqori samara beradi, diqqatni mavzuga yoki faoliyat obyektiga puxta to'plash (markazlashtirish, konsentratsiya), irodaviy akti unga yo'naltirish natijasida qo'zg'ovchilar, turtkilar miyada mustahkamlanadi. Muvaqqat, vaqtincha unutish jarayoni miya po'sti hujayralari zo'riqishi, taranglashuvi oqibatida hamda tashqi, ikkinchi darajali tormozlanish ta'sirida vujudga kelishi kuzatiladi. Bu voqelik tana a'zolari, asab faoliyati tizimi toliqqan holatida esda olib qolishni keskin pasayishi bilan izohlanadi. Asab tizimi, hujayralarning me'yorida ishlashini tiklanishi orqali unutilgan narsalar, subyektlar to'g'risidagi ma'lumotlar asta-sekin esga tusha boshlaydi.

Salbiy induksiya va tashqi tormozlanish tomonidan keltirib chiqaruvchi vaqt o'tishi bilan unutish jarayoni reminissensiya hodisasi bilan aloqaga ega. Esda olib qolishning dastlabki daqiqalariga qaraganda muayyan vaqt o'tgandan keyin esga tushirish to'laroq aks etar ekan. Katta hajmdagi materiallarni esda olib qolish kezida ham shunga o'xshash ruhiy hodisa vujudga keladi. Tajribalarning ko'rsatishicha, reminissensiya hodisasi voyaga yetganlarga qaraganda bolalarda ko'proq uchraydi, kishi keksayish davrida sal-pal eslash, esga tushirish yanada kuchayadi. Insonning barcha faoliyati turlarida (ta'lim, mehnat), muomalasida, xulq-atvorida hisobga olish kerak.

Ma'lumotlar (materiallar)ni esga tushirishdagi qiyinchiliklar ularni eslashning o'ta kuchli xohishi yuzaga kelishi tufayli namoyon bo'ladi hamda favqulodda tormozlanishni chaqiradi. Vaqt o'tishi bilan insonning boshqa narsalar (obyektlar, subyektlar) bilan chalg'ishi tormozlanishni pasaytiradi, natijada nimani eslash zarur bo'lsa, u darrov esga tushiradi. Xuddi shu bois, esga tushirish imkoniyatining yo'qligi, hatto bu borada tanish jarayoni ham o'z xususiyatlari bilan to'la unutishning ko'rsatkichi bo'lib hisoblanmaydi. Eng asosiysi, oliy ta'lim tizimida muvaqqat (vaqtincha) unutish bilan sal-pal hamda uzoq muddatli unutish turlarini farqlash joiz, chunki uning oxirgisini takrorlash yordami bilan bartaraf qilinishi mumkin. Ba'zi hollarda talaba bilimini baholash keqidagi anglashilmovchilikning vujudga kelishi muvaqqat (vaqtincha) unutish sharoiti va xususiyatini hisobga olmay, uzoq muddatli unutish sifatida qaror qabul qilishning oqibatidir.

Muvaqqat asab tizimi aloqalarini uzoq muddat saqlanishi ularning mustahkamlik, barqarorlik darajasi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Muvaqqat aloqalar kamroq mustahkamlangan bo'lsa, puxtalik yetishmasa, ular tezgina so'nadi va aksincha. Shuning uchun har qanday materialni avval boshdan puxta o'zgartirib olish lozim. Agarda material puxta mustahkamlansa, shuncha uzoqroq esda saqlanadi va kamroq unutiladi. Shuni ta'kidlash joizki, egallanayotgan materialga nisbatan shaxsda moyillik, qiziqish, motivatsiya mavjud bo'lsa, uni uzoqroq esda saqlashga zamin hozirlaydi.

Unutish jarayoni vaqt bilan o'lchanadi va muayyan sur'at taqozosi bilan ro'yobga chiqadi. Ebbingauzning ko'rsatishicha, materialni o'zlashtirishning dastlabki daqiqalarida unutish jadal kechadi, muayyan vaqt o'tgandan keyin uning sur'ati pasayadi. Unutish materialning mazmuniga, yangiligiga, tushunishning og'ir yoki yengilligiga kasbiy va ijtimoiy ahamiyat kasb etishiga bog'liq. Xuddi shu sababdan shaxs tomonidan anglanilgan material asta-sekin, past sur'atda unutiladi. Shunga qaramasdan, nisbatan inson tomonidan anglanilgan material dastlab tez sur'atlar bilan unutila boshlaydi, keyinchalik esa uning kechishi bir oz pasayadi. Mashq qilish, takrorlash, turg'un, barqaror qiziqishni shakllantirish mumkin qadar unutish sur'atini pasaytiradi.

Esda saqlashning shart-sharoitlari xotira o'tkirligi, mahsuldorligi, samaradorligi uchun muhim ahamiyatga ega. Unutish vaqt (zamon) funksiyasigina bo'lib qolmasdan, balki unda esda olib qolish, esga tushirish singari tanlovchanlik (saralash) xususiyati mavjud. O'z mohiyati bilan shaxsning ehtiyojlariga qiziqishlariga, faoliyat

maqsadiga bog'liq, mutanosib, muhim ahamiyatli material, sekin sur'atda unutiladi. Inson uchun hayotiy, ijtimoiy, kasbiy ahamiyatli bir qator voqeliklar materiallar, ma'lumotlar aslo unutilmaydi. Odatda, shaxsning faoliyatda ishtirok etish darajasiga qarab materialning esda saqlanishi aniqlanadi. Ilmiy tadqiqotlarda unutish o'zlashtirilgan materialning hajmiga bog'liq ekanligi ta'kidlanadi. Muayyan vaqt o'tgandan keyin o'zlashtirilgan, o'rganilgan materialni esda saqlash foizi uning hajmiga teskari proporsional munosabatda bo'lishi tasdiqlangan. Agarda bir xil sharoitda (vaziyatda) berilgan materiallar ham sifat, ham miqdor jihatdan o'xshash bo'lsa, u holda esda olib qolish jarayonida ularni hisobga olish o'zlashtirish samaradorligini oshiradi. Masalan, suxandon (diktor) bir bet standart matnni o'qish uchun ikki daqiqa vaqt sarflasa, xuddi shu hajmdagi materialni o'qish, uqish, tushunish, anglab yetish uchun talaba uch-to'rt barobar vaqt ajratadi. Bunda shaxsning individual xususiyatlari, xotira tiplari, uquvchanlik qobiliyati, noyob xislatini hisobga olish joiz. Esda saqlash jarayonida materialning hajmi birlamchi emasligi, unga uning sifati ustuvor ahamiyat kasb etadi. Esda saqlashda yaxlitlik, alohidalik muhim o'rin egallaydi, chunki mazkur jarayonda matn (mavzu)dagi asosiy holatlar, qonuniyatlar, nazariyalar, qiyosiy tahlillar, yorqin ifodalar, jonli nutq mahsullari o'z izini qoldiradi. Esda saqlashda keyingi o'rin ba'zi bir fikriy birliklarga, hatto matn mazmuniga undan ham kuchli e'tibor beriladi. Esda saqlashning muhim xususiyatlaridan biri - bu materialni umumlashgan darajasi bilan bevosita bog'liqligidir. Jami umumiylikdan mazmuniy-nazariy yo'nalishga va undan yakka alohidalikka fikran o'tish esda saqlashning oqilona aqliy vositasi bo'lib hisoblanadi.

Umumlashmalarni umumlashtirish, mavhum holatlarni mavhumlashtirishning fikriy harakatlariga asoslangan materiallar esda saqlashning eng qulay shart-sharoitlari sanaladi. Esda saqlashning sharoitlariga: a) ma'lumotlarning amaliyotga tatbiq etuvchanligi; b) oqilona aqliy usullar yordami bilan oldingi bilimlar o'zlashtirilganligi; v) ularni vaqti-vaqti bilan chuqurlashtirib borish; g) materiallarni eydetik obrazlar, tasavvurlarga boyitish kiradi.

Xotira – insonning o'tmishi tajribasini eslab qolish, fikriy tashkil qilish, saqlash va qayta eslashga yo'naltirilgan ko'plab psixik jarayonlari, hatti-harakatlari, holatlaridir. Tashqi ta'sir natijasida vujudga kelgan nerv va miya qobig'ining ma'lum qismidagi qo'zg'alish - sezish, qabul qilish - ma'lum davrgacha o'z izini qoldiradi, ya'ni

tashqi ta'sir to'xtagandan so'ng qo'zg'alishning, sezishning izi saqlanib qoladi. O'sha ta'sir etgan predmetga aloqador bo'lgan, unga qandaydir munosabatda bo'lgan hodisa ta'siri natijasida izlar yana qayta tiklanishi mumkin.

Miya qobig'ida saqlanib qolgan shu fiziologik izlarning tiklanishi, qaytadan qo'zg'alishi tasavvur, xotirani vujudga keltiradi. Insonning bilish jarayoni hissiy bilish bilangina cheklanmaydi. Hissiy bilish yoki jonli kuzatish inson bilishining pastki bosqichida vujudga keladi, bu bosqich asosida ijtimoiy mehnat jarayonida ikkinchi yuqori bosqich – aqliy bilish, tafakkur paydo bo'ladi. Hissiy bilish orqali obyektiv reallikdan olingan “materiallar”ni qayta ishlash, ularni munosabatlari, ichki xususiyatlarini aniqlash, muhim va asosiy tomonlarini nomuhimlaridan ajratib olish, ularning qonuniyatlarini ochish aqliy bilish va tafakkurda amalga oshiriladi.

Narsa va hodisalar hamda ulardagi xossalarning sezgi va idrok orqali hosil bo'lgan obrazlari nom - nishonsiz yo'qolib ketmaydi - ular miyamizda o'rnashib, saqlanib qoladi va qulay sharoitda yana esimizga tushadi. Ilgari idrok etilgan narsalarning esimizga tushirilgan obrazlari tasavvurlar deb ataladi. Sezgi va idrok kabi, ko'nglimizdan kechgan fikr, hislarimiz va qilgan ishlarimiz ham miyaga o'rnashib, saqlanib qoladi va yana esimizga tushadi. Idrok etilgan va ko'ngildan kechgan narsalarning miyamizga o'rnashib (esimizda qolib), saqlanishi va yana esimizga tushishidan iborat bo'lgan ana shu psixik faoliyat xotira deb ataladi.

Xotira jarayonlarini tekshirishda qo'llaniladigan quyidagi usul laboratoriya eksperimentiga misol bo'la oladi: eksperiment qilayotgan kishi tekshirilayotgan kishining oldida o'n ikki so'z qilib beradi. Tekshirilayotgan kishi ana shu eshitgan so'zlarini belgilangan vaqtdan keyin aytadi. Xuddi shunday eksperimentlar qilib, so'zlarni, raqamlarni yoki qanday bo'lmasin boshqa materialni yodlash tezligi, esda nechog'li mahkam saqlash, unutish tezligi va shu kabilarni aniqlash mumkin.

Eksperiment o'tkaziladigan sharoitning o'zi tekshirilayotgan kishilarning psixik holatiga, demak, tekshirilayotgan hodisalarga va tekshirish natijalariga salbiy ta'sir etishi mumkin. Masalan, o'quvchining o'ziga berilgan o'quv materialini nima uchun xotirada qoldirish kerakligini bilib, maktabda yoki uyda dars tayyorlashi uning uchun odatdagi bir ishdir, ammo xuddi shu o'quvchining laboratoriya sharoitida, maxsus asboblari qo'llaniladigan odatdan tashqari

eksperiment sharoitida, ataylab tayyorlangan eksperiment materialini esga olib qolish jarayoni boshqacha tusda o'tishi mumkin.

Ta'lim jarayonida anglashilgan bilimlar, egallangan ko'nikma va malakalar talaba xotirasida saqlanadi. O'quv materialini esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish uchun xotiraning bir necha xil vositalaridan foydalaniladi. Dastlab bilimlar, axborotlar talaba opgiga assotsiativ yo'l bilan kirib boradi. Jumladan, o'rganilayotgan narsa va hodisalarning o'zaro o'xshashligi, yondoshligi, qarama-qarshiligi mavjud bo'lganligi sababli ular yengilroq o'zlashtiradilar. Ba'zan qonun va qoidalar ma'nosiga tushunmay, mexanik ravishda yod olinadi. Lekin unday materiallar esda puxta sakdanmaydi. Ana shuning uchun o'quv materiallari mohiyatini imkoni boricha mantiqiy yo'l bilan esda olib qolish yuksak samaralar beradi. Ayniqsa, esda olib qolishning omilkor usullaridan foydalanish o'zlashtirish sifatini oshiradi. Chunonchi, ma'nosiga ko'ra matndagi so'zlarni fikran guruhlash, matndan tayanch nuqtalarini topish, matn bo'yicha reja tuzish, o'tilgan mavzularni idrok qilgan holda yangi mavzuni takrorlash yaxshi natijalar beradi. O'qituvchi talabalarda esda olib qolish ustanovkalarini hosil qilishda qaysi materialni uzoq muddat saqlashni, qaysi turkumdagi materialni sidirg'asiga emas, balki mohiyatini tushunib olishni, nimalarni aynan esda olib qolishni, qanday axborotlarni o'z so'zi bilan ifodalagan holda xotirasiga joylashning yo'l va vositalarini tushuntirib berishi lozim. Ustanovkalar ta'lim jarayonida obyektiv omil va kundalik zaruriyat ekanligini talaba anglab yetishi shart. Ulardagi oddiy ustanovkalar asta-sekin ijtimoiy ustanovkaga o'sib o'tib, shaxsda qadriyatni vujudga keltiradi.

Nazorat savollari:

1. Diqqatning boshqa psixik hodisa va jarayonlar bilan taqqoslaslang?
2. Perseptiv, intellektual va ijro etuvchi diqqatni izohlang?
3. Diqqatning ko'chishi va taqsimlanishini izohlang?
4. Xotira jarayonlarini izohlab bering?
5. Xotiraning psixologik asosi haqida so'zlab bering?

5 - MAVZU. TAFAKKUR VA NUTQNING PSIXOLOGIK TAVSIFI

Tayanch tushuncha: filogenez, antropogenez, A.V.Petrovskiy, V.V.Bogoslovskiy, F.N.Gonobolin, K.K.Platonov, konkret va abstrakt tafakkur.

5.1. Tafakkur bilish jarayonlari tizimida.

Hozirgi davrda tafakkurning predmeti yuzasidan psixologiyada turli-tuman qarash va ta'riflar mavjuddir. Ularni ayrimlariga xarakteristika berib o'tamiz.

S.L.Rubinshteyn nazariyasiga binoan, tafakkurni psixologik jihatdan o'rganishning asosiy predmeti jarayon, faoliyat tariqasida namoyon bo'lishdir. Muallif tafakkur operatsiyalari, shakllarini shakllantirishda jarayon, muammoli vaziyatni hal qilishda esa fikr yuritish faoliyati sifatida vujudga kelishini chuqur tahlil qilib beradi. S.L.Rubinshteyn tafakkur to'g'risidagi g'oyani rivojlantirib, uni subyekt faolligining paydo bo'lishi deb atadi.

A.N.Leontev tafakkur psixologiyasi predmeti yuzasidan mulohaza yuritib, tafakkurni turli ko'rinishlarga ajratadi, fikr yuritish faoliyati ekanligini tan oladi, lekin uni predmetli-amaliy faoliyat deb nomlaydi. Shuning bilan birga tafakkurning strukturasi, fikr yuritish motivatsiyasi to'g'risida nazariy-metodologik muammolarni o'rtaga tashlaydi.

P.Y.Galperin fikriga ko'ra, tafakkur - bu oriyentirlash - tadqiqot faoliyati, oriyentirovka jarayonidir, ya'ni oriyentirovka jarayoni, oriyentirovka faoliyati. Muallif psixologiya fani intellektual masalalarini yechishda subyektning tafakkurga oriyentirovka qilish jarayonini o'rganishdan iborat deb tushuntiradi. P.Y.Galperin tafakkurning boshqa jihatlarini o'zining aqliy harakatlarni bosqichli shakllantirish nazariyasidan kelib chiqqan holda yoritishga intiladi.

A.V.Brushlinskiy tadqiqotlarida tafakkurning muhim yangilikni qidirish va ochish, gipoteza va nazariyalarni bashorat qilish, oldindan payqash xususiyatlari alohida ta'kidlab o'tiladi. Yuqoridagi mualliflardan farqli o'laroq A.V.Brushlinskiy tafakkurning umumlashtirib, bilvosita aks ettirishdan tashqari muhim yangilikni izlash va ochish, oldindan bashorat qilish xususiyatlari mavjudligini dalillab ko'rsatadi.

Tafakkur psixologiyasi predmeti yuzasidan rus psixologlari tomonidan bildirilgan mulohazalarga yakun yasab, umumiy ta'rif berishning mavridi keldi. Psixologiyada tafakkurga nisbatan berilgan qator tushunchalar mavjuddir, jumladan, jarayon, fikr yuritish faoliyati, bashorat qilish, anglashilgan bilimlar, aql mezoni, fahmlilik va boshqalar. Tafakkur atrof-muhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bavoq, umumlashgan holda aks ettiruvchi psixik jarayon, ijtimoiy-sababiy bog'lanishlarni anglashga, yangilik ochishga va bashorat qilishga yo'naltirilgan aqliy faoliyatdir. Ta'rifda tafakkurning eng muhim xususiyatlari va funksiyasi sanab o'tilgan, ya'ni so'z (fikr) bilan, umumlashtirib, bavoq, ijtimoiy-sababiylik, yangilik ochish, bashorat qilish, jarayon, faoliyat va boshqalar. Bizningcha, berilgan ta'rifdan kelib chiqqan holda tafakkur predmetini aniqlashga harakat qilinsa maqsadga muvofiq ish qilingan bo'lar edi. Tafakkur predmetini belgilash mashaqqati uning murakkab bilish jarayoni ekanligini yana bir karra tasdiqlab turibdi. Voqelikni psixologik mushohada etish, narsa-hodisalarni ilmiylik va mantiqiylik asosida o'rganish, ilmiy tafakkur va psixologik tasavvurning uyg'unligini ta'minlash, mustaqil va zamonaviy fikrlash, kundalik faoliyatda umumiy psixologik bilimlarni va qoidalarni qo'llay olishidan borat.

Tafakkur psixologik tahlilining o'ziga xosligi. Tafakkur va bilish. Tafakkur psixologiyasining predmeti. Tafakkur psixologiyasi predmetiga asosiy yondashishlar. Tafakkur analizida tarixiylik tamoyili. Tafakkur rivojlanishi muammosi va uning tuzilishi. Tafakkurning filo va antropogenezda rivojlanishi. Biologik layoqatlar tafakkurining kelib chiqishi va insonning ish faoliyatida uning yuzaga kelishi, rivojlanishi. Inson tafakkuri va jonivorlarning aqliy xatti-harakatlari o'rtasidagi printsipial farqlar. Tafakkur shakllari rivojlanishida ijtimoiy mehnat taqsimotini roli.

5.2. Tafakkur va ong.

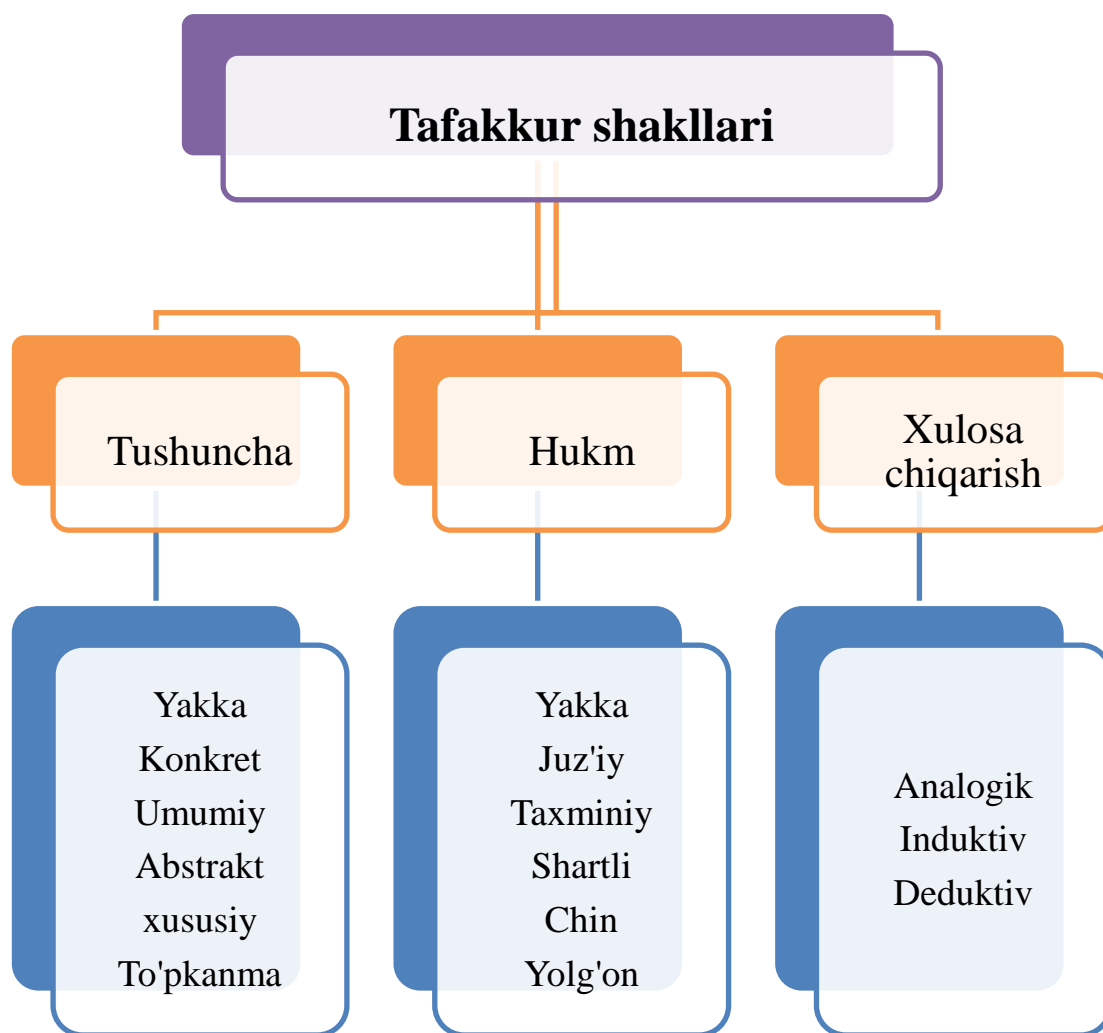
Ma'lumki, psixologiya fani tafakkurni o'rganadigan yagona fan emas, chunki uning ayrim jihatlarini logika, mantiq, falsafa, hatto kibernetika tadqiq qilmoqda. Shuning uchun tafakkur psixologiyasi predmetini aniqlash juda muhim masalalardan biriga aylanib qolmoqda. Umumiy psixologiya darsliklarida tafakkurga berilgan ta'rif turlicha bo'lib, ikkita yoki uchta muhim xususiyati ta'kidlab o'tiladi, xolos.

Jumladan, P.I.Ivanovning darsligida “tafakkur insonning shunday aqliy faoliyatidirki, bu faoliyat voqelikni eng aniq (to’g’ri), to’liq, chuqur va umumlashtirib aks ettirishga (bilishga), insonning tag’in ham oqilona amaliy faoliyat bilan shug’ullanishiga imkon beradi”, deb ta’riflanadi. Ushbu ta’rifda tafakkurning to’la, aniq va umumlashtirilgan holda aks ettirishi ta’kidlab o’tiladi, xolos, lekin uning xarakterli xususiyatlari bivosita so’z yordami bilan ifodalanishi muallifning diqqat markazidan chetda qolgan.

M.V.Gamezo “tafakkur voqelikning umumlashgan holda va so’z hamda o’tmish tajriba vositalarida aks ettirilishi” ekanligi bayon qiladi. U tafakkurning umumlashgan, so’z vositasida va vositali atrof-muhit hodisalarini aks ettira olishini ta’kidlaydi. Bizningcha, tafakkurga berilgan ushbu ta’rif uning predmetini to’la ochib berishga qurbi yetmaydi, shuning uchun boshqa manbalarga murojaat qilishga to’g’ri keladi.

A.V.Petrovskiy tahriri ostidagi darslikda tafakkurga ushbu shaklda ta’rif o’z ifodasini topgan: “Tafakkur - ijtimoiy-sababiy, nutq bilan chambarchas bog’liq muhim bir yangilik qidirish va ochishdan iborat psixik jarayondir, boshqacha qilib aytganda, tafakkur voqelikni analiz va sintez qilishda uni bevosita va umumlashtirib aks ettirish jarayonidir”. Ta’rifdan ko’rinib turibdiki, tafakkur yuqorida keltirib o’tilgan ta’riflardan bir muncha kengroq xususiyatlarni ochib berish uchun xizmat qiladi, biroq uning jihatlari to’la qamrab olinmagan.

V.V.Bogoslovskiy tahriridagi darslikda ham tafakkurga berilgan ta’rif uning umumlashgan va bilvosita aks ettirish xususiyatlari yoritilgan, xolos. Xuddi shunga o’xshash tafakkur xususiyatlari F.N.Gonobolin, K.K.Platonov darsliklarida ham uchraydi. Tafakkur predmetini belgilash uchun to’laroq ta’rif O.K.Tixomirovning darsligida berilgan. Tafakkur predmetiga kiruvchi tarkibiy qismlar mana bunday ifodalanadi: “Tafakkur - bu o’z mahsuloti bilan voqelikni umumlashtirib, bivosita aks ettirishni xarakterlaydigan, umumlashtirish darajasi va foydalanadigan vositalariga hamda o’sha umumlashmalar yangiligiga bog’liq ravishda turlarga ajratishdan iborat jarayon, bilish faoliyatidir”. O.K.Tixomirov mazkur ta’rifda tafakkurning aksariyat jihatlari va xususiyatlarini ta’kidlab o’tgan. Lekin tafakkur muammosiga yangicha yondashishlarning paydo bo’lishi ta’rifni yanada takomillashtirishni taqozo qiladi.



5.3. Tafakkur psixologiyasi sohasida ishlarning nazariy va amaliy ahamiyati.

Fikrlash yoki fikr yuritish inson aqliy faoliyatining, aql-zakovatining, muomala maromining, ongli xulq-atvorining yuksak shakli bo'lib hisoblanadi. Mustaqil fikrlash tevarak-atrofni, ijtimoiy muhitni hamda voqelikni bilish quroli, shuningdek, shaxsning keng ko'lamli aqliy faoliyatini oqilona, omilkorlik bilan amalga oshirishning asosiy sharti sanaladi. Mustaqil fikr yuritishning ro'yobga chiqishida odamda fikr, mulohaza, g'oya, faraz, maqsad kabilar vujudga keladi va ular shaxs ongida tushunchalar, hukmlar, xulosalar sifatida ifodalanadi. Mustaqil fikr yuritish til va nutq bilan chambarchas bog'liq ravishda namoyon bo'ladi hamda ular uzluksiz tarzda bir-birini taqozo etadi. Xuddi shu bois talaba o'zining mustaqil fikrlashi (muloqoti), nutqi, ongli xulq-atvori tufayli borliqdagi mavjudotlardan tubdan ajralib

turadi. Kishi mustaqil fikr yuritish faoliyatida o'zi aks ettirgan, sezgan, idrok qilgan, tasavvur etgan, eslab qolgan narsa va hodisalarning to'g'riligi, aniqligi, haqiqiyliigi, haqqoniyliigi yoki ularning voqelikka mos (mutanosib) tushishi va tushmasligini aniqlaydi. Borliqni bilish jarayonida hosil qilingan hukmlar, tushunchalar, xulosalar, farazlar (taxminlar), qaror qabul qilishlari chin yoki chin emasligini belgilab oladi. Inson mustaqil fikrlashi tufayli voqelikni umumlashtirgan holda bilvosita yoki bevosita aks ettiradi, narsa va hodisalar o'rtasidagi ichki, murakkab bog'lanishlar, munosabatlar, xossalar, xususiyatlar hamda mexanizmlarni tushunadi, anglab yetadi. Binobarin, odam muayyan qonun, qonuniyat va qoidalarga asoslangan holda tabiiy, ijtimoiy hodisa va voqealarning vu-judga kelishi, kechishi, rivojlanishi hamda ularning oqibatini oldindan payqash, bashorat qilish imkoniyatiga ega. Hozirgi zamon kishisining bilish va amaliy faoliyatini oqilona, omilkorlik bilan tashkil qilishda mustaqil fikr yuritish alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Odatda, fikr yuritish voqelikni umumlashtira olish darajasiga, muammoni yechish vositasining xususiyatiga, obyektning shaxs uchun yangiligi uning faollikka undashiga binoan bir necha turlarga ajratiladi. Mustaqil fikrlash aqliy faoliyat sifatida tahlil qilinganda talaba tomonidan masalalar va topshiriqlarni yechish nazarda tutiladi, ularning shartlarida, mohiyati, tuzilishi, shakllari va shaxsning anglashuv, tushunuv imkoniyatlarida kuzatiladi. Masala, muammo, topshiriq yechish (hal qilish, bajarish) insonning ehtiyoji, qiziqishi, mayli, motivatsiyasi, aqliy qobiliyati, iste'dodi, salohiyati bilan bog'liq holda olib qaraladi, muammo tomonidan qo'yilgan talablarni qabul etish, shaxsiy qarorga kelish, yechimni topish uchun vositalar qidirish ijod, izlanish va fikrlashning mustahkam negizini tashkil qiladi. Mustaqil va ijodiy fikrlash faoliyatida muammo yechimini topish jarayonini boshqarish, borliqni in'ikos qilishda shaxsning his-tuyg'ulari, ichki kechinmalari, favquloddagi vaziyatlari, obyektiv sharoitlari uning uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy turmushda ta'lim tizimida, ishlab chiqarish amaliyotida shaxslararo (obyektiv, subyektiv) munosabatlar, aloqalar, hamkorlikdagi aqliy va jismoniy mehnat natijasi muomala qilish maromi nostandart fikrlashning majmuasi tariqasida yuzaga keladi. Talabalar jamoasida tanqid va o'zini o'zi tanqid, baholash va o'zini o'zi baholash, tekshirish va o'zini o'zi nazorat qilish, boshqarish va o'zini - o'zi boshqarish, o'zini- o'zi rivojlantirish, o'zini - o'zi namoyon etish, o'ziga o'zi buyruq berish,

guruhiy mulohaza hamda shaxsiy mushohadadan iborat mustaqil fikrlashning sifatlari shakllanadi.

Insonni inson tomonidan idrok qilish, ya'ni notanish shaxsning ruhiy holatini aniqlash, uni taxmin qilish, eng zarur alomatlari va belgilari to'g'risida materiallar to'plash ham ijodiy fikrlashning mahsulidir. Mazkur murakkab bosqichli iborat bilish jarayoni insondan irodaviy zo'r berishni, aqliy jiddiylikni, ongli munosabatni, barqaror vaziyatni, qulay sharoitlarni talab qiladi, ularning bevosita ta'siri orqali ma'lum bir qarorga kelinadi. Ijodiy ishlar, kashfiyotlar, ixtirolar, ixtirochilik takliflari ham ijodiy fikrlashning mahsuli hisoblanib, amaliy va nazariy ahamiyatli ilmiy farazlar, g'oyalar, ulug'vor maqsadlar, yuksak ezgu niyatlar uning vazifasiga kiradi.

Insonning fikrlash faoliyati ijtimoiy xususiyatga ega. Fikrlashning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti davrida dastavval ovqatlanish uchun ozuqa izlash, keyinchalik esa mehnat qurolini yasash va ulardan o'z o'rnida foydalanish kezida shaxslararo fikr almashish, tajriba bilan o'rtoqlashish ehtiyoji vujudga kelgan. Insonning o'zaro muloqotga kirishishi, muomala qilishi, munosabat o'rnatishi natijasida fikr bildirish, so'zlashuv uquvi yuzaga kela boshlagan. Nutqning sharofati bilan fikrlash mahsullarining izchilligi, mantiqiyligi, tizimliliigi paydo bo'lgan, kelajak avlod uchun an'anaviy meros tariqasida qoldirish imkoniyati tug'ilgan. Insoniyat tomonidan to'plangan tizimlashtirilgan tajribalar, bilimlar, ko'nikma va malakalar qoldirilmaganida edi, odamzod fikr yuritish fan, texnika, madaniyat sohalarida bunday ulkan yutuqlarga erisha olmasdi.

Shaxsda mustaqil fikr yuritish muammoli vaziyat vujudga kelishidan boshlanadi, lekin mazkur vaziyat tug'ilishi, yechimi bu bilan tugallanmaydi. Unda bilishga nisbatan moyillik, ixtiyorsiz xatti-harakat muammoli vaziyatgacha yorqin bo'lmaydi, u noaniq holda yuzaga keladi, so'ngra bu ma'noda yechimga muhtoj muammoli vaziyat yaraladi va nihoyat uning yechimi topilsa, lekin bilishning muammodan keyingi bosqichi fikrning o'z yo'nalishida ixtiyorsiz davom etaveradi (muammogacha - muammoli vaziyat - muammodan keyingi vaziyat).

Talabaning o'quv faoliyati fikr yuritishning o'zaro mustahkam bog'langan berk zanjiri vujudga keladi: mustaqil fikrlash, muammo, masala (topshiriq).

Talabaning mustaqil fikrlashi quyidagi bosqichlarda tarkib topishi mumkin:

1. Mustaqil fikr yuritish faoliyatida, eng avvalo, hal qilinishi zarur bo'lgan masala (topshiriq) talaba tomonidan aniqlab olinishi kerak. Agarda uning oldida hech qanday masala yoki muammo vujudga keltirmagan bo'lsa, u holda biron-bir narsa to'g'risida fikr ham yuritmaydi. Demakki, talaba qarshisida hech qanday muammo paydo bo'lmagan, mabodo u yechish shart bo'lgan masala yuzasidan qanchalik aniq va to'laroq ma'lumotlarga ega bo'lsa, uning oqilona bajarishi yuzasidan yo'l va vositalarni shunchalik yengillik bilan topadi. Buning uchun talabalar qo'yilgan masala mazmunini avvalo ma'lum darajada tushunib olishlari, uning shartini tekshirib chiqishlari, nima ma'lum va nima noma'lum ekanligini aniqlashlari mutlaqo zarur. Faqat ana shundagina, ular sira shoshib qolmaydilar va sira ikkilanmasdan (topshiriq) shartini qidirib, zehn bilan uni tahlil qilishi, tatbiq etish natijasida to'g'ri yechishga erishadilar.

5.4. Tafakkur turlari: ko'rgazmali-obrazli, ko'rgazmali-harakat va so'z-mantiq tafakk turlari.

Fan uchun ba'zi ijodiy masalalarni hal qilishda uchraydigan intuitsiya hodisalari haqidagi masalalar qiziqarlidir. Ijod jarayonlaridagi ijodiy ilhom va ilhom holatida "g'ayri ixtiyoriy" ijod haqidagi masalalar shu bilan bog'langan.

Bu sohada yana shuning uchun ham ishlar olib bormoq kerakki, ijod masalasi idealistik psixologiyada ko'pincha tushuntirish mumkin bo'lmagan, ayrim zotlargagina xos bo'lgan alohida bir hodisa deb noto'g'ri qaraladi. Ko'pincha ijodiy jarayondagi mehnatning roli inkor qilinadi, yangilik yaratish ixtiyorsiz yoki bo'lmasa allaqanday ong ishtiroksiz ishning natijasida ro'y beradi deb hisoblanardi. Materialistik psixologiya ijod va uning taraqqiy etgan shakllari katta ongli ishning yakunidir, degan fikrga tayanadi.

Tafakkurni kuzatish yo'li bilan tekshirganimizda ko'z, yuz muskullaridagi xilma-xil harakatlarni va turqining o'zgarishini qayd qilibgina qolmay, balki, shu bilan birga, shu tafakkur jarayonlari qanday zabt va qanday tezlik bilan ro'y berishini ham bir qadar bila olamiz. Modomiki tafakkur jarayonlari tashqi muhitda o'z ifodasini topar ekan, tafakkurning mazmunini bila olamiz, tafakkur jarayoni qay shaklda ro'y berayotganini, masala qanday kelib chiqayotgani, masalani yechish jarayoni qanday borayotganini ham kuzata olamiz.

Kishilarning psixik sifatlari: tashabbuskorligi, ijodiy tafakkur jarayoni, yangilikni bayon qilishi, o'z oldiga qo'ygan maqsadga yetish yo'lida sabr-matonat ko'rsatishlari kuzatish yo'li bilan tekshirib o'rganiladi.

Tadqiqotchi psixik hayot hodisalarining birontasini, masalan, odamda shodlik hissi subyektiv ravishda qanday kechishini, poetik ijodiyot jarayoni qanday borishini, irodaga bog'liq harakatlarda qaror qabul qilish jarayoni qanday ro'y berishini, biron masalani yechganda tafakkur jarayoni qanday borishini va shunga o'xshash hodisalarni tekshirishni oldindan vazifa qilib qo'yadi, tadqiqotchi suhbat vaqtida tekshiriluvchi kishiga beradigan savollarni oldindan belgilab oladi. Savollar shunday tartib bilan tanlab olinadiki, tekshiriluvchi kishida qaysi kechinmalar va ong jarayonlarini o'rganish kerak bo'lsa, u o'z javoblarida xuddi o'sha kechinmalarni va o'sha ong jarayonlarini oydinlashtirib bersin. Psixik faoliyat namoyon bo'lishining kuzatish va eksperiment yo'li bilan tekshirib bo'lmaydigan turlarini, masalan, ijodiy xayol – poeziya, muzika, texnika va boshqa shu kabi sohalardagi ijodiyot yuksak jarayonlarini, ilmiy kashfiyotlarda namoyon bo'ladigan tafakkur faoliyati yuksak jarayonlarini, kuchli iroda va ma'naviy yuksak sifatlarning alohida ifodasi bo'lgan qahramonlikni, shuningdek, geniallik, talantlilik va zo'r qobiliyat kabi xislatlarni ochishga yordam beradi. Odam ongi namoyon bo'lishining ana shunday turlari to'g'risida eng atoqli kishilar bayon qilgan fikrlariga qarab, yoki o'sha shaxslarga yaqin yurgan kishilarning guvohliklariga qarab ko'pgina fikr yuritish mumkin.

Tafakkur jarayonlarini o'rganishda tadqiqotchi o'z-o'zini kuzatish metodidan ham, tashqi kuzatish metodidan ham, eksperimentning turli-tuman xillaridan ham foydalanadi. O'qitish jarayonida o'quvchilarning individual xususiyatlarini o'rganishda pedagog-psixolog ham turli metodlardan oddiy tashqi kuzatish metodidan, so'rash va suhbat metodidan, eksperimentning oddiy turlaridan va shu kabilardan foydalanadi. Psixik hayot hodisalari yuqorida aytilgan hamma metodlar yordamida aniqlanadi. Bu hodisalar tasvir etiladi, klassifikatsiyaga solinadi, analiz qilinadi, ulardan yakunlar chiqariladi. Shu metodlar yordamida ayrim psixik hodisalar o'rtasidagi bog'lanish topiladi, shu hodisalarning ro'y berish va boshlanish negizidagi qonuniyatlar ochiladi. Ammo psixikani ilmiy asosda o'rganish shu bilan kifoyalanmasligi kerak.

Psixik hayot hodisalari dialektik materializm tamoyillari asosida, jumladan psixikaning mohiyati va psixik hodisalar bilan fiziologik hodisalarning o'zaro munosabati haqidagi ta'limot nuqtai nazaridan tushuntirib berilgandagina, bu hodisalar va ularning qonuniyatlari haqidagi bilimlarimiz bekam-ko'st ilmiy bo'limlar bo'ladi. Fikrlash yoki fikr yuritish inson aqliy faoliyatining, aql-zakovatining, muomala maromining, ongli xulq-atvorining yuksak shakli bo'lib hisoblanadi. Mustaqil fikrlash tevarak-atrofni, ijtimoiy muhitni hamda voqelikni bilish quroli, shuningdek, shaxsning keng ko'lamlil aqliy faoliyatini oqilona, omilkorlik bilan amalga oshirishning asosiy sharti sanaladi. Mustaqil fikr yuritishning ro'yobga chiqishida odamda fikr, mulohaza, g'oya, faraz, maqsad kabilar vujudga keladi va ular shaxs ongida tushunchalar, hukmlar, xulosalar sifatida ifodalanadi. Mustaqil fikr yuritish til va nutq bilan chambarchas bog'liq ravishda namoyon bo'ladi hamda ular uzluksiz tarzda bir-birini taqozo etadi. Xuddi shu bois talaba o'zining mustaqil fikrlashi (muloqoti), nutqi, ongli xulq-atvori tufayli borliqdagi mavjudotlardan tubdan ajralib turadi. Kishi mustaqil fikr yuritish faoliyatida o'zi aks ettirgan, sezgan, idrok qilgan, tasavvur etgan, eslab qolgan narsa va hodisalarning to'g'riligi, aniqligi, haqiqiyliigi, haqqoniyliigi yoki ularning voqelikka mos (mutanosib) tushishi va tushmasligini aniqlaydi. Borliqni bilish jarayonida hosil qilingan hukmlar, tushunchalar, xulosalar, farazlar (taxminlar), qaror qabul qilishlari chin yoki chin emasligini belgilab oladi. Inson mustaqil fikrlashi tufayli voqelikni umumlashtirgan holda bilvosita yoki bevosita aks ettiradi, narsa va hodisalar o'rtasidagi ichki, murakkab bog'lanishlar, munosabatlar, xossalalar, xususiyatlar hamda mexanizmlarni tushunadi, anglab yetadi. Binobarin, odam muayyan qonun, qonuniyat va qoidalarga asoslangan holda tabiiy, ijtimoiy hodisa va voqealarning vujudga kelishi, kechishi, rivojlanishi hamda ularning oqibatini oldindan payqash, bashorat qilish imkoniyatiga ega. Hozirgi zamon kishisining bilish va amaliy faoliyatini oqilona, omilkorlik bilan tashkil qilishda mustaqil fikr yuritish alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Odatda, fikr yuritish voqelikni umumlashtira olish darajasiga, muammoni yechish vositasining xususiyatiga, obyektning shaxs uchun yangiligi uning faollikka undashiga binoan bir necha turlarga ajratiladi. Mustaqil fikrlash aqliy faoliyat sifatida tahlil qilinganda talaba tomonidan masalalar va topshiriqlarni yechish nazarda tutiladi, ularning shartlarida, mohiyati, tuzilishi, shakllari va shaxsning anglashuv,

tushunuv imkoniyatlarida kuzatiladi. Masalan, muammo, topshiriq yechish (hal qilish, bajarish) insonning ehtiyoji, qiziqishi, mayli, motivatsiyasi, aqliy qobiliyati, iste'dodi, salohiyati bilan bog'liq holda olib qaraladi, muammo tomonidan qo'yilgan talablarni qabul etish, shaxsiy qarorga kelish, yechimni topish uchun vositalar qidirish ijod, izlanish va fikrlashning mustahkam negizini tashkil qiladi. Mustaqil va ijodiy fikrlash faoliyatida muammo yechimini topish jarayonini boshqarish, borliqni in'ikos qilishda shaxsning his-tuyg'ulari, ichki kechinmalari, favquloddagi vaziyatlari, obyektiv sharoitlari uning uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy turmushda ta'lim tizimida, ishlab chiqarish amaliyotida shaxslararo (obyektiv, subyektiv) munosabatlar, aloqalar, hamkorlikdagi aqliy va jismoniy mehnat natijasi muomala qilish maromi nostandart fikrlashning majmuasi tariqasida yuzaga keladi. Talabalar jamoasida tanqid va o'zini o'zi tanqid, baholash va o'zini o'zi baholash, tekshirish va o'zini o'zi nazorat qilish, boshqarish va o'zini o'zi boshqarish, o'zini o'zi rivojlantirish, o'zini o'zi namoyon etish, o'ziga o'zi buyruq berish, guruhiy mulohaza hamda shaxsiy mushohadadan iborat mustaqil fikrlashning sifatlari shakllanadi.

Insonni inson tomonidan idrok qilish, ya'ni notanish shaxsning ruhiy holatini aniqlash, uni taxmin qilish, eng zarur alomatlar va belgilari to'g'risida materiallar to'plash ham ijodiy fikrlashning mahsulidir. Mazkur murakkab bosqichli iborat bilish jarayoni insondan irodaviy zo'r berishni, aqliy jiddiylikni, ongli munosabatni, barqaror vaziyatni, qulay sharoitlarni talab qiladi, bularning bevosita ta'siri orqali ma'lum bir qarorga kelinadi. Ijodiy ishlar, kashfiyotlar, ixtirolar, ixtirochilik takliflari ham ijodiy fikrlashning mahsuli hisoblanib, amaliy va nazariy ahamiyatli ilmiy farazlar, g'oyalar, ulug'vor maqsadlar, yuksak ezgu niyatlar uning vazifasiga kiradi.

5.5. Empirik va nazariy tafakkur (V.V.Davidov bo'yicha).

60-yillarda. 20-asr psixologlar V.V.Davidov va D.B.Elkonin boshchiligidagi ilmiy guruh insonning aqliy rivojlanishida boshlang'ich maktab yoshining o'рни va ahamiyatini aniqlashga harakat qildi. Aniqlanishicha, zamonaviy sharoitda bu yoshda rivojlanishga qarab aniq ta'lim vazifalarini hal qilish mumkin o'quv faoliyati va uning

predmeti, mavhum-nazariy fikrlash, xatti-harakatni o'zboshimchalik bilan nazorat qilish.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, an'anaviy boshlang'ich ta'lim ko'pchilik yosh o'quvchilarning to'liq rivojlanishini ta'minlamaydi. Bu shuni anglatadiki, u bolalar bilan ishlashda zarur proksimal rivojlanish zonalarini yaratmaydi, balki asosan paydo bo'lgan va qayta rivojlana boshlagan aqliy funktsiyalarni o'rgatadi va mustahkamlaydi. maktabgacha yosh(sezgi kuzatish, empirik fikrlash, utilitar xotira). Bundan kelib chiqadiki, mashg'ulotlar oxir-oqibat aqliy neoplazmalarga aylanadigan proksimal rivojlanishning zarur zonalarini yaratishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Bunday mashg'ulot nafaqat faktlar bilan tanishishga, balki ular o'rtasidagi bog'lanishni bilishga, sabab-natija munosabatlarini o'rnatishga, munosabatlarni o'rganish ob'ektiga aylantirishga qaratilgan. Bundan kelib chiqib, V.V.Davidov va D.B.Elkoninlar rivojlantiruvchi ta'lim tushunchasini, eng avvalo, ta'lim fanlari mazmuni va uni ta'lim jarayoniga qo'llash mantig'i (usullari) bilan bog'laydilar. Ularning nuqtai nazaridan, boshlang'ich sinf o'quvchilarining empirik tafakkur asoslarini shakllantirishga asosan mazmun va o'qitish usullarini yo'naltirish muhim ahamiyatga ega, lekin bolalarni rivojlantirishning samarali usuli emas.

O'quv fanlarini qurish maktab o'quvchilarida empirik mazmundan farq qiladigan o'ziga xos maxsus mazmunga ega bo'lgan nazariy fikrlashni shakllantirishni loyihalashi kerak. Bu integral tizimni tashkil etuvchi ob'ektiv o'zaro ta'sir qiluvchi hodisalar sohasi bilan bog'liq. V.V.Davidov ta'kidlaganidek, nazariy tafakkur, ob'ekt-sezgi amaliyoti inson uchun ochib beradigan kognitiv imkoniyatlarni to'liq amalga oshiradi, voqelikning universal aloqalarini qayta yaratadi.

Nazariy tafakkur mazmunli umumlashtirishga asoslanadi. Inson rivojlanayotgan ob'ektlar tizimini tahlil qilib, uning genetik jihatdan o'ziga xos, muhim yoki universal asosini kashf qilishi mumkin. Ushbu poydevorning izolyatsiyasi va fiksatsiyasi ushbu tizimning mazmunli umumlashtirilishi hisoblanadi. Ushbu umumlashtirishga asoslanib, u keyinchalik tizimning alohida va individual xususiyatlarining kelib chiqishini aqliy ravishda kuzatishga qodir. Nazariy tafakkur shundan iboratki, u muayyan tizimning mazmunli umumlashmasini yaratadi, keyin esa bu tizimni quradi, uning asosining universalligini ochib beradi.

V.V.Davidov empirik va nazariy tafakkurning quyidagi asosiy farqlarini qayd etadi: empirik bilim ob'ektlar va ular haqidagi g'oyalarni solishtirish natijasi bo'lsa, nazariy bilimlar integral tizim doirasidagi munosabatlarning roli va funksiyasini tahlil qilish jarayonida yuzaga keladi; taqqoslash jarayonida ob'ektlarning ma'lum bir to'plamining rasmiy umumiy xossasi ajratib ko'rsatiladi va tahlil integral tizimning universal asosi yoki mohiyati sifatidagi dastlabki munosabatini ochish imkonini beradi; kuzatishga asoslangan empirik bilimlar predmetlarning tashqi xossalarini tasvirlarda aks ettiradi, nazariy bilimlar esa predmetlarning aqliy o'zgarishi asosida vujudga keladi, ularning ichki munosabatlari va aloqalarini aks ettiradi va shu bilan tasvirlash doirasidan tashqariga chiqadi;

Rasmiy ravishda umumiy xususiyat ob'ektlarning maxsus va individual xususiyatlariga qo'shni sifatida ajratiladi, nazariy bilimlarda esa integral tizimning haqiqatda mavjud bo'lgan umumiy munosabatining uning turli ko'rinishlari bilan bog'liqligi (universalning umumiy xususiyat bilan aloqasi) mustahkamlangan. individual); empirik bilimlarni konkretlashtirish jarayoni ob'ektlarning tegishli sinfiga kiruvchi illyustratsiyalar, misollarni tanlashdan va nazariy bilimlarni konkretlashtirishdan - integral tizimning universal asoslaridan maxsus va individual ko'rinishlarini tanlash va tushuntirishdan iborat; empirik bilimlarni mahkamlashning zarur vositalari so'z-terminlar bo'lib, nazariy bilimlar aqliy faoliyat usullarida turli timsol va ishora vositalari yordamida ifodalanadi.

Inson ma'lum aqliy harakatlar yordamida bilimlar operatsiyasini amalga oshiradi. Tafakkurning muhim tarkibiy qismlari tahlil, rejalashtirish va aks ettirish kabi harakatlar bo'lib, ular ikkita asosiy shaklga ega: empirik-formal va nazariy-mazmun. Nazariy va mazmunli aks ettirish uchun xarakterli xususiyat shundaki, u muhim munosabatlarni aks ettirish, o'z harakatlarining muhim asoslarini izlash va hisobga olish bilan bog'liq. Kontentni tahlil qilish integral ob'ektdagi muhim xususiyatlarni alohida xususiyatlardan topish va ajratishga qaratilgan. Ma'noli rejalashtirish - bu mumkin bo'lgan harakatlar tizimini topish va qurish va optimal harakatni aniqlashdan iborat.

Empirik va nazariy fikrlash, ularga mos keladigan aqliy harakatlar va bilimlar o'rtasidagi barcha farqlar bilan, bu ikkala fikrlash turi har bir kishi uchun zarurdir, chunki ular bir-birini to'ldiradi. Nazariy

tafakkur turli sohalardagi o'ziga xos muammolarni hal qiladi. jamoat ongi: ilmiy bilim, badiiy obrazlar yaratish, huquqiy normalarni ishlab chiqish, axloqiy va diniy qadriyatlarni izlash. Shuning uchun uni faqat ilmiy tushunchalar bilan ishlash bilan bog'lash noto'g'ri.

V.V.Davidov va D.B.Elkoninlarning fikricha, maktab o'quvchilarining rivojlantiruvchi ta'limi nazariy bilimlarni tahlil qilish, rejalashtirish va mulohaza yuritish orqali o'zlashtirish jarayonida o'quv faoliyati va uning predmetini shakllantirish nazariyasiga asoslanadi. Bu nazariyada biz bilim va ko'nikmalarni umuman shaxs tomonidan o'zlashtirilishi haqida emas, balki muayyan ta'lim faoliyati shaklida yuzaga keladigan assimilyatsiya haqida gapiramiz. Uni amalga oshirish jarayonida talaba nazariy bilimlarni egallaydi. Ularning mazmuni har qanday predmetning kelib chiqishi, shakllanishi va rivojlanishini aks ettiradi. Shu bilan birga, xilma-xillik birligi sifatida real, konkret nazariy qayta ishlab chiqarish fikrning mavhumlikdan konkretlikka harakatlanishi orqali amalga oshiriladi.

Har qanday fanni o'zlashtirishga kirishar ekan, o'quvchilar o'qituvchi yordamida mazmunini tahlil qiladilar o'quv materialini, unda bir nechta boshlang'ich ajrating umumiy munosabat, bir vaqtning o'zida boshqa ko'plab maxsus holatlarda o'zini namoyon qilishini ochib beradi. Belgilangan boshlang'ich umumiy munosabatni belgi shaklida mahkamlash orqali ular o'rganilayotgan mavzuning mazmunli abstraktsiyasini yaratadilar. O'quv materialini tahlil qilishni davom ettirib, o'qituvchining yordami bilan talabalar ushbu boshlang'ich munosabatlarning uning turli ko'rinishlari bilan tabiiy bog'liqligini ochib beradilar va shu orqali o'rganilayotgan mavzuning mazmunli umumlashmasiga erishadilar. Keyin talabalar mazmunli abstraktsiyalar va umumlashmalardan foydalanadilar va o'qituvchi yordamida ketma-ket boshqa, aniqroq mavhumlarni yaratadilar va ularni izchil o'quv mavzusiga birlashtiradilar. Bunda ular dastlabki ruhiy shakllanishlarni kelajakda xizmat qiladigan tushunchaga aylantiradilar. Umumiy tamoyil ularning turli xil dolzarb o'quv materiallariga yo'naltirilganligi.

Bilimlarni o'zlashtirishning bu usuli ikkita xarakterli xususiyatga ega. Birinchidan, o'quvchilarning fikrlari maqsadli ravishda umumiydan xususiya o'tadi. Ikkinchidan, assimilyatsiya o'quvchilar tomonidan o'rganilayotgan tushunchalar mazmunining kelib chiqish shartini aniqlashga qaratilgan. Masalan, boshlang'ich maktabda ham bolalar o'z hududining keng tarqalgan o'simliklari - o'rmon, bog',

bog'ning daraxt va butalari haqida, sabzavot va dala ekinlari haqida tasavvurga ega bo'ladilar, ularni farqlashni o'rganadilar. Tashqi belgilar Odam ulardan qanday foydalanishini bilib oling. Bu o'simlik dunyosi bilan tanishishning birinchi bosqichi bo'lib, uning natijasi hissiy-beton haqidagi bilimdir. Shundan so'ng, bolalar gullaydigan o'simlikning alohida organlari, ularning tuzilishi va funktsiyalarini batafsil o'rganishga kirishadilar. Bilishning bu bosqichida yaxlitlikning ma'lum tomonlarini: urug', ildiz, poya, barg, gulning tuzilishi, vazifalari va hayot shakllarini aks ettiruvchi abstraksiyalar shakllanadi.

Keyingi bosqichda, ilgari shakllangan abstraksiyalarga tayangan holda, butun o'simlik dunyosi o'zining tarixiy rivojlanishida nazariy jihatdan tafakkurda takrorlanadi. Bu endi hissiy-konkret emas, balki abstraksiyalar va kognitiv naqshlarga asoslangan kontseptual-konkret reproduksiyadir. Yetakchi nazariy qoidalar bilan tanishish mavzuni o'rganishning boshlanishiga yaqinroq bo'lishi kerak. Faktlar nazariy g'oyalardan bog'liq holda o'rganilsa, ular yordamida guruhlangan va tizimlashtirilgan bo'lsa, ularni o'zlashtirish osonroq bo'ladi.

Ta'riflangan general psixologik xususiyat mavhumlikdan konkretlikka ko'tarilish jarayoni misolga murojaat qilsak, yanada oydinlashadi.

Boshlang'ich sinflarda rus tilini o'qitishning asosiy vazifalaridan biri maktab o'quvchilarida imlo ko'nikma va ko'nikmalarini shakllantirish bo'lib, lekin u yomon hal qilingan. Buning sababi, V.V.Davidovning fikricha, imlo materiali o'ziga xos tizimda emas, balki alohida qoidalar, tushunchalar shaklida idrok qilinadi, buning natijasida bolalar rus imlosining asosiy qonuniyatlarini anglamaydilar. Uning tushunchalari va qoidalarining tizimliliigi.

Kichik maktab o'quvchilariga rus imlosini o'rgatish uchun asos, uning fikricha, rus imlosining fonematik prinsipi. Bu tamoyil rus imlosining umumiy namunasi bilan bog'liq bo'lib, unga ko'ra alifboning bir xil harflari uning barcha modifikatsiyalarida fonemani belgilaydi. Ushbu tamoyildan foydalanish maktab o'quvchilari o'rtasida fonema tushunchasini shakllantirishni nazarda tutadi, bu keyinchalik bolalarga barcha ortogrammalarni ajratish va yozishning umumiy usulini o'rgatish uchun yagona asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Shuning uchun bolalarda birinchi navbatda fonema tushunchasi, uning zaif va kuchli pozitsiyasi (ta'kidlanmagan va urg'ulililar) shakllanadi.

Shunday qilib, yosh talabalar boshidanoq o'rganishadi nazariy asos Rus tilini yozish va imlo ko'nikmalarini egallash. Ular harfni tovushning emas, fonemaning belgisi deb hisoblaydilar. Fonema - tilning tovush tarkibining uni aniqlash va rivojlantirish funktsiyasini bajaradigan birligi. Muhim birliklar(morfemalar) va alohida tovushda emas, balki pozitsiyali almashinadigan tovushlar tizimida amalga oshiriladi. Maktub bolalar uchun morfema ma'nosi va uning fonemik shakli o'rtasidagi munosabatni yozma ravishda anglash vositasi sifatida ishlaydi. Og'zaki nutq tovushlar orqali amalga oshiriladi. Rus yozuvining mohiyatini tushunish mumkin bo'lmagan ushbu munosabatlarning izolyatsiyasi va dastlabki tahlili kichik yoshdagi o'quvchilar tomonidan hal qilinadigan birinchi o'quv vazifalarining mazmunini tashkil qilishi kerak.

Bu misol kichik yoshdagi o'quvchilarda to'laqonli o'quv faoliyatini shakllantirish uchun ularda ta'lim muammolarini tizimli ravishda yechish zarurligini ko'rsatadi. Ularning yechimida ular topadilar umumiy yo'l ko'plab aniq vazifalarga yondashish, ular keyinchalik xuddi harakatda va darhol bajariladi.

O'quv vazifasi harakatlar tizimi orqali hal qilinadi. Birinchisi - qabul qilish o'quv vazifasi, ikkinchisi - unga kiritilgan vaziyatning o'zgarishi. Tizim vaziyatning predmeti shartlarining genetik jihatdan boshlang'ich munosabatlarini izlashga qaratilgan bo'lib, unga yo'naltirish boshqa barcha muammolarni keyingi hal qilish uchun umumiy asos bo'lib xizmat qiladi. Boshqa o'quv faoliyati yordamida talabalar ushbu boshlang'ich munosabatni modellashtiradilar va o'rganadilar, uni shaxsiy sharoitda ajratib turadilar, nazorat qiladilar va baholaydilar.

Tegishli harakatlar orqali nazariy bilimlarni o'zlashtirish o'rganilayotgan sub'ektlarning muhim munosabatlariga yo'naltirishni talab qiladi. Uni amalga oshirish mazmunli tabiatni tahlil qilish, rejalashtirish va aks ettirishni amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Shuning uchun nazariy bilimlarni o'zlashtirish jarayonida nazariy tafakkurning muhim tarkibiy qismlari sifatida aynan shu aqliy harakatlarning rivojlanishi uchun shart-sharoitlar paydo bo'ladi.

Ta'lim faoliyatining tashuvchisi uning predmetidir. Bu roldagi kichik talaba o'quv faoliyatini dastlab boshqalar bilan birgalikda va o'qituvchi yordamida amalga oshiradi. Mavzuning rivojlanishi uning shakllanishi jarayonida, talaba asta-sekin talabaga aylanganda sodir

bo'ladi, ya'ni. O'zini o'zgartiradigan va yaxshilaydigan bolaga. Buning uchun u o'zidan xabardor bo'lishi kerak cheklangan imkoniyatlar har qanday narsada, intiling va o'z cheklovlarini engishga qodir. Bu shuni anglatadiki, bola o'z harakatlari va bilimlarining asoslarini hisobga olishi, ya'ni aks ettirishi kerak. Bolaning o'quv faoliyatiga bo'lgan ehtiyojini, tegishli motivlarni egallashi o'rganish istagini kuchaytirishga yordam beradi. Bu kichik o'quvchini ta'lim faoliyati sub'ekti sifatida tavsiflovchi o'rganish istagi va qobiliyatidir. Dastlab, kichik yoshdagi o'quvchilar birgalikda o'quv faoliyatini amalga oshiradilar, muammoni qabul qilish va hal qilishda bir-birlarini qo'llab-quvvatlaydilar, eng yaxshi qidiruv yo'lini tanlashni muhokama qiladilar. Aynan shu holatlarda proksimal rivojlanish zonalari paydo bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, dastlabki bosqichlarda o'quv faoliyati kollektiv sub'ekt tomonidan amalga oshiriladi. Asta-sekin, har bir kishi uni mustaqil ravishda amalga oshirishni boshlaydi, uning shaxsiy mavzusiga aylanadi.

Yuqoridagilarga asosan, quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin D.B.Elkonin va V.V.Davidovlarga ko'ra rivojlanish ta'limi tamoyillari:

- rivojlantiruvchi ta'limning asosi uning mazmuni bo'lib, undan ta'limni tashkil etish usullari ixtiyoriydir;

- o'quv faoliyatining etakchi sifatida rivojlanayotganligi uning mazmuni nazariy bilimlar va ularni ta'lim muammolarini hal qilishda qo'llash usullari bilan bog'liq;

- mavzu fanning o'ziga xos proyeksiyasidir, ya'ni. siqilgan va qisqartirilgan shaklda talaba bilim olish jarayonini takrorlaydi;

- nazariy tafakkur o'quvchilarda ularni o'quv faoliyatiga kiritish jarayonida, ta'lim muammolarini hal etish jarayonida shakllanadi.

D.B.ga ko'ra rivojlantiruvchi ta'lim mazmunining xususiyatlari. Elkonin va V.V.Davidov quyidagilar edi:

- maxsus qurilish mavzu, fanning mazmuni va usullarini modellashtirish, talabaning ob'ektlarning genetik boshlang'ich, nazariy muhim xususiyatlari va munosabatlari, ularning kelib chiqishi va o'zgarishi shartlari haqidagi bilimlarini o'rganish;

- Rag'batlantirish nazariy daraja ta'lim, talabalarga nafaqat empirik bilim va amaliy ko'nikmalarni o'tkazish, balki ilmiy tushunchalar, badiiy obrazlar, axloqiy qadriyatlar;

– Rivojlanayotgan ta'lim mazmuni mavhumliklarning aqliy o'zgarishlariga asoslangan, o'rganilayotgan narsa va hodisalarning ichki munosabatlari va aloqalarini aks ettiruvchi nazariy bilimlar asosida quriladi.

– Nazariy bilimlar tizimining asosini substantiv umumlashtirishlar (chuqur sabab-natija qonuniyatlarini ifodalovchi fanning eng umumiy tushunchalari, fundamental kategoriyalari; ta'kidlangan tushunchalar) tashkil etadi. Ichki kommunikatsiyalar; mavhum ob'ektlar bilan aqliy operatsiyalar natijasida olingan nazariy tasvirlar).

Rivojlanayotgan ta'limning yakuniy maqsadi - o'z-o'zini o'zgartirishga bo'lgan ehtiyojga ega bo'lish va uni o'rganish orqali qondirish, ya'ni istayman, seving va o'rganing.

Birinchi marta bola maktabgacha yoshda o'zini sub'ekt sifatida e'lon qiladi (men o'zim!). Ammo maktabgacha yoshdagi bolalarda o'z-o'zini o'zgartirishga ehtiyoj ham, qobiliyat ham yo'q. U ham, boshqasi ham faqat maktab yoshida rivojlanishi mumkin. Ammo bu imkoniyatning amalga oshishi o'quv jarayonida rivojlanadigan bir qator shartlarga bog'liq.

Maktab ostonasidan o'tib, bola darhol dastur, darsliklar, o'qituvchi tomonidan qat'iy belgilangan talab va me'yorlarga bo'ysunadi. Bolaning o'zini sub'ekt sifatida anglashi uchun joy qolmaydi. Ammo bu holatning izohini taraqqiyot qonuniyatlarini yetarlicha baholamaslikdan, o'qituvchining yovuz irodasidan, maktab ta'lim tizimining nodemokratikligidan izlamaslik kerak. Konfliktli vaziyat maktab ta'limining mazmuni bilan yuzaga keladi, u odatiy muammolarni hal qilish usullariga asoslanadi.

Yuqorida aytilganlarga asoslanib, biz so'nggi yillarda o'qituvchilarning e'tiborini rivojlantiruvchi ta'lim g'oyalariga tobora ko'proq jalb qilmoqdamiz, ular bilan maktabda tub o'zgarishlarning imkoniyatlarini bog'lashmoqda. Rivojlanayotgan ta'lim yosh avlodda o'z ijodiy va intellektual qobiliyatlarini ochib berish orqali o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini bilish, o'z-o'zini tarbiyalash, o'zini o'zi takomillashtirish qobiliyatini shakllantirish imkonini beradi.

Rivojlanayotgan ta'lim an'anaviy maktab ta'limi tizimiga muqobil bo'lgan yaxlit pedagogik tizimdir.

Shunday qilib, rivojlantiruvchi ta'limning ikkita asosiy xususiyatini ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

Birinchi, rivojlantiruvchi ta'lim o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi harakatlarida quriladi. Usul va uslublar to'g'ridan-to'g'ri sinfda yaratilishi mumkin, talabalar o'zaro ta'sirning muayyan shakllarini tanlash imkoniyatiga ega. Bularning barchasi texnologiyani ko'p funktsiyali qiladi. Rivojlanayotgan ta'lim sizga o'quv va qidiruv faoliyatini birgalikda amalga oshirishga imkon beradi, o'qituvchi uni o'quvchining imkoniyatlarini bashoratli baholash asosida boshqaradi, unga muvofiq o'quv vazifasini hal qilishning har bir keyingi bosqichida o'quv vazifasini shartlarini qayta tartibga soladi. Rivojlantiruvchi ta'lim faqat jamoaviy ta'lim muloqoti doirasida amalga oshirilishi mumkin.

Rivojlantiruvchi ta'limning ikkinchi xususiyati shundaki, rivojlantiruvchi ta'lim maqsadlari faqat o'quvchilarning faol qidiruv faoliyati bilan amalga oshirilishi mumkin. Qidiruv faoliyati o'quvchiga haqiqiy ta'lim sub'ektiga aylanish imkonini beradigan ilmiy tushunchalar tizimini o'zlashtirish imkoniyatini beradi. dastlabki bosqich O'quv faoliyatini yo'lga qo'yish - bu o'quvchilar oldiga vaziyatni, harakatlarni yangicha tahlil qilishni va uni yangicha tushunishni talab qiladigan tarbiyaviy vazifani qo'yishdir.

D.B.Elkonin va V.V.Davidov tomonidan ishlab chiqilgan ta'lim tizimidan foydalanganda siz quyidagilarga erishishingiz mumkin:

- nazariy tafakkurning paydo bo'lishi va rivojlanishi;
- haqiqiy ixtiyoriy xotiraning paydo bo'lishi va intensiv rivojlanishi;
- eng muhim muloqot qobiliyatlarining intensiv rivojlanishi mavjud.

5.6. Amaliy va nazariy tafakkurni qiyoslash (B.M.Teplov bo'yicha).

Qobiliyatlarning iste'dodli tadqiqotchisi B.M.Teplovning asarlarida eng yorqin aks etgan. U shunday ta'kidladi: "Iqtidor haqidagi ta'limotning asosiy tushunchalarini o'rnatishda qobiliyat tushunchasidan kelib chiqish qulayroqdir..."

Qobiliyat tushunchasida har doim uchta belgi mavjud. Birinchidan. Qobiliyatlar deganda bir shaxsni boshqasidan ajratib turuvchi individual psixologik xususiyatlar tushuniladi. Ikkinchidan, barcha individual xususiyatlar qobiliyat deyiladi, balki biror faoliyat yoki ko'p

faoliyatni muvaffaqiyatli bajarish bilan bog'liq bo'lganlarga. Uchinchi, shaxs tushunchasi. Qobiliyat ma'lum bir shaxs allaqachon shakllangan bilim, ko'nikma va qobiliyatlarga tushmaydi.

Iqtidor psixologiyasining markaziy vazifasi iqtidor va qobiliyatlarning sifat qobiliyatlarini ilmiy tahlil qilish usullarini yaratishdan iborat. Asosiy savol bu odamning iqtidori va qobiliyatlari nimada bo'lishi kerak.

B.M.Teplov iqtidor muammosiga miqdoriy yondashuv bilan bog'liq ikkita noto'g'ri tushunchani ko'rsatdi. Birinchidan, iqtidorning turli darajalarining tarqalish chastotasi ushbu darajalarning o'ziga teskari proporsional ekanligiga keng ishoniladi. Boshqacha qilib aytganda, berilgan iqtidor darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, unga ega bo'lgan odamlar shunchalik kam uchraydi.

Iqtidorlikka miqdoriy yondashuv bilan bog'liq yana bir noto'g'ri tushuncha - bu iqtidor va qobiliyatlar u yoki bu funktsiyaning rivojlanishining mumkin bo'lgan chegaralarini ko'rsatadi degan.

Bu fikr tubdan noto'g'ri. Birinchidan, u yoki bu qobiliyat qay darajada rivojlanishi mumkinligini hech kim bashorat qila olmaydi, asos qilib aytganda, u cheksiz rivojlanishi mumkin.

Ikkinchi, ko'rib chiqilayotgan "chegaralar" odatda muayyan faoliyatni amalga oshirishdagi muvaffaqiyat darajasi bilan tavsiflanadi. Ammo bu muvaffaqiyat darajasi hech qachon biron bir qobiliyat bilan belgilanmaydi: bu har doim shu yoki boshqa qobiliyatlar kombinatsiyasi haqida bo'lishi kerak. Teplov B.M. Iqtidor deganda "ma'lum bir faoliyatni amalga oshirishda katta yoki kamroq muvaffaqiyatga erishish imkoniyati bog'liq bo'lgan qobiliyatlarning sifat jihatidan o'ziga xos kombinatsiyasi" tushuniladi.

U "umuman iste'dod haqida gapirib bo'lmaydi, lekin qandaydir faoliyat uchun iqtidor haqida gapirish mumkin" deb hisoblagan.

1936 yildan keyin mamlakatimizda eng muhim ekologik va birinchi navbatda ijtimoiy omillarni hisobga olish odat tusiga kirgan; va kamroq ahamiyatga ega - genetik. Iqtidor muammosining keyingi rivojlanishi ko'p jihatdan ijodkorlik, ijodiy fikrlash, ijodiy harakat mexanizmlarini psixologik-pedagogik tadqiqotlarda, shuningdek, muammoli ta'limning turli tizimlarini ishlab chiqishda amalga oshirildi.

Psixologik-pedagogik adabiyotlarimizda iqtidor muammolarini o'rganish N.S.Leytes nomi bilan bog'lanib, u aqliy qobiliyatlarning ayrim tomonlarini shakllantirish uchun qulay shart-sharoitlar yosh

xususiyatlari bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlagan. U qobiliyatlarni "shaxsning muayyan faoliyat turlaridagi imkoniyatlarini belgilovchi alohida psixik xususiyatlar" deb ta'riflaydi. U qobiliyatlar tashqi ta'sirlardan qat'i nazar, o'z-o'zidan "pishib" ketolmasligiga ishonadi. Qobiliyatlarni rivojlantirish ijtimoiy-tarixiy amaliyot jarayonida ishlab chiqilgan bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishni, keyin esa ularni qo'llashni talab qiladi. Iqtidorni o'rganishda muhim nuqta Leites N.S. iqtidorli bolalarda aqliy zo'riqishlarga quyidagi moyilliklarni ajratib ko'rsatib, qobiliyat va moyilliklarning o'zaro bog'liqligi masalasi ko'rib chiqildi: diqqatni jamlashga doimiy tayyorlik va bilish jarayoni tomonidan hissiy tutilish; sezuvchanlikning kuchayishi: olingan bilimlarning o'z-o'zidan paydo bo'lishi va boshqalar.

Har bir bolaning rivojlanish sur'ati individualdir, bu jarayonda sakrash va sekinlashuvlar bo'lishi mumkin, ammo har bir yosh davri o'zining afzalliklari va o'ziga xosligiga ega. Bundan kelib chiqadiki, "yoshga bo'lgan iqtidor" mavjud. Yoshga bog'liq iqtidorning yorqin namoyon bo'lishi ajoyib qobiliyatlarning rivojlanishi mumkin bo'lgan asosdir. A.G.Petrovskiy "asosiy muhim qobiliyatlar"dan tashkil topgan iqtidorning tuzilishini ko'rib chiqadi. U shunday ta'kidlaydi: "Birinchi ajralib turadigan shaxsiy xususiyat - bu diqqatlilik, xotirjamlik, mashaqqatli mehnatga doimo tayyorlik. Yuqori iqtidorli bola shaxsining ikkinchi xususiyati birinchisi bilan uzviy bog'liqdir, uning mehnatga tayyorligi mehnatga moyillik, mehnatsevarlik, cheksiz mehnat ehtiyojiga aylanadi. Uchinchi guruh xususiyatlari bevosita intellektual faoliyat bilan bog'liq: bular tafakkur xususiyatlari, fikrlash jarayonlarining tezligi, ongning tizimliliigi, tahlil qilish va umumlashtirish imkoniyatlarining ortishi, aqliy faoliyatning yuqori mahsuldorligi.

Nazorat savollari:

1. Tafakkur bilish jarayonlarini ekanligini izohlang?
2. Tafakkur va ongni faqrli tomomlarini izohlab bering?
3. Tafakkur turlarini izohlang?
4. Empirik va nazariy tafakkur haqida so'zlab bering?

6-MAVZU. MOTIV VA MOTIVATSIYA VA HISSİYOTNING NAMOYON BO'LISHI

Tayanch tushuncha: faollik, determinant, motiv, motivatsiya, ehtiyoj, guruh, A.N.Leontov konsepsiyasi, bixeviorizm, neobixeviorizm, konstruktiv, destruktiv

6.1. Ehtiyoj, motiv va motivatsiyalarni aniqlash.

Insonda madaniy va ma'naviy ehtiyojlar turmush tajribasi ortishi, bilim saviyasi kengayishi, maxsus mashqlar egallanishi, ijtimoiy hayot qoidalariga uzluksiz ravishda rioya qilishi, narsa va hodisalarga munosabati o'zgarishi tufayli rivojlana boradi. Odam tobora barkamol bo'la borishi uning oldiga yangicha talablar qo'yadi ularni bajarish esa ehtiyojning yangi, nisbatan murakkab, mohiyat jihatdan teran xususiyat kasb etuvchi shakllarni vujudga keltiradi ularning qondirilishi esa tuzilishga ega bo'lgan vositalarni taqozo etadi. Ma'lumotlilik aql-zakovat ko'rsatkichining yuksalishi, iste'dod alomatlarining ro'yobga chiqishi, faollikning ortishi, xatti-harakat tarkibida keraksiz bo'g'inlarning kamayish ehtiyoji takomillashgan shaklining namoyon bo'lishini ta'minlaydi. Inson komfort sari intilar ekan, demakki, unda yangi ehtiyojlar yuzaga keladi, ularni qondirilishi esa yangi bir sifat darajasiga ko'tariladi.

Madaniyatning yangi qirralari ochilishi, ma'naviyatni egallashga nisbatan xohish-istakning kuchayishi, fan va texnikaning taraqqiyoti, millatlararo munosabatlar ko'lamining kengayishi rang-barang ehtiyoj turlari va shakllari rivojlanishiga muhim shart-sharoitlar yaratadi. Insonning barkamollik sari intilishdagi imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish orzusi ehtiyojlar rivojlanishi harakatlantiruvchi kuchga aylanadi.

Psixologiya fanida ehtiyoj quyidagi tiplarga ajratiladi:

Individual - yakka shaxsga yo'naltirilgan.

Guruhiy - real guruhlar moddiy va ma'naviy intilishi.

Jamoaviy - jipslashgan guruhlar talabi majmuasi.

Hududiy - etnik guruhning muayyan o'ziga xos talablari qondirilishi

Etnik - ma'lum millat yoki xalqlarning safarbarligini ta'minlash.

Umumbashariy - yer yuzi xalqlarining umumiy talablarining majmuaviy aks etishi.

Qiziqish shaxsning muhim psixologik jabhalaridan biri hisoblanib, unda insonning individual xususiyati bevosita mujassamlashadi. Qiziqish – insonlarning dunyoqarashi, e'tiqodlari, ideallari, ya'ni uning oliy maqsadlari, ezgu niyatlari, orzu-umidlari bilan bevosita muhim rol o'ynaydi hamda ularning muvaffaqiyatli kechishini ta'minlash uchun xizmat qiladi. Qiziqish bilimlarni ongli, puxta, barqaror, anglagan holda o'zlashtirishda, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda, shaxs qobiliyati, zehni, uquvchanligini rivojlantirishga, olamni mukammalroq tushunishga, bilim saviyasining kengayishiga yordam beradi. Qiziqish motiv singari borliqning mo'jizakor tomonlarini bilishga, fan asoslarini egallashga faoliyatning turli-tuman shakllariga nisbatan ijodiy yondashishni vujudga keltiradi, mehnatga, ta'limga mas'uliyat bilan munosabatda bo'lishni shakllantiradi, har qaysi yakkahol (individual) shaxsda ishchanlik, g'ayrat-shijoat, yengilmas irodani tarkib toptirishga puxta psixologik shart-sharoitlar yaratadi. Qiziqishning psixologik mohiyatidan kelib chiqqan holda yondashilganda, qiziqish insonda intilish, faollik, ichki turtki, ehtiyojni ro'yobga chiqarish manbai rolini bajaradi.

Jahon psixologiya fanining yirik namoyandalari shaxsning qiziqishini uning yaxlit ruhiy dunyosi bilan, binobarin, odamning aqliy faoliyati, bilish jarayonlari, irodasi, xarakteri, temperamenti, hissiyoti, qobiliyati bilan, umuman olganda inson tuzilishining barcha qirralari bilan bog'liq tarzda tushuntirishga harakat qilganlar.

Hozirgi zamon psixologiyasida qiziqish obyektiv borliqning insonlar ongiga subyektiv tarzda aks etishlaridan biri sifatida tan olinadi. Qiziqish shaxsning muayyan voqelikdagi, ma'lum vaziyatdagi turli narsa va hodisalarga tanlab munosabatda bo'lishida, insonning o'ziga xos qaror qabul qilishida, o'zini o'zi nazorat eta bilishida, maqsadga intiluvchanligida, yuzaga kelgan obyektiv va subyektiv to'siqlarning yengishida ifodalanadi.

Psixologiya fanining yirik namoyandalarining ta'limoticha, qiziqish odamlarning ehtiyojlari negizida yuzaga keladi, yaqqol ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitda, vaziyatda vujudga keladi, shakllanadi, barqarorlashib boradi hamda ularning shaxsiy turmush sharoitida va faoliyatida, ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashishi singari omillarda gavdalanadi. Umumiy talqinlarga asoslanib mulohaza bildirilganda,

qiziqish alohida jarayon, ma'lum psixologik funksiya emas, chunki u his-tuyg'u, iroda, ong, qolaversa, jamiki psixik holatlar, hodisalar va ichki kechinmalarning o'zida mujassamlashtirgan, murakkab tizimli ruhiy voqelikdir.

Qiziqishni psixologik mohiyatining dastlabki ko'rinishi - bu uni odamlar tomonidan anglab yetishi yoki tushunish imkoniyatidir. Shaxs qiziqish mahsulini, uning oqibatini anglash, tasavvur etish orqaligina obyektiv borliqdagi narsa va hodisalarga ongli, tanlab munosabatlarda bo'ladi. Lekin bu voqelik (anglash, tushunish) insonda birdaniga sodir bo'lmaydi, balki muayyan vaqt davomida unda bilish jarayonlari, shaxsiy fazilatlari, individual-tipologik xususiyatlari rivojlanishi tufayli yuzaga keladi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, qiziqishning psixologik mohiyati namoyon bo'lishida aqliy jarayonlar muhim rol o'ynashi hodisasi qayd qilinishi u faqat intellektdan tashkil topadi, degan ma'noni anglatmaydi, albatta.

Xuddi shu boisdan, qiziqishni psixologik mohiyatining ikkinchi ko'rinishi - uning his tuyg'ular, emotsional holatlar bilan uyg'unlashgan, mujassamlashgan tarzda ifodalanishidir. Ma'lumki, his-tuyg'ular, shuningdek, emotsional holatlar (emotsional ton, kayfiyat, shijoat, ehtiros va boshqalar) shaxsning borliqdagi aniq voqelikka, narsa va hodisalarga, muayyan faoliyatga nisbatan intilishni, sa'y-harakatlarni kuchaytiradi, jadallashtiradi, safarbarlikni obyektga yo'naltiradi. Inson o'z shaxsiy qiziqishini qondirgandan keyin unda yoqimli his-tuyg'ular uyg'onadi, ruhiy qoniqish esa o'z navbatida lazzatlanish (praksik) hisni vujudga keltiradi, buning natijasida frustratsiya (ruhi tushish) uning shaxsiyatini egallaydi.

6.2. A.N.Leontevning konsepsiyasida ehtiyojlar va motivlar.

A.N.Leontevning fikricha, faoliyatning tuzilishi: maqsadga qaratilgan xatti-harakatlar va operatsiyalardan iboratdir. Odatda, faoliyat o'zining predmeti va motiviga ega bo'lib, agarda motiv bilan predmet (jism, narsa) o'rtasida mutanosiblik (moslik) vujudga kelsa, demak shundagina" u tub ma'nodagi faoliyatga aylanadi. Masalan, bir talaba imtihondan (reytingdan) o'tish uchungina birlamchi manbalarni o'qiydi, lekin boshqasi esa o'zini tekshirish va haqiqiy bilimlarni egallash uchun dars tayyorlaydi. Birinchi holatda talaba yoki o'quvchida motiv imtihonga qaratilgan bo'lib, o'quv predmeti

mazmuni bundan mustasnodir, xuddi shu boisdan uning faoliyati faqat xatti-harakatlar tizimidan iboratdir, degan xulosa chiqarishga imkon beradi. Ikkinchi holatda esa motiv o'quv predmetini o'zlashtirishga qaratilganligi sababli uning intilishi faoliyatiga o'sib o'tadi degan fikrga kelishga kafolat beradi.

Psixologiyada motivlar muammosini dialektik materializm prinsiplariga asoslanib tadqiq etgan. Bu esa, eng avvalo, motivlar tizimi inson hayoti va faoliyatiga murakkab tuzilgan boshqaruvchisi (regulyatori) sifatida tushunishni bildiradi. Mazkur yo'nalishga dahldor psixologlar o'rtasida shaxsning faolligi, ongning faolligi haqidagi g'oyalar keng tarqalgan. Jumladan, S.L.Rubinshteyn motivlashgan tizimning inson borliqni aks ettirishdagi asosiy rolini ko'rsatib, shunday mulohazalarni ta'kidlab o'tadi: birinchi bo'lib kuzatish obyektlari emas, balki ehtiyoj obyektlari va inson xatti-harakatlari beriladi. Motivlashgan ustanovkalarining faollikka oid o'ziga xosligi ham shunday tuzilgan va u o'zi xohlagan borliqning elementi va holatini belgilashga xizmat qiladi. Ularning fikricha, tashqi olamga munosabatning faol motivatsion xususiyatini ko'rsatib o'tishning o'zi kifoya. S.L.Rubinshteyn "Ong - bu faqatgina aks etish emas, balki insonning tashqi muhitga nisbatan munosabati hamdir", deb yozadi.

6.3. Turli psixologiya maktabida motivatsiya muammosini o'rganilishi.

I.P.Pavlov va uning shogirdlaridan keyin P.K.Anoxin, N.A.Bernshteyn, B.M.Teplov, V.S.Merlin, V.D.Nebilisin va boshqalar insondagi qiziqishning nerv-fiziologik mexanizmlarini bosh miya katta yarim sharlari po'stlog'ida oriyentirovka refleksi negizida murakkab muvaqqat bog'lanishlarning vujudga kelishidir, degan yo'sinda talqin qilmoqdalar. Qiziqishning moddiy asoslari o'zaro induksiya qonuni, po'stloqdagi optimal qo'zg'alish o'chog'i va dinamik stereotiplar (I.P.Pavlov), dominanta (A.A.Uxtomskiy), oriyentir murakkab psixofiziologik hodisa ekanligi (Ye.N.Sokolov) va boshqalar bo'lib hisoblanadi.

Rus psixologiyasi namoyandalari K.D.Ushinskiy, I.M.Sechenov, I.P.Pavlov, V.M.Bexterev, A.F.Lazurskiy, V.N.Myasishev, A.A.Uxtomskiy, D.N.Uznadze, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, P.M.Yakobson, V.S.Merlin, L.I.Bojovich, V.I.Selivanov, V.G.Aseyev

va boshqalar mazkur muammo yuzasidan tadqiqot ishlari olib borganlar. Ushbu mualliflarning qarashlari oldingi hisobotda berilganligi uchun ularga qaytadan to'xtalishga hojat yo'qdir. Yuqoridagilardan tashqari Yevropa va Amerika mamlakatlarida motivatsiyaga oid 30 (o'ttiz)dan ortiq ilmiy konsepsiyalar mavjuddir. Ana shu psixologik maktablarning ayrim namoyandalarining tadqiqotlari yuzasidan mulohaza yuritishga harakat qilamiz: interospektiv psixologiya, bixeviorizm, geshtalpsixologiya, psixoanaliz, strukturaviy psixologiya, assotsianistik psixologiya, empirik psixologiya, analitik psixologiya, gumanistik psixologiya, antropologik psixologiya va hokazolar.

Bixeviorizmning asoschisi Dj.Uotson (1878-1938) psixologiya fanining bosh vazifasi xulqni tadqiq etishdan iborat deb tushunadi. U psixik hodisalardan mutlaqo voz kechib, xulqni ikki shaklga, ya'ni ichki va tashqiga ajratadi, ular o'zaro javoblar stimuli bilan uzviy bog'liq ekanligini ta'kidlab o'tadi. Bixeviorizm uchun "xulq" asosiy tushunchaga aylanib, uning psixikasi bilan aloqasi chetlab o'tilgandir. Shunga qaramasdan, ba'zi bixevioristlar, jumladan, E.Torndayk, E.Tolmen, K.Xall, D.Xebb kabilar xulq motivatsiyasiga muayyan darajada e'tibor qilganlar. Ular o'zlarining izlanishlarida xulq motivatsiyasining "quyi darajalari"ni o'rganib, kalamushlarda tajriba ishlarini olib borib, jonivorda ochlik, tashnalik va ularning turlicha darajalarini reaksiya tezligiga nisbatan namoyon bo'lish xususiyati, har xil sharoitda motivatsiyaning kuchi to'g'risida muayyan qonuniyatlar ochishga intilganlar. Hozirgi zamon bixevioristlari stimulni tashqi qo'zg'atuvchi sifatida talqin qiladilar va organizmning ichki energiyasini faollashtiruvchi deb hisoblaydilar.

Neobixevioristik nazariyalar yangi qo'zg'atuvchilar paydo bo'lishiga asoslangan bo'lib, ular insonning organik ehtiyojlarini qoniqtirish bilan stimullar natijasining uyg'unlashuvi tariqasida tahlil etiladi. Ularning ta'kidlashiga ko'ra, ikkilamchi qo'zg'atuvchilar organik qo'zg'atuvchilarning go'yoki qobig'iga o'xshaydi, xolos. Vilyam Makdugall (1871 -1938) motivatsiyaning irsiy (tabiatdan beriladigan) xususiyatga ega degan holatni asoslash uchun tug'ma instinktlar masalalari bilan mazkur voqelikni bog'lab tushuntirishga harakat qilgan. Uning fikricha, tug'ma instinktlar ham insonlarga, ham hayvonlarga bir tekis taalluqli bo'lib, ular odamlarning motivida oldin 14 ta, keyinchalik esa 18 tagacha "asosiy instinktlar" sifatida hukm

surishi mumkin. Umuman olib qaraganda, bixevioristlar uchun bir qator holatlar o'ziga xoslikka ega:

Bixeviorizm motivatsiya modelini topish bilan shug'ullanib va xulq printsiplarini vujudga keltira borib, hayvon xulqi hamda ularda kashf etilgan xulq motivatsiyasi qonuniyatlariga asoslanib, insonning xulq motivatsiyasi yuzasidan xulosa chiqarishga harakat qiladi. Bixeviorizm insonni biologik mavjudod sifatida qarab, unga biologik jabhada yondashadi, oqibat natijada uning ijtimoiy mohiyati tadqiqot predmetidan chetda qolib ketadi. Bixeviorizm ham insonga, ham hayvonlarga xos bo'lgan xulqing umumiy printsiplarini topishga intiladi.

Bixevioristlar insonni shaxs sifatida taraqqiy etish jarayonini ifodalovchi o'ziga xosligini yo chetlab o'tadilar yoki o'ta sodda tarzda izohlashga moyildirlar. Hayvonlarning xulq motivatsiyasi shakllarini juda sodda tarzda tushuntirishga asosan tadqiqot natijalarini insonning murakkab va boshqa bir sifat bosqichidagi motivatsiyasiga ko'chirish ishonchli dalillarga ega emas. Inson motivatsiyasini o'rganishda foydalanilayotgan bixeviorizmning tushunchalari, chunonchi, birlamchi mayllar, organizmni qitqlovchi tug'ma ehtiyojlar kabilar odamning motivatsiya doirasi tuzilishi mohiyatini juda yuzaki ocha oladi, xolos.

6.4. Motivatsiya modellari.

Motivning tadqiqot tarixidan kelib unga yondashsak, bu holda u insonlar (goho hayvonlar xatti-harakati) hayoti va faoliyatini ruhiy jihatdan boshqaruvchisi sifatida talqinidan iborat o'ziga xos turidir. Motiv tushunchasi, asosan, sut emizuvchi hayvonlarga taalluqli ekanligi ilmiy manbalarda ta'kidlab o'tiladi. Insonlarga aloqador motivlar tushunchasi qo'zg'atuvchilar va qo'zg'ovchilarning barcha turlari (ko'rinishlari, modalliklari, shakllari)ni o'z ichiga oladi (chunonchi, motivlar, ehtiyojlar, qiziqishlar, maqsadlar, intilishlar, motivlashgan ustanovkalar va boshqalar).

Motiv keng ma'noda xulq-atvor determinatsiyasi belgilanishiga qaramay, ko'pgina chet el tadqiqotchilari shaxs motivlarini juda tor ma'noda talqin qilib, uni ilmiy jihatdan tekshiradilar, hattoki ular shartsiz reflektor aktlarining miqdorini, affektiv, stress va ekspressiv reaksiyalarni motiv tizimiga kiritmaydilar. Bir qator psixologlar

motivni energetik, ma'noviy va ma'naviy to-monlarini o'zaro solishtiradilar, ular motivni sof ma'nodagi energetik bioquvvat faolligining manbai sifatida talqin qilib, uning ma'noviy va ma'naviy jabhalarini hisobga olmay turib, o'ziga xos ravishda tushuntirishga intiladilar. Jumladan, Z.Freyd (856-1939) motivning qonun-qoidalarini faqat dinamik energetik holat tariqasida talqin qiladi. Bir guruh chet el psixologlarining fikriga qaraganda, motiv - bu tajriba va reaksiyalarning energetik jabhasidan iboratdir.

Rus psixologlari motivlarni tushuntirishda va uning tarkibiy qismlarini belgilashda dinamik va ma'noviy (ma'naviy) tomonlarining uyg'unligidan kelib chiqqan holda talqin qiladilar. Ularning ayrim namoyandalari qarashlarini tahlil qilish bilan cheklanamiz, xolos.

S.L.Rubinshteyn motivning psixologik mohiyati to'g'risida quyidagi mulohazalarni bildiradi: motivatsiya - bu psixika orqali hosil bo'ladigan determinatsiyadir; motiv - bu shaxs xulq-atvorining kognitivistik jarayonini bevosita tashqi olam bilan bog'lovchi subyektiv tarzda aks etish demakdir. Bizningcha, shaxs o'zining motivlari yordamida borliq bilan uzviy aloqada bo'ladi. Insonning xulq-atvori (xulqi)ni harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo'luvchi motivlar shaxsning tuzilishida (tarkibida) yetakchi o'rin egallaydi. Motivning tuzilish (strukturaviy) tarkibiga shaxsning yo'nalishi, uning xarakteri, emotsional holati (his-tuyg'usi), qobiliyati, ichki kechinmalari, faoliyati va bilish jarayonlari kiradi. Psixologiya fanida to'plangan nazariy ma'lumotlarning ko'rsatishicha, shuningdek, bir qator psixologlarning fikricha, xarakter shaxs motivlarining dinamik tomonlari asosini tashkil qiladi, degan ta'limot mavjud. Jumladan, xarakterning u yoki bu sifatlari sof dinamik xususiyatli tavsiflarni tashkil qilsa, qolganlari esa faqat dinamik tabiatinigina emas, balki uning ma'naviy va ma'noviy jabhalarini ham yuzaga keltiradi.

Motiv hissiyot bilan ham bog'liq bo'lib, ular xulq-atvor mohiyatidan tashqarida bo'lmaydi, balki hissiy kechinmalar, motivlashgan omillar tizimi bilan uzviy aloqaga egadir. Hissiyotning eng muhim funksiyalaridan biri shundan iboratki, unda inson uchun muhim ahamiyat kasb etuvchi daqiqalar uning uchun qanchalik zaruriyat ekanligini belgilashga xizmat qiladi. Hissiyotning bu sohadagi boshqa bir funksiyasi nisbatan umumiyroq bo'lib, odamning tashqi olamga, shaxslararo munosabatga, his-tuyg'ularga negizlik muammosi hisoblanib, uning uchun ahamiyatli voqea va narsalarga nisbatan

bog'lovchilik xususiyatiga ega bo'lgan muloqoti zaif emotsional holatlar doirasidan tashqariga chiqib, faol, barqaror, turg'un jarayonlarni o'z ichiga oladi. Yuqoridagi mulohazalardan tashqari, motivlar funksional-energetik tomonlarini dinamik boshqarish vazifasini amalga oshiradi. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, motivlarning rivojlanishi, motivlashgan yangi ma'lumotlarning paydo bo'lishi, faoliyat muhiti doirasidagi o'zgarishlar tufayli amalga oshiriladi. Motiv mexanizmi shaxs sifatlarini qayta qurish, ularni rivojlantirish jarayonining faollashuvi tarzida yuzaga chiqadi, shu bilan birga inson kamol topish jarayoniga, faoliyat muhiti va sharoiti asta-sekin yoki tez o'zgarishi motivlarning takomillashuvi, barqarorlashuvi kabi omillarga ta'sir etadi. Insonni mehnat faoliyatida qayta tarbiyalash va muayyan fazilatlarni shakllantirish yuqoridagi mulohazalar mohiyatidan iboratdir. Bu o'rinda faoliyat faol vaziyat hisoblanib, mavjud ehtiyojlar, qiziqishlar doirasidagi psixologik holatlardan uzoqlashib boradi, so'ngra yangi qiziqish, ehtiyoj va intilishlarni shakllantiradi, motivlar mohiyati va shakllarni o'zgartiradi. Ushbu mulohazani alohida ta'kidlab o'tish joizki, motivatsiyaning faoliyat darajasidan tashqari chiqishi ehtimoli yoki faoliyatning motivatsiya doirasidan tashqari chiqishi imkoniyati to'g'risidagi talqinlar nisbiy xususiyatga ega. Binobarin, motivatsiya faoliyatdan tashqarida va faoliyat esa motivatsiyadan alohidalikka ega degan xulosaga kelmaslik maqsadga muvofiq. Bu holatni yaqqolroq namoyish qilish niyatida quyidagi hayotiy haqiqatga murojaat qilamiz. Har bir talaba oliy maktabga o'qishga kirayotganida unda diplom olish motivi paydo bo'ladi, o'qishga joylashganda esa o'quv predmetlarini o'zlashtirish jarayoni o'qishga nisbatan intilish, ehtiyoj, qiziqish, safarbarlik kabi psixik omillar yuzaga keladi.

6.5. Motivlarning evolyutsion nazariya (instiktlar nazariyasi).

Uzoq vaqt davomida psixologlar hissiyotlar tabiati haqidagi masalani yechishga uringanlar. XVIII-XIX asrlarda ushbu muammo bo'yicha hech qaday nuqtai nazarlar mavjud emas edi. Keng tarqalgan qarashlardan hissiyotlarning organik ifodalanishlari – bu psixik hodisalarning oqibati haqidagi dalil asosida paydo bo'lgan intellektuallashtirish nuqtai nazaridir.

Tasavvur fundamental psixologik dalil bo'lib hisoblanadi, bizning hislarimiz esa turli tasavvurlar o'rtasida o'rnatiladigan aloqalarga mos keladi va tasavvurlar o'rtasidagi nizolika nisbatan ta'sirlanish sifatida ko'rib chiqiladi, deb hisoblagan I.F. Gerbart, bu nazariyaning aniq ifodasini keltirdi. V.Vundt ham bu nazariyaning tarafdori edi. Shunday qilib, hissiyotlarni tadqiq qilishda ular haqidagi subyektiv, ya'ni, hissiyotlarning psixik tabiati haqidagi fikrlar o'z tasdig'ini topdi, unga muvofiq psixik jarayonlar ma'lum organik o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

1872 yilda CH.Darvin "Inson va hayvonlarda hissiyotlarning ifodalanishi" asarini chop etdi. Uning fikriga ko'ra, hayvon va odam xulq-atvori o'rtasida umumiyliklar mavjud. O'z fikrini u hayvonlar va odamlar turli emotsional holatlarining tashqi ifodalanishini kuzatishdan kelib chiqqan holda, asoslab berdi. Ushbu kuzatishlardan olingan ma'lumotlar evolyutsion ta'limot nomini olgan hissiyotlar nazariyasi asosiga qo'yildi, bu ta'limotga asosan, hissiyotlar tirik mavjudotlar evolyutsiyasi jarayonida hayotiy muhim bo'lgan organizmning yashash sharoitlari va vaziyatlariga moslashishni ta'minlovchi moslashish mexanizmlari sifatida yuzaga keldi.

Hissiyotlarning hozirgi zamon tarixi 1884 yilda U.Djemsning "Hissiyot nima?" maqolasining chop etilishidan boshlanadi. U.Djems va undan mustaqil ravishda G.Lange hissiyotlar nazariyasini ishlab chiqdilar, unga asosan, hissiyotlarning paydo bo'lishi hosil qilinadigan tashqi ta'sirlar, ixtiyoriy harakat va tizimlar sohasidagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Bu o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lgan hissiyotlar, emotsional kechinmalarning xuddi o'zidir. Djems bo'yicha, "yig'laganimiz sababli qayg'ulimiz; qaltiraganimiz uchun qo'rqamiz; kulganimiz uchun xursand bo'lamiz". Bu hissiy xabar miyaga ta'sir ko'rsatib, ma'lum xulq-atvorni o't oldiradi, teskari somatosensor va visserosensor afferentatsiya esa hissiyotni yuzaga keltirishini bildiradi.

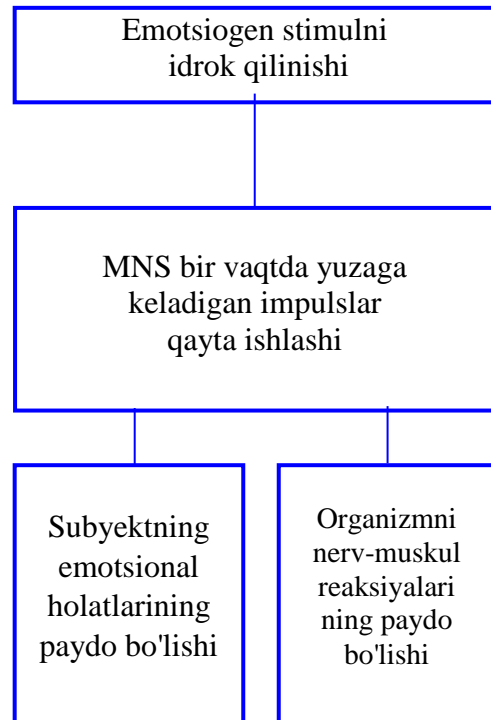
Djems-Lange konsepsiyasi bir qator e'tirozlarga sabab bo'ldi. Organik va emotsional jarayonlarning nisbatiga U.Kennon qarama-qarshi fikr bildirdi. Uning aniqlashiga ko'ra, insonda sun'iy tarzda hosil qilinadigan organik o'zgarishlar har doim ham hissiyotli kechinmalar birgalikda kuzatilmaydi. Keyinchalik, P.Bardning ko'rsatishicha, haqiqatda, tana o'zgarishlari va ular bilan bog'liq bo'lgan hissiyotli kechinmalar deyarli bir vaqtda paydo bo'ladi, bosh miya tuzilishidagi

barcha qismlardan esa hissiyotlar bilan talamusning o'zi emas, balki, gipotalamus va limbik tizimning markaziy qismlari bog'lanadi.

Jems Lange nazariyasi



Kennona-Bard nazariyasi



Qarama-qarshi emotsiyalar nazariyasi (R.Salomon bo'yicha)

Lindsey-Xebbnning faollashtirish nazariyasi Djems-Lange va Kennon-Bardlarning psixorganik nazariyalaridan so'ng paydo bo'ldi. Bu nazariyaga ko'ra, emotsional holatlar bosh miya quyi qismi nayining retikulyar formatsiyaga ta'siri bilan belgilanadi, chunki bu tuzilma organizmning faolligi darajasiga javob beradi. Hissiyotli ifodalanishlar esa asab tizimining biror bir seskantiruvchiga javoban faollik darajasining o'zgarishidir. Nazariyalarning alohida guruhini hissiyotlar tabiatini kognitiv omillar, ya'ni, tafakkur va ong orqali ochib beradigan dunyoqarashlar tashkil etadi. Ularning orasida, birinchi navbatda, L.Festingerning kognitiv dissonans nazariyasini ta'kidlab o'tish lozim. Uning asosiy tushunchasi dissonansdir. Bu subyektning obyekt haqida psixologik qarama-qarshi ma'lumotga ega bo'lgan vaziyatda yuzaga keladigan salbiy emotsional holat. Bu nazariyaga muvofiq, ijobiy emotsional kechinmalar odamda o'zi kutgan natijalar tasdiqlanganida paydo bo'ladi. Bunday ijobiy emotsional

holat konsonans sifatida xarakterlanadi, Salbiy hissiyotlar faoliyatdan kutilgan natijalar va voqeiy natijalar o'rtasida farqlar yoki dissonans bo'lganida yuzaga keladi.

S.Shexterning kognitiv-fiziologik konsepsiyasiga asosan, paydo bo'ladigan emotsional holat qabul qilinadigan rag'batlar va yuzaga keladigan jismoniy o'zgarishlar bilan birga insonning o'tmish tajribasi va uning vaziyatni subyektiv baholashi ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bunda baholash uning dolzarb qiziqishlari va ehtiyojlari asosida shakllanadi.

Kognitivistik nazariyalar qatoriga P.V.Simonovning hissiyotlar axborot beruvchi konsepsiyasi ham kiritilishi mumkin. Bu nazariyaga asosan, emotsional holat individ dolzarb ehtiyoji sifati va jadalligi, hamda, uni qondirish ehtimolligini baholashi bilan belgilanadi. Bu ehtimollikni baholashni inson tug'ma va avval orttirilgan individual tajriba asosida, ixtiyorsiz ravishda ehtiyojni qondirish uchun taxminiy zarur vositalar, vaqt, zahiralari haqidagi ma'lumotni ayni vaqtda olgan ma'lumot bilan taqqoslagan holda amalga oshiradi. P.V.Simonovning yondoshuvi quyidagi formulada aks etgan: $H = E (M-A)$, bunda H – hissiyot, uning kuchi va sifati; E – dolzarb ehtiyoj kattaligi va o'ziga xos xususiyati; M – dolzarb ehtiyojni qondirish uchun zarur ma'lumot; A – ayni paytda insonda mavjud bo'lgan tegishli axborot. Ushbu formuladan kelib chiqadigan oqibatlar quyidagicha: agar insonda ehtiyojlar mavjud bo'lmasa ($E = 0$), u holda hissiyotlarni ham sezmaydi ($H = 0$); ehtiyoj sezayotgan inson uni amalga oshirish uchun to'la imkoniyatga ega bo'lgan holatda ham, hissiyotlar yuzaga kelmaydi. Agar ehtiyojni qondirish ehtimolligining subyektiv baholanishi yuqori bo'lsa, ijobiy hislar namoyon bo'ladi. Salbiy hislar esa subyekt ehtiyojini qondirish imkoniyatini salbiy baholaganda yuzaga keladi.

Miya po'stlog'i emotsional holatlarni boshqarishda o'ta muhim o'rin tutadi. I.P.Pavlov tomonidan aynan, miya po'stlog'ining hissiyotlar kechishi va ifodalanishi, boshqarishi, tanada yuz beradigan barcha hodisalarni o'z nazorati ostida ushlab turishi, po'stloq osti markazlariga tormozlovchi ta'sir ko'rsatishi, ularni boshqarishi ko'rsatib o'tilgan. Yuqorida bayon etilganlarning tasdig'i sifatida subyektiv kechinmalar va ularning tashqi ifodasi o'rtasida keskin farqlar kuzatiladigan klinik holatlarni keltirish mumkin. Miya katta yarim sharlari po'stlog'i shikastlangan bemorlarda istalgan

seskantiruvchi muvofiq kelmaydigan tashqi ta'sirlanish: qattiq kulgi yoki shashqator ko'z yoshlarga sabab bo'lishi mumkin. Lekin, kulib turib, bu bemorlar o'zlarini qayg'uli, yig'lab turib esa, ba'zan xursandchilik sezadilar. Inson hissiyotli kechinmalarida ikkinchi signal tizimi katta ahamiyatga ega, chunki kechinmalar tashqi muhitning bevosita ta'sirlari bilan birgalikda so'zlar, fikrlar orqali ham yuzaga kelishi mumkin. Xuddi shunday, o'qib chiqilgan hikoya, tomosha qilingan film mos bo'lgan emotsional holatni yuzaga keltirishi mumkin. Hozirda ikkinchi signal tizimi intellektual, axloqiy, estetik yuksak insoniy hissiyotlarning fiziologik asosi bo'lib sanaladi.

Xulosa o'rnida hissiyotlarning tarkibiy qismlarini keltirib o'tish zarur, bular: 1) subyektiv kechinma, 2) organizm reaksiyasi, 3) hissiyotlar bilan yuzaga kelgan va xayoldagi fikrlar yig'indisi, 4) o'ziga xos yuz ifodasi, 5) umumlashtirilgan hissiyotli reaksiyalar: salbiy hissiyotda atrofdagi voqealarga nisbatan munosabatingiz ham salbiy bo'ladi, 6) ushbu hissiyot bilan assotsiatsiyalangan harakatlarga moyillik.

Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, hozirgi vaqtgacha hissiyotlar tabiatiga nisbatan yagona nuqtai nazar mavjud emas. Hissiyotlarni o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar hozirda ham o'tkazilib kelinmoqda. Hozirda to'plangan tajribaviy va nazariy material hissiyotlar tabiatining ikkilanganligidan dalolat beradi. Bir tomondan, hissiyotlar – turli psixik hodisalar, shuningdek, kognitiv jarayonlar, inson qadriyatlari tizimi tuzilmasining xususiyatlari va boshqalar kabi subyektiv omillar hisoblanadi. Ikkinchi tomondan, hissiyotlar individning fiziologik xususiyatlari bilan belgilanadi. Hissiyotlar ma'lum seskantiruvchi ta'siri natijasida paydo bo'ladi, bu esa inson moslashishi va xulq-atvorining boshqarish mexanizmlari ifodasining xuddi o'zginasidir. Inson kayfiyati, affektlari, hislari va ehtirolari yig'indisi uning emotsional hayotini va emotsionallik kabi individual sifatni tashkil etadi. Emotsionallikni insonning hayotiga tegishli bo'lgan turli xil sharoitlardan hissiyotli ta'sirlanishga moyillik, kayfiyatdan ehtirosigacha – kuchi va sifati turlicha bo'lgan emotsiyalarni kechirish layoqati, shuningdek, emotsiyalar kuchining tafakkur va hulq-atvoriga ta'siri sifatida ta'riflash mumkin.

Shaxsning xususiyatlariga ta'rif berish ko'p holatlarda ushbu odamning nimani yoqtirishini, nimadan nafratlanishini, mag'rurlanishi, uyalishi, hasad qilishi va qayg'urishi sababini aniqlashni bildiradi.

Individ barqaror hislari predmeti, ularning jadalligi va xarakteri atrof-dagilarga insonning emotsional olami, hislari va bu bilan uning individualligini ochib beradi. S.L.Rubinshteynning yozishicha, shaxsning xarakteri va aqliy qobiliyati, qiziqishlari va boshqa odamlarga munosabatlarining barcha o'ziga xos xususiyatlari hissiyotlar va sezgilarning kamalak rangida namoyon bo'ladi va aks etadi. Emotsionallik tug'ma bo'ladi, lekin affektlar, sezgilar hayot jarayonida rivojlanadi, bu esa insonning shaxs sifatida rivojlanishini bildiradi. Bunday rivojlanish inson emotsional sohasiga yangi obyektlarni kiritish, shaxs sezgilarini ongli irodaviy boshqarish va nazorat qilish darajasining oshishi axloqiy boshqarishga yuksak axloqiy qadriyatlar (vijdon, mas'uliyatlilik, nomus va boshqalar) ning asta-sekin kiritilishi bilan bog'liq.

Inson emotsional hayotining rivojlanishida ma'lum bo'lgan izchillik mavjud. Lekin bir davr sezgisidan keyingi davr sezgisiga o'tish shaxsning har tomonlama rivojlanishi bilan bog'liq. Hissiyotlar odam energiyasini to'plovchi faoliyatga nisbatan kuchli rag'bat bo'lishi mumkin, asosiysi, ularni tegishli tarzda yo'naltirishdir.

Har bir inson uchun ijobiy emotsional ta'sirlanishlarni kuchaytirish va kengaytirish bilan bir vaqtda boshqa odamlar emotsional holatiga samarali ta'sir ko'rsatish malakasiga ega bo'lish juda muhimdir. Zararli emotsional ta'sirlanishlar ko'p hollarda yuqori emotsional zo'riqish vaziyatlarida, o'ta toliqqan holatlarda, frustratsiya vaqtida, odamlar ta'sirchanligida, ishlar ko'ngilgidek yurishmaganida, hayotiy muhim rejalar barbod bo'lganida yuzaga kelishini bilish va yodda tutish lozim. Hissiyot kechinmalari turli holatlarda turlicha tezlik bilan paydo bo'ladi. Ba'zan hissiyot to'satdan, darhol paydo bo'ladi. Masalan, kishi birdan xursand bo'lib ketadi, darhol g'azabga keladi, achchiqlanadi va hokazo. Lekin ba'zan shu hissiyotlar o'zi dafa'tan qo'zg'almaydi, balki asta-sekin tug'ila boshlaydi. Shunday hissiy kechinmalarning qay darajada tez paydo bo'lmasligini belgilash qiyin yoki butunlay bilib bo'lmaydi. Emotsional kechinmalarning kuchi turlicha bo'lishi mumkin. Hissiyotlarni kuchi avvalo yoqimli va yoqimsiz tuyg'ularning naqadar kuchli bo'lishidadir. Hissiyotning kuchi shu hissiyotni shaxsning naqadar ehtiros bilan kechirilganligi bilan belgilanadi.

Hissiyotning qo'zg'alish xususiyatlari paydo bo'lish yo'lini kuchi va barqarorligi bir qancha sabablarga bog'liqdir. Atrof-muhitning holati shu paytdagi ehtiyojlarning kuchi shu xislat tuzilishiga sabab bo'lgan

hodisalarning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatini anglashi, odamning dunyoqarashi, bu xislat qanday vaziyatda paydo bo'lishi va o'tmishi hamda shaxsning individual xususiyatlariga bog'liqdir. Hislarning ayni vaqtda naqadar tez kuchli va barqaror bo'lishiga ko'ra his-tuyg'ularning quyidagi turlari farqlanadi: hissiy ton, emotsiyalar, affekt, stress, kayfiyat va boshqalar.

Hissiy ton. Hissiyot ko'pincha faqat hissiy tus sifatidagi ruhiy jarayonlarning o'ziga xos tomoni tariqasida namoyon bo'ladi. Yoqimli suhbatdosh, kulguli voqea, yoqimsiz hid, zerikarli kitob, ko'ngildagi mashg'ulot, xushchaqchaq sayohat, og'ir ish kabilar. Hissiy ton tushunchasiga ko'pgina adabiyotlarda turlicha ta'riflar uchraydi. Jumladan, A.V.Petrovskiyning "Umumiy psixologiya" darsligida hissiy ton sezgi yoki idrok jarayonida shaxsning idrok qilingan narsa va hodisaga munosabatini ifodalovchi maxsus hissiy bo'yoq yoqimli yoki yoqimsiz idrok bilan bog'langan hissiyot, deb ta'riflanadi. Professor E.G'.G'oziyev tomonidan hissiy ton-u yoki bu hissiyotning inson tomonidan bevosita kechirilishi (kechishi) jarayonidan iboratdir. Q.Turg'unov lug'atida hissiy ton - hissiyot sezgi yoki idrok jarayonida shaxsning idrok qilingan narsaga hodisaga munosabatini ifodalovchi maxsus emotsional bo'yoq yoqimli va yoqimsiz kechinma bevosita sezgi yoki idrok bilan bog'langan hissiyot. Masalan, og'riq bir qator qo'zg'ovchilar yaqqol ifodalangan yoqimsiz hissiy ton bilan ajralib turadi. Ko'pincha emotsiyalar o'zining ta'sirchanligi bilan bir-biridan ajralib turishiga qaramay, bunday sifatni hissiy holatlar stenik (yunoncha so'zdan olingan bo'lib, kuch degan ma'noni anglatadi) xususiyatli deyiladi. Bunda emotsiyalar dadil xatti-harakatlarga, mantiqiy mulohazalarga, nisbiy izlanishlarga kuch quvvat, qanoat bag'ishlaydi. Masalan, xursandchilikdan shaxs "parvoz qiladi", "yulduzni narvonsiz oladi", kimlargadir xolis yordam qilishga shoshadi. Faollik qilib, tinchimaslik uning sifatiga aylanadi.

Q.Turg'unov lug'atida stenik hisga quyidagi ta'riflar uchraydi: stenik hislar - shaxsning hayot faoliyatini kuch-g'ayratining orttiradigan barcha bilish jarayonlarini faollashtiradigan ijobiy hissiyot turi. Aksariyat hollarda xushxabar, muvaffaqiyat shaxsda stenik xususiyatli emotsiyalarni vujudga keltiradi.

Ba'zi hollarda emotsiyalar o'zining sustligi, motorli, kuchsizligi bilan tavsiflanadi. Bunday hissiy holat astenik (yunoncha so'zdan olingan bo'lib, kuchsizlik, zaiflik ma'nosini bildiradi) deb atashadi.

Bunday hissiyot insonni bo'shashtiradi, uni xayolga cho'mdiradi, xayolparast qilib qo'yadi. Shu sababdan favqulotda shaxsdagi befoyda emotsional kechinmaga, uyalish, vijdon azobi, andisha esa qo'rqoqlikka aylanib qolishi xavfi kuchli.

Psixik jarayonlardan ayniqsa, emotsiya o'zining aniq tashqi ifodasiga ega bo'lishi bilan tavsiflanadi. Emotsional o'zgarishlar organizmning tashqi o'zgarishlarida shu qadar yaqqol ifodalanadiki, biz odamni tashqi ko'rinishiga qarab, unda qanday xususiyatlar yuz berayotganini, uning xursand yoki xafaligini, g'azablanganligini yoxud biror narsadan qo'rqib ketganini va shu kabi his-tuyg'ularning ko'pini aytib bera olamiz. Hissiyotlarning tashqi alomatlari ifodali harakatlar deb ataladi.

Emotsiyalarning tashqi ifodasi turli ko'rinishlarda ro'y beradiki, unda asosiy o'rinni ko'rgazmali jihatlar asosiy o'rin egallaydi.

Birinchiidan, emotsiyalar nafas olish a'zolarining ishlarida o'zgarish yasaydi. Masalan, yoqimli his-tuyg'ular ishga tushganda nafas olishning tezligi va ampitudasi ortadi, yoqimsiz his-tuyg'ular ustun kelganda kamayadi, qo'zg'algan vaqtida nafas harakatlari tezlashadi hamda chuqurlashadi, zo'r berish vaqtida-sekinlashadi va yuzakilashadi, hayajon vaqtida tezlashadi, hamda kuchsizlashadi, kutilmagan holatda, hayron qolishda zudlik bilan tezlashadi, qo'rquvda sekinlashadi va hokazolar.

Turli emotsional holatlarda nafas olishning o'zgarishi

- a) xursandlikda nafas olish bir minutiga 17 marta;
- b) faol xafalikda 9 marta;
- v) qo'rqishda 64 marta;
- d) jahl chiqqanda 40 marta.

Ikkinchiidan, emotsiya imo - ishoralarda, mimikada, ya'ni kishining yuzida bo'ladigan harakatlarda hamda butun badanning ma'nodor harakatlarida ko'rinadi.

Uchinchiidan, gumoral harakatlardagi, ya'ni organizmning qon tarkibidagi va boshqa suyuqliklardagi kimyoviy o'zgarishlarni va shuning bilan birga modda almashishida bo'ladigan yanada chuqur o'zgarishlarni o'z tarkibiga oladi.

Demak, emotsiyalarning tashqi ifodasiga mimika, imo-ishora, aft-bashara va qad-qomatning o'zgarishlari, ayrim tashqi sekretiya bezlarining faoliyati yosh, so'lak, ter ajralishi hamda ayrim

harakatlarning xususiyatlaridagi o'zgarishlar, ya'ni ularning tezligi, kuchi, koordinatsiyasi va hokazolar kiradi.

Emotsiyalarning eng aniq va yaqqol ko'rinishlaridan biri kulgi bilan yig'idir.

L.N.Tolstoy o'z asarlarida odamning ruhiy holatini ifodalovchi nigohlarning 85 xilini va kulishning 97 xilini tasvir etgan. "Har xil sabab bilan yig'lagan paytda odamning boshi va og'zi har xil qiyofada o'zgaradi" - degan edi. Leonardo da-Vinchi.

Rus psixologi P.M.Yakobson tomonidan ishlangan rasmlardan ko'rinib turibdiki, odamning aftidagi qiyofa asosan lablar, qosh va ko'z o'zgarishlarining bir-biriga nisbatan turlicha holatga, shuningdek, ko'zning qanchalik chaqnab turishiga bog'liqdir. Ko'zning qanchalik chaqnashi ko'z yoshining miqdori, ko'z shilliq pardasidagi tomirlarning kattalashuvi bilan belgilanadi. Maskaning tagida ko'rinib turgan ko'z o'zining ifodasini yo'qotgan bo'ladi. Ko'z, lab, qovoq, qoshning har xil holati, xatto odam chehrasini ham turli qiyofaga kiritadi.

Odam hissiyotlarini bildirishning eng nozigi va eng kuchlisi san'at, xususan, muzika bilan lirik she'rlardir, ularni tom ma'noda hissiyotning tili deyish mumkin.

Odam o'zini va gavda harakatlarini, shuningdek tovushni ataylab chiroyli qilib ko'rsatishi mumkin. U garchi "muayyan hissiyotlarni o'zi kechirmayotgan bo'lsa ham o'sha hissiyotlarni ifodalaydigan harakatlar qila oladi.

Affekt tushunchasiga berilgan ta'riflarga asosiy e'tiborni qaratadigan bo'lsak bu ham shaxsning kuchli emotsional holatlari bilan bog'liqdir. Q.Turg'unovning lug'atida aytilishicha, affekt tez va kuchli paydo bo'lib, shiddat bilan o'tadigan qisqa muddatli emotsional holatdir. A.V.Petrovskiyning "Umumiy psixologiya" darsligida affekt haddan ziyod tez kechishi bilan miyada paydo bo'luvchi, shaxsni tez qamrab oluvchi, jiddiy o'zgarishlarni yuzaga keltiruvchi jarayonlar ustidan irodaviy nazorat buzilishiga yetaklovchi organizm a'zolari funksiyasini izdan chiqaruvchi emotsional jarayonlarga aytiladi. M.Vohidov darsligida affekt to'satdan tez paydo bo'lib, tez orada o'tib ketadigan nihoyatda kuchli hissiy holat sifatida e'tirof etiladi.

Affekt lotincha so'z bo'lib, ruhiy hayajon ehtiros degan ma'noni anglatadi. Affektlar ko'pincha to'satdan paydo bo'ladi va ba'zan bir necha minut davom etadi. Affekt holatida kishini ongini tasavvur qilish, fikr qilish qobiliyati torayadi, susayib qoladi. Affektlar vaqtida

odamning harakatlari kutilmagan tarzda portlash singari birdaniga boshlanib ketadi. Ba'zan affektlar tormozlanish holati tarzida namoyon bo'ladi va bunday holatda organizm bo'shashib, harakatsiz bo'lib va shalvirab qoladi. Bunday holat ko'pincha odam birdaniga qo'rqqanida, to'satdan quvonganida va shu kabi holatlarda o'zini yo'qotib qo'yish ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Affekt holatini boshlanishida shaxs insoniy qadriyatlarining barchasidan uzoqlashib, o'z hissiyotining oqibati to'g'risida ham o'ylamaydi, hatto tana o'zgarishlari, ifodali harakatlar bilinmay boradi. Kuchli zo'riqish oqibatida mayda kuchsiz harakatlar barham topadi. Tormozlanish miya yarim sharlari po'stini to'liq egallay boshlaydi, qo'zg'alish po'stloq osti nerv tugunlaridan oraliq miyada avj oladi, xolos. Buning natijasida shaxs hissiy kechinmasiga (dahshat, g'azab, nafratlanish, umidsizlik va hokazolar) nisbatan o'zida kuchli xohish sezadi.

Ma'lumotlarning ko'rsatishicha ko'pincha hissiyotlar affektiv shaklda o'tishi tajribalarda sinab ko'rilgan. Jumladan: 1) teatr tomoshabinlarida; 2) tantana nashidasini surayotgan olomonlarda; 3) es-hushini yo'qotgan telbasimon odamlarda; 4) ilmiy kashfiyot lahzasida; 5) tasodifiy qizg'in uchrashuvlarda, jo'shqin shodliklarda mujassamlashadi.

Affektlar vujudga kelishining dastlabki bosqichida har bir shaxs o'zini tushunish, o'zini qo'lga olish, uddalash qurbiga ega bo'ladi. Ularning keyingi bosqichlarida irodaviy nazorat yo'qotiladi, irodasiz harakatlar amalga oshiriladi, o'ylamasdan xatti-harakat qilinadi. Affektiv holatlar ma'suliyatsizlik, axloqsizlik, mastlik alomatida sodir bo'ladi, lekin shaxs har bir harakati uchun javobgardir, chunki u aql-zakovatli insondir. Affektlar o'tib bo'lgandan keyin shaxsning ruhiyatida osoyishtalik, charchash holati hukm suradi. Ba'zi hollarda holsizlanish, barcha narsalarga loqayd munosabat, harakatsizlik, faollikning barham topishi, hatto uyquga moyillik yuzaga keladi. Shuni ham unutmaslik kerakki, affektiv qo'zg'alish muayyan davrgacha davom etishi, ba'zan o'qtin-o'qtin kuchayishi yoki susayishi sodir bo'lib turishi mumkin.

Stress tushunchasining mazmuni mohiyati borasida qator ta'riflar uchraydi. Jumladan, A.V.Petrovskiy tomonidan stress-affektiv holatga yaqin turadigan, lekin boshdan kechirilishining davomiyligiga ko'ra kayfiyatlarga yaqin bo'lgan his-tuyg'ularni boshdan kechirilishining

alohida shaklidir, deb ta'rif beriladi. Profssor E.G'oziyevning umumiy psixologiya kitobida yozilishicha, stress-og'ir jismoniy va murakkab aqliy yuklamalar ishlarning me'yoridan oshib, ketib xavfli vaziyatlar tug'ilganida, zaruriy chora-tadbirlarni zudlik bilan topishga intilganda vujudga keladigan hissiy zo'riq'ishlar sifatida ko'rsatiladi.

Stress - inson organizmini haddan tashqari zo'riqish natijasida paydo bo'ladigan tanglik jarayonidir.

Stress ko'rinishiga qarab ikki turga ajratiladi:

1. Konstruktiv - biz turidagi (ko'pchilik orasida);
2. Destruktiv - men turidagi (yakka shaxs o'zi bilan) kechadigan jarayon.

Stress holatini oddiy tilda aytadigan bo'lsak, bu insonlarda kechadigan tushkunlik holatidir. Insonning aqliy jihatlari va fiziologik tizimida stress holati bo'lmasligi mumkin emas. Bular ko'p hollarda muloqotlarda va boshqa ijtimoiy jarayonlarda yuz beradi. Stressni fiziologik va psixologik turlari mavjud. Fiziologik stress - bu o'ta jismoniy zo'riqish, biror og'riq, qo'rquv, kasalliklar natijasida vujudga keladi.

Fiziologik stress organizm o'ta zo'riqishi, temperaturaning baland yoki past bo'lishi, nafas olishning qiyinlashishi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, ba'zida odam organizmida qattiq og'riq bo'lganda, og'riq nimadan kelib chiqqanligini tushunib yeta olmaslik oqibatida odamda qo'rquv, xavotirlanish paydo bo'ladi va stress holatiga olib keladi.

Psixologik stress-odamning ruhiy holatiga voqealarni ta'siri tufayli paydo bo'ladigan stress. Psixologik stress informatsion stress va emotsional stress turlariga ajraladi. Informatsion stress axborotlarni haddan tashqari ko'p qabul qilish vazifalarni bajarishda bir qancha yechimlar bo'lsa-da, aniq ulardan qaysi birini tanlash yuqori darajadagi shiddat bilan qaror qabul qilishdagi ikkilanishi natijasida kelib chiqishi mumkin. Axborotlarni haddan tashqari ko'p qabul qilish oqibatida odam psixikasi zo'riqadi (charchaydi) va buyrak usti bezlaridan stressli garmonlar ko'p ishlab chiqara boshlaydi. Haddan tashqari zo'riqish natijasida miyada tormozlanish yuz beradi va oqibatda tanglikka olib kelgan axborotgina miyada aks etaveradi. Miya boshqa axborotlarni tashqi ta'sirni qabul qila olmay qoladi. Bu ba'zi hollarda salbiy yomon oqibatlarga olib kelishi mumkin. Miyada stressga olib kelgan axborot tormozlanib, saqlanib qolganda tanglik holatining yuqori nuqtasiga

chiqqanda tanglik holatidan chiqib ketolmay o'z joniga qasd qilishgacha olib kelishi mumkin.

Emotsional stress-ta'qiq qilish, falokat, hayotiy o'zgarishlar (oilaviy mojarolar, to'satdan ishdan bo'shatish yaqin kishisini yo'qotish, uzoq muddatli sevgidan qutila olmaslik sababli, xavf ostida qolganda, atrofdagilar tomonidan noto'g'ri munosabat qilinganda va hokazolarda) ko'rinadi.

Olimlar o'tkazgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, falokat, hayotiy o'zgarishlar, kundalik tashvishlar ko'proq stresslar hisoblanadi.

Falokat - bu notinchlik, urush, yer qimirlash, suv toshqinlari, avtohalokatlarda va hokazo. Bularning hammasi inson ruhiy holatiga juda katta salbiy ta'sir ko'rsatadi. Olimlar shuni ta'kidlashadiki, qattiq yer qimirlashi, suv toshqinlari, yong'in bo'lishi kabi falokatlarning inson ruhiyatiga katta ta'sir ko'rsatishi natijasida xavotirlanish darajasi yuqori bo'lishi kuzatiladi.

Hayotiy o'zgarishlar - bu insonni hayotida yuz beradigan voqea va hodisalardir. Masalan, yaqin kishisining halok bo'lishi, kutilmaganda ish o'rnini yo'qotishi, ajralishlar va hokazo. Agarda inson bir qancha inqirozli vaziyatni boshidan o'tkazsa, qattiq kasallanishi va hattoki o'limga ham olib kelishi mumkin.

Kundalik tashvishlar - bu ish joylarida sodir bo'ladigan qiyinchiliklar, o'qish joylaridagi o'quvchilarning o'quvchilarga, o'qituvchilarning o'qituvchilarga noto'g'ri munosabatda bo'lishlari, imtihonlarni muvaffaqiyatsiz yakunlanishi va hokazolarda namoyon bo'ladi. Kundalik tashvishlar mayda stresslarni kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin, mayda stresslar to'planib borib inson sog'liqiga ta'sir ko'rsatadi. Jumladan, qon bosimining oshishi, yurak faoliyatining buzilishi va boshqalarda kuzatilishi mumkin. Doimiy yuz berib turadigan kundalik tashvishlar, aqliy, jismoniy, emotsional va ruhiy zo'riqishga olib kelishi mumkin.

Stress ayrim odamlarda yengil kechadi, ayrim odamlarda jiddiyroq, qiyinroq o'tadi. Bunga asosiy sabab quyidagilar deb belgilanadi: uning hosil bo'lishi stressli vaziyatga qay darajada munosabatda bo'lishimizga va bu holatni baholashimizga va u bilan kurashishimizga bog'liqdir. Masalan, optimist odamlar stress holatini taqdirning bir sinovi deb qabul qilsa, pessimist odamlar uning hayotiga xavf-xatar tug'ildi, deb qabul qilar ekanlar. Pessimistlarda xavotirlanish darajasi yuqori bo'ladi va ular vaqtida ovqatlanmasalar ham stress

holatiga tushib qolaveradilar. Psixologlar Maykl Shayer va Marlz Karver fikricha, optimist inson eng og'ir, qiyin vaziyatda ham yaxshi deb oldinga intiladi, o'z organizmida stress moslashib olishiga yo'l qo'ymaydi.

Umuman olganda stress atamasi XX asrning 40-yillariga kelib ommaviylashgan. Bunga sabab stress holatini to'g'ri tushunish va undan himoyalaniшни o'rganish, chunki stress turli salbiy munosabatlar natijasida vujudga kelishi mumkin.

Birinchi bo'lib stress bo'yicha 1932 yili fiziolog Uolter Kennon va 1936 yilda vrach Gans Sele chuqurroq tushuncha berishga harakat qilganlar. U.Kennonning gomeostaz nazariyasi asosida 1933 yilda "Psixika va tana" asari yaratildi. Bu asarda barcha tashqi sharoit o'zgarishlariga optimal (to'la) moslasha oladigan bir yaxlit organizm haqida yozilgan. Organizmdagi turli o'zgarishlar, ya'ni ochlik, qo'rquv, jahldorlik holatlarini ko'p yillar kuzatib o'rganish natijasida "gomeostoz" ya'ni organizmni ichki holatini davomiyligi nazariyasi yaratildi. Uning fikricha, gomeostoz va tashqi muhit ta'sirida asosiy o'rinni markaziy va vegetativ nerv tizimi egallaydi. Markaziy nerv tizimi tashqi-muhit, bilan vegetativ nerv tizimi esa gomeostoz holatini saqlab turadi. Bundan organizmni "qochishi va kurashishi" uchun energiya ishlab chiqaruvchi simpatoadrenal tizimi muhim rol o'ynaydi.

U.Kennon yana shuni ta'kidlab o'tadiki, organizmni stressga qarshi kurashish yoki qochish vaqtida yurak urishi tezlashadi, qon aylanishi buziladi, ya'ni maqsadga intilish uchun tayyorgarlik ko'rishda organizmda qochish va kurashish kechadi. Bu reaksiyani u organizmni moslashish tizimi deb ataydi.

Kanadalik olim vrach G.Selye (1936-1976 yillar) o'zini 40 yillik ilmiy izlanishlari bilan U.Kennon nazariyalariga qo'shimchalar kiritib, stress psixologiya va tibbiyotda asosiy tushunchalarda biri ekanligini aytib o'tgan. G.Selye stress har doim ham zararli emas, ba'zan inson organizmiga yordam, ko'mak foyda berishi mumkin. Ayrim hollarda stressga tushib qolganda odam yashash uchun kurashish o'z ehtiyojini qondirish uchun faollashib, o'zi bilmagan zahiradagi energiyasini ishga solishi mumkin degan. U tirik organizmning noqulay tashqi sharoitlariga moslashuvchanlik muammosini o'rganib chiqqan.

G.Selyeni fikricha, shu sabablar muhim va nomuhim stressni keltirib chiqaradi. Bu vaziyatlar bir-biriga bog'liqdir. Bunda 3 bosqich ajratiladi.

- xavotirlik bosqichi;
- moslashish bosqichi;
- o'ta charchash bosqichi.

Xavotirlik bosqichida taloqning kichrayishi, yog' qavatining yo'qolishi, oshqozonda o'tkir yallig'lanishning sodir bo'lishi, buyrak tepasida likosidlarning kamayishi kuzatiladi. Shu bilan birga teri jarohatini pasayishi, ko'z yoshlanishi, so'lakning ajralishi kuzatiladi. Agarda ta'sir kuchli bo'lsa, bu bosqichda xavotirlik holati boshlanadi.

Moslashish bosqichida buyrak usti bezlari kattalashadi, organlar va to'qimalarning ishlashi sekinlashadi. Agar stressni keltirib chiqaruvchi omil organizmga kuchli ta'sir etsa etmasa shu holat uzoq vaqt saqlanib qoladi. Agar ta'sir kuchli bo'lsa, uchinchi bosqich boshlanadi.

O'ta charchash bosqichi - organizmda kuzatilayotgan yutuqlarga ko'ra bosqich xavotirli bosqichga yaqin. Bunda odatda organizm kasallanadi.

Chet el mualliflari asosan ijtimoiy, psixik va fiziologik stress shakllarini ajratadilar. Ularning fikricha, ijtimoiy stress asosida shaxsning ijtimoiy, iqtisodiy yashash sharoiti yotadi. Ijtimoiy ziddiyatlar doimiy o'ziga ishonmaslik va keskinlikni yuzaga keltiradi.

6.6. Kayfiyatning umumiy tavsifi va uning tuzilishi. Frustratsiya va bezovtalik emotsional holat sifatida.

Har bir kishi ham o'z hissiyotlarining tashqi ifodalarini ma'lum darajada o'zgartirishi mumkin. Odamlarni kundalik muomalalarida badanning xilma-xil ifodali xarakterlari, imo-ishoralar xususan, ko'z bilan qilinadigan imo-ishoralar, tovushning ohangi, g'amginligi muhim ahamiyatga ega. Shunchaki bir xo'mrayish, salgina jilmayib kulish, yelka qisish kabi ifodali harakatlar kishining maqsadini anglatadi.

Kayfiyat tushunchasiga psixologik manbalarda turli nuqtai nazardan yondashilgan taqdirida ham mazmunan ular bir xillikni anglatadi. Jumladan Q.Turg'unov lug'atida shaxsning kuchsiz yoki o'rtacha kuchga ega bo'lgan nisbatan barqaror umumiy emotsional holati, A.V.Petrovskiyning "Umumiy psixologiya" darsligida kayfiyatlar ancha vaqt davomida kishining butun xatti-harakatiga tus berib turadigan umumiy hissiy holatini ifoda etadi, deb ta'kidlanadi. Professor E.G'.G'oziyev fikricha, kayfiyat shaxsning ruhiy

jarayonlariga muayyan vaqt davomida tus berib turuvchi emotsional holatdir. Kayfiyat, ya'ni odamning xursand yoki g'amgin kayfiyati hech vaqt sababsiz maydonga kelmaydi. Odam bajarayotgan biror ishning mavaffaqiyatli tugashi yoki imtihondan yaxshi o'tish- yaxshi tetik kayfiyatni yuzaga keltiradi. Qilayotgan ishingizni oldinga yurmasligi yoki ishga berilgan yomon baho odamda ma'yuslik, kuchiga ishonmaslik kayfiyatini tug'diradi.

Kayfiyatning xush yoki noxush bo'lishi, birinchi navbatda odamning sihat-salomatligi bilan ham bog'liqdir. Masalan, ichimiz qattiq og'rib turgan vaqtda kayfiyat choq bo'lmaydi. Odatda odamda kayfiyatning u yoki bu turi, ya'ni xushchaqchalik xursandlik yoki g'amginlik, ma'yuslik, tushkunlik ustun bo'lishi mumkin. Ana shunga qarab odamlar xushchaqchaq, g'amgin, sertashvish deb turli guruhlarga bo'linadilar. Lekin shuni aytish kerakki, odam o'z kayfiyatining quli bo'lib, qolmay, uni boshqara bilishi kerak. O'z kayfiyatini idora qila biladigan odamlarning har doim ruhi tetik, kayfiyati chog' va ishida unum bo'ladi. Kayfiyatni idora qila olmaydigan odamlar bilan yashash juda qiyin bo'ladi. Bunday odamlar arzimagan narsadan kayfiyatini buzib, to'msayib yuradigan yoki arazlab yotadigan odamlar bo'ladi. Bunday odamlarni odatda "sirkasi suv ko'tarmaydigan" yoki "jahli burnini uchida turadigan" odamlar deyishadi. Agar odam har doim o'ylab, aql bilan ish tutsa, kayfiyatini bo'lgan bo'lmagan narsalarga buzavermaydi.

Inson kayfiyatini paydo bo'lishiga va o'zgarishiga ta'sir qiluvchi quyidagi ikkita omillarni tahlil qilish lozim: Ulardan bittasi obyektiv va subyektiv xususiyatli vaziyatdir: a) tabiiy omillarga taalluqli bo'lgan vaziyat (havoning sovuqligi yoki issiqligi); b) shaxslararo munosabatning noqulayligi va boshqalar. Ikkinchisini bir manba sifatida talqin qilish mumkin, bu-subyektiv, shart-sharoitlardir. Masalan, mehnat va o'qish faoliyatiga kerakli vositalarning mavjudligi. Ikkinchi subyektiv munosabatlar, iliq psixologik muhit, muloqotmandlik maromi, rag'batlantirish, muloqot o'rnatish uslubi, shaxsiyatiga tegmaslik, teng huquqlilik, shaxsning psixologik xususiyatlarini hisobga olish va hokazo.

6.7. Irodaviy xulq-atvorning ontogenetik xususiyatlari. Shaxsning irodaviy sifatlarini rivojlanishi.

Shaxsning irodaviy faoliyati o'z oldiga qo'ygan anglangan maqsadlarni bajarishdan, amalga oshirishdan iborat sodda shakldagi harakatlarning majmuasidan iborat emas. Zo'r berishni taqozo etmaydigan ish harakati (masalan, shkafdan choynak olish, sochiqni qoziqqa ilish va hokazolar) bilan irodaviy faoliyat tarkiblari o'rtasida keskin tafovut mavjud. Irodaviy faoliyat o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, uning mohiyati shundan iboratki, bunda shaxs o'z oldiga qo'ygan va unga muhim ahamiyat kasb etuvchi maqsadlariga o'zi uchun kamroq qiymatga molik xatti-harakat motivlarini bo'ysundiradi. Ustuvor (yetakchi) motivlar qo'shimcha ko'makchi motivlarni muayyan yo'nalishga safarbar qilib, umumiy maqsadga xizmat qildiradi.

Shaxs faolligining har xil ko'rinishlari mavjud bo'lib, ular funksional tomondan bir-biridan farqlanadi, lekin iroda inson faolligining alohida o'ziga xos shaklidan iboratligi ajralib turadi. Iroda insonning o'z xatti-harakatlarini (xulq-atvorini) o'zi boshqarishini, u yoki bu xususiyatli intilish va istaklarini tormozlashni talab qiladi, binobarin, u anglangan turlicha harakatlar tizimi mujassam bo'lishini nazarda tutadi. Irodaviy faoliyat mohiyati shunda ko'zga tashlanadiki, bunda shaxs o'zini o'zi boshqaradi, o'zini qo'lga oladi, o'zining xususiy ixtiyorsiz impulsiv tomonlarini nazorat etadi, hatto zarurat tug'ilsa, u holda ularni tamoman yo'qotadi ham. Iroda paydo bo'lishining bosh omili inson tomonidan faoliyatning turli tarkiblarining irodaviy harakatlarni tizimli tarzda tatbiq etilishi bunday ish-harakatlarda ong bilan mujassamlashuvchi shaxsning faolligidir. Irodaviy faoliyat shaxs tomonidan keng ko'lamda anglangan va ruhiy jarayonlarni amalga oshirish xususiyati bo'yicha irodaviy zo'r berishni talab qiladigan aqliy amallarni taqozo etadi. Bunday aqliy amallar favquloddagi vaziyatni baholash, kelgusida amalga oshirishga mo'ljallangan harakatlar uchun vositalar va operatsiyalar tanlash, maqsad ko'zlash va unga erishishning usullarini saralash, ularni tatbiq etish uchun muayyan qaror qabul qilish kabilar bo'lib hisoblanadi. Ushbu amallarning barchasi irodaviy faoliyatning operatsional tomoni deb baholanadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, ba'zi psixologik holatlarda, vaziyatlarda irodaviy faoliyat insonning butun hayot yo'lini aniqlab beradigan, uning ijtimoiy-psixologik qiyofasini (siyimosini) namoyon qiladigan va ma'naviy-axloqiy qadriyatini ro'yobga chiqarishga yordam beradigan qarorga kelish bilan uyg'unlashadi. Shuning uchun bunday irodaviy harakatlarni amalga oshirish jarayonida shaxs ongli harakat qiluvchi subyekt tariqasida ham ularning kashfiyotchisi, ham bir davrning o'zida ijrochisi (bajaruvchi) bo'lib ishtirok etadi.

Mazkur holatda shaxs o'zida to'kis mujassamlangan qarashlari tizimiga (dinamik stereotipiga), iymon-e'tiqodga, ishonch va dunyoqarashiga, qadriyatiga, hayotiy munosabatlari majmuasiga, aql-zakovatiga, ma'naviyatiga asoslangan holda ongli yo'l tutadi. Shaxsning umr (hayot) yo'lida qadriy xususiyat kasb etuvchi javobgarlik hissi irodaviy harakatlarni tatbiq qilishda uning miyasiga mujassamlashgan, anglanilgan barcha ijtimoiy-psixologik shartlangan fazilatlar (qarash, e'tiqod, qadriyat, ma'naviyat va hokazolar) sog'lom fikr, ustuvor (yuksak tuyg'u) hissiyot tariqasida faollashadi, mustahkamlanadi hamda baholash, qarorga kelish, tanlash, ijro etish (bajarish) jarayonlariga ta'sir qilib, umumiy hamkorlik tizimida o'z izini qoldiradi. Javobgarlik hissi shaxs ma'naviyati, ruhiyati, qadriyati namoyon bo'lishi, kechishi, takomillashishi bosqichlarining boshqaruvchisi, ongli turtkisi, sifatining ko'taruvchisi funksiyasini bajaradi.

6.8. Hissiyot nazariyalari. Hissiyotlar emotsional munosabatlar sifatida va ularning buzilishi.

Hissiyot borliqqa, turmushga, shaxslararo munosabatga nisbatan shaxsni subyektiv kechinmalarining aks ettirilishidir. Shaxs tirik mavjudot bo'lishi bilan birga jamiyat a'zosi hamdir, shuningdek, yakkahol (individual) inson sifatida tevarak-atrofdagi narsalar va hodisalarga nisbatan munosabatlarini xolisona (obyektiv) aks ettiradi, in'ikos qiladi. Aks ettirish jarayoni favqulodda o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: a) shaxsning ehtiyojini qondirish imkoniyatiga egalikni; b) qondirishga yordam beradigan yoki qarshilik ko'rsatadigan obyektlarga subyekt sifatida qatnashishni; v) uni harakat qildiruvchi, bilishga intiltiruvchi munosabatlarini va hokazo. Subyektiv munosabatlarning inson miyasida his-tuyg'ular, emotsional holatlar,

yuksak ichki kechinmalar tarzida aks etishi hissiyot va emotsiyani yuzaga keltiradi.

Hissiyot - yaqqol voqelikning ehtiyojlar subekti bo'lmish shaxs miyasida obyektarga nisbatan uning uchun qadrli, ahamiyatli bo'lgan munosabatlarining aks ettirilishidir. Mulohazalardan ko'rinib turibdiki, munosabat atamasi bir necha marta matnda qayd qilindi, shuning uchun unga ayrim izohlar berish maqsadga muvofiqdir. Psixologiyada hali bir talay terminlar, atamalar, tushunchalar mavjudkim, ularga mohiyat, ma'no, ko'lam, sifat, shakl jihatidan qo'llanilishi yuzasidan ba'zi bir tuzatishlar kiritilishi ayni muddao bo'lar edi.

Psixologiya fanida munosabat tushunchasi ikki xil ma'noda qo'llanilib kelinadi: 1) subyekt (shaxs) bilan obyekt (narsa) o'rtasida tabiiy holda (tarzda) yuzaga keladigan o'zaro aloqa o'rnatish (obyektiv munosabatlar); 2) o'rnatilgan aloqalarning aks ettirilishi (ularning kechinmasi), xususiy subyektning ehtiyojlari va ularning obyektlararo munosabati (subyektiv munosabatlar), binobarin, namoyon bo'lgan ehtiyojlarni qondirishga shay turgan narsalar bilan odam o'rtasidagi munosabat ma'nosida ishlatiladi. Hissiyot tushunchasi kundalik turmushda va ilmiy psixologik manbalarda har xil ma'noda qo'llaniladi. Jumladan, hissiyot o'rnida sezgilar, anglanilmagan mayllar, anglanilmagan xohishlar, tilaklar, maqsadlar, talablar tushunchalardan foydalaniladi. Bu holatlar o'rtasidagi o'zaro o'xshashlikka asoslanib ishlatilishi kundalik turmush voqealari bo'lib hisoblanadi, xolos. Ilmiy nuqtai nazardan kelib chiqib tahlil qilinganda "Hissiyot", odatda, tirik mavjudodlar miyasida, ya'ni shaxslarning ehtiyojlarini qonliruvchi va unga monelik qiluvchi obyektarga nisbatan uning (odamning) munosabatlarini aks ettirish ma'nosida qo'llaniladi.

Jahon psixologiyasida "hissiyot" bilan "emotsiya" terminlari (ayniqsa, chet mamlakatlarda) bir xil ma'noda ishlatiladi, lekin ularni aynan bir xil holat deb tushunish mumkin emas. Bunday nuqson ommabop adabiyotlarda, chet ellarda chop etilgan darsliklarda aksariyat hollarda uchraydi. Odatda, tashqi alomatlar yaqqol namoyon bo'ladigan his-tuyg'ularni ichki kechinmalarda ifodalanishdan iborat psixik jarayon yuzaga kelishining aniq shaklini emotsiya deb atash maqsadga muvofiq. Masalan, ranglarning o'zgarishi, yuzlarning tabassumlanishi, lablarning titrashi, ko'zlarning yarqirashi, kulgi, yig'i, g'amginlik, ikkilanish, sarosimalik va boshqalar emotsiyaning ifodasidir. Lekin vatanparvarlik, javobgarlik, mas'uliyat, vijdon, mehr-

oqibat, sevgi-muhabbat singari yuksak xislatlarni emotsiya tarkibiga kiritish g'ayritabiiy hodisa hisoblanar edi. Ushbu hissiy kechinmalar o'zining mohiyati, kuch-quvvati, davomiyligi, ta'sirchanligi, yo'nalganligi bilan bir-biridan keskin farq qilishlariga qaramay, ularni emotsiya sifatida talqin qilish oddiy safsataga aylanib qolgan bo'lar edi. Shu boisdan ularning o'zaro eng muhim farqi shundaki, birisi ijtimoiy (hissiyot), ikkinchisi esa (emotsiya) individual, xususiy ahamiyat kasb etadi.

Nazorat savollari:

1. Ehtiyoj, motiv va motivatsiyalarni farqli tomonlarini aniqlang?
2. A.N.Leontevning konsepsiyasida ehtiyojlar va motivlarni izohlang?
3. Turli psixologiya maktabida motivatsiya muammosi haqida so'zlab bering?
4. Motivatsiya modellarini izohlang?
5. Stress tushunchasini izohlang?
6. Kayfiyatning umumiy tavsifi va uning tuzilishini izohlang?
7. Shaxsning irodaviy sifatlarini rivojlanishini izohlang?
8. Hissiyot nazariyalari haqida gapirib bering?

7-MAVZU. TEMPERAMENT - SHAXS TUZULMASI SIFATIDA

Tayanch tushuncha: temperament, shaxs, xarakter, qobiliyat, individuallik, nerv tizimi, refleks, reaksiya, I.P.Pavlov,

7.1. Temperament haqida tushuncha. Temperament tiplari va ularning tavsifi.

Insonning ruhiy olami beto'xtov harakatlar majmuasidan iborat bo'lib, biri ikkinchisini bevosita taqozo etadi va ular uzluksiz zanjir tizimiga o'xshash tarzda hukm suradi. Xuddi shu bois shaxs ruhiyatida tashqi atrof-muhit to'g'risidagi taassurotlar, o'tmish xotiralari, kelajak yuzasidan ijodiy xayollar, ezgu niyatlar, xohish istaklar, maqsad va tilaklar, mulohaza, fikr va muammo, hissiy kechinmalar, irodaviy sifatlar uzluksiz tarzda o'zaro o'rin almashtirib turishi evaziga ontogenetik dunyoga mustahkam negiz hozirlanadi. Ruhiy olam kechishi, uning sur'ati, mazmuni, shakli, ko'lami, xususiyati, xislati, sifati, mexanizmi alohida, yakkahol insonda rang-barang tarzda namoyon bo'lishi kuzatiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, insonlar tabiat hodisalariga, omillariga, ta'sir kuchlariga tez yoki sekin, yengil yoki mushkulot bilan javob qaytarishga moyillik ko'rsatadilar.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, psixik faoliyatning dinamikasi nafaqat temperamentga, balki motivlarga, psixik holatlarga, his-tuyg'ularga ham bevosita bog'liqdir. Misol uchun, inson o'zi temperamentning qaysi turiga taalluqli bo'lishidan qat'iy nazar, o'z faoliyatiga layoqatli, mayli kuchli, intilishi qat'iy, qiziquvchan bo'lsa, uni tashkillashtirishda va nazardan qolishda uyushqoqlik, harakat sur'ati esa tezkor amalga oshadi, unga loqayd munosabatni bildirsa, ish sur'ati sekin va sust kechadi. Har qanday vaziyatga qaramasdan, shaxsning qarindosh urug'lari to'g'risidagi, shuningdek, jahonda kechayotgan noxush xabarlar uning a'zoyi badanini larzaga keltiradi, labi quriydi, rangi bo'zaradi, atrof-muhitga nisbatan mo'ljalini yo'qotadi. Psixologiyada temperamentga taalluqli individual dinamik xususiyatlar bilan motivlar va psixologik holatlar, hissiy kechinmalarining dinamik xususiyatlari o'rtasida muayyan darajada tafovut mavjudligi alohida ta'kidlanadi. Ular orasidagi farqlarni ajratib ko'rsatish maqsadida qo'shimcha belgilar kiritiladi va o'ziga xos tarzda

tavsiflab beriladi. Ularning ayrimlarini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq.

Favqulodda temperamentning bir xil xususiyatlari, motiv, individual xususiyatlari bilan temperamentga aloqador nerv tizimi xususiyatlarining o'zaro qo'shiluvini nerv tizimining tipi deb nomlaydi va uni to'rtta tipga ajratadi: a) kuchli, muvozanatli, epchil; b) kuchli, muvozanatsiz, epchil; v) kuchli, muvozanatli, sust; g) kuchsiz tip.

7.2. Inson shaxsi va individuallik xususiyatlari

Nerv tizimi xususiyatlari bilan temperamentning bog'liqligi aksariyat hollarda mana bunday omillarning mohiyatida aks etishi mumkin. Jumladan, negizida asab tizimining faraz qilingan fiziologik xususiyati yotgan shartli reflektor faoliyatining o'zaro bog'liq individual xususiyatlarning muayyan turkumi shaxsda qanchalik ko'p mujassamlashsa, temperamentning unga mutanosib xususiyati xuddi shu darajada namoyon yoki aks holatda shuncha kam ifodalanishi kuzatiladi: 1) insonda shartli refleks shakllangan bo'lsa-da, lekin u tez so'na boshlasa; 2) tashqi qo'zg'ovchi shartli refleksda kuchli tormozlanishni vujudga keltirsa; 3) shaxs kuchsiz qo'zg'ovchilarga kuchli qo'zg'ovchilar singari shiddat bilan reaksiya qaytarsa; 4) odam kuchsiz qo'zg'alish jarayoni bilan uyg'unlashgan xususiyatlarni aniqlasa; 5) insonda kuchli emotsional qo'zg'alishi hamda diqqatning chalg'ishi yuzaga keladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, I.P.Pavlov ta'limotida temperamentning psixologik ta'siri asab tizimining barcha xususiyatlari bilan aloqadorligi yoki uning tipiga tegishli ekanligi tushuntiriladi. Xuddi shu bois, temperamentning u yoki bu xususiyati asab tizimining birorta xislati bilan emas, balki xususiyatlarning turkumlari bilan aloqaga kirishadi. Buning ta'sirida asab tizimi xususiyatlarining miqdoriy munosabatlarida temperament xususiyatlari ham sifat o'zgarishini yasaydi. Shunga qaramay temperamentning fiziologik asosi asab tizimining umumiy tipidan iborat bo'lsa-da, lekin uning psixologik tavsifini tahlil qilish uchun asab tizimining xususiyatlarini bilish hozirgi davr talabiga javob bermaydi. Misol uchun, g'ayratlilik, barqaror kayfiyat, yuqori faollik, harakat tezligi qo'zg'alish kuchiga bog'liqdir, lekin unga har xil psixik xususiyatlar ham taalluqlidir (sezgi xususiyatlari, xayol obrazlari yorqinligi va hokazo).

Temperamentning muayyan xususiyati asab tizimi umumiy tipining birorta xususiyatiga aloqador bo'lmasdan, balki bir turkum xususiyatiga bog'liqdir. Psixologiyada biror tobe o'zgaruvchi bir nechta mustaqil o'zgaruvchilarga aloqador bo'lsa yoki tanho (yolg'iz) mustaqil o'zgaruvchi bir turkum tobe o'zgaruvchiga bog'liqligi o'rnatilsa, bunday tobelik ko'pyoqlama tobelik deyiladi. Xuddi shu bois, temperamentning psixologik xususiyatlari asab tizimi umumiy tipining fiziologik xususiyatlariga ko'pyoqlama tobedir. Nerv tizimi umumiy tipi xususiyatlarining fiziologik tadqiqotlari temperament paydo bo'lishi qonuniyatlarini tushunishga kamlik qiladi, shuning uchun bu sohada fiziologik izlanish o'tkazish uning psixologik mohiyatini tekshirishni taqozo etadi.

7.3. Psixologiyada xarakter muammosi. Shaxs va xarakter. Xarakterning tuzilishi.

Nerv tizimi xususiyatlari bilan temperamentning bog'liqligi aksariyat hollarda mana bunday omillarning mohiyatida aks etishi mumkin. Jumladan, negizida asab tizimining faraz qilingan fiziologik xususiyati yotgan shartli reflektor faoliyatining o'zaro bog'liq individual xususiyatlarning muayyan turkumi shaxsda qanchalik ko'p mujassamlashsa, temperamentning unga mutanosib xususiyati xuddi shu darajada namoyon yoki aks holatda shuncha kam ifodalanishi kuzatiladi: 1) insonda shartli refleks shakllangan bo'lsa-da, lekin u tez so'na boshlasa; 2) tashqi qo'zg'ovchi shartli refleksda kuchli tormozlanishni vujudga keltirsa; 3) shaxs kuchsiz qo'zg'ovchilarga kuchli qo'zg'ovchilar singari shiddat bilan reaksiya qaytarsa; 4) odam kuchsiz qo'zg'alish jarayoni bilan uyg'unlashgan xususiyatlarni aniqlasa; 5) insonda kuchli emotsional qo'zg'alishi hamda diqqatning chalg'ishi yuzaga keladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, I.P.Pavlov ta'limotida temperamentning psixologik ta'siri asab tizimining barcha xususiyatlari bilan aloqadorligi yoki uning tipiga tegishli ekanligi tushuntiriladi. Xuddi shu bois, temperamentning u yoki bu xususiyati asab tizimining birorta xislati bilan emas, balki xususiyatlarning turkumlari bilan aloqaga kirishadi. Buning ta'sirida asab tizimi xususiyatlarining miqdoriy munosabatlarida temperament xususiyatlari ham sifat o'zgarishini yasaydi. Shunga qaramay temperamentning fiziologik

asosi asab tizimining umumiy tipidan iborat bo'lsa-da, lekin uning psixologik tavsifini tahlil qilish uchun asab tizimining xususiyatlarini bilish hozirgi davr talabiga javob bermaydi. Misol uchun, g'ayratlilik, barqaror kayfiyat, yuqori faollik, harakat tezligi qo'zg'alish kuchiga bog'liqdir, lekin unga har xil psixik xususiyatlar ham taalluqlidir (sezgi xususiyatlari, xayol obrazlari yorqinligi va hokazo).

Temperamentning muayyan xususiyati asab tizimi umumiy tipining birorta xususiyatiga aloqador bo'lmasdan, balki bir turkum xususiyatiga bog'liqdir. Psixologiyada biror tobe o'zgaruvchi bir nechta mustaqil o'zgaruvchilarga aloqador bo'lsa yoki tanho (yolg'iz) mustaqil o'zgaruvchi bir turkum tobe o'zgaruvchiga bog'liqligi o'rnatilsa, bunday tobelik ko'pyoqlama tobelik deyiladi. Xuddi shu bois, temperamentning psixologik xususiyatlari asab tizimi umumiy tipining fiziologik xususiyatlariga ko'pyoqlama tobedir. Nerv tizimi umumiy tipi xususiyatlarining fiziologik tadqiqotlari temperament paydo bo'lishi qonuniyatlarini tushunishga kamlik qiladi, shuning uchun bu sohada fiziologik izlanish o'tkazish uning psixologik mohiyatini tekshirishni taqozo etadi. Xarakter - ijtimoiy muhit ta'sirida tarkib topib shaxsning atrofdagi voqelikka va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatida ifodalanadigai uning muayyan sharoitlardagi xatti-harakatlarini belgilab beradigan barqaror individual psixik xususiyatlar yig'indisi xarakterni tashkil qiluvchi xususiyatlar xarakter xislatlari deyiladi. Xarakter xislatlari ikki katta guruhga bo'linadi; 1-xarakterning ma'naviy sifatleri – mehnatsevarlik, halollik, rostgo'ylik, mehribonlik, tashabbuskorlik, kamtarlik kabilar; 2- xarakterning irodaviy xislatlari - maqsadga intiluvchanlik, qat'iyatlik, jasurlik, mardlik, matonatlilik, o'z-o'zini tuta bilish kabi sifatlardan iborat.

Odamning tabiati xarakteri - tashqi muhit ta'sirotlariga ko'rsatadigan ruhiy reaksiyalarining bolalik paytidan shakllanib boradigan tipidir. Xarakter atrofdagi muhitga temperamentdan ko'ra ko'proq darajada bog'liq bo'ladi. Uning shakllanib borishi odamning butun umri bo'yi davom etadi. Shunga qaramay xarakter shaxsning barqaror xususiyatlarini tashkil etadi. Odamning yurish-turishi hamda uning atrofdagi muhitga o'z-o'ziga qanday ko'z bilan qarashi shu xususiyatlarga bog'liq deb hisoblanadi. Xarakter keyinchalik mustahkamlanib qaror topib boradigan va odamning yurish-turishi hamda atrofdagilarga munosabatini belgilab beradigan temperamentga

va tashqi ta'sirotlarga ko'rsatiladigan reaksiyalar shakliga qarab mujassamlanib boradi.

Demak, xarakter tug'ma o'zgarmaydigan xususiyat emas. U kishining hayot sharoitlariga borliq holda tarkib topib o'zgaruvchan va tarbiyalanuvchandir; maxsus sharoitda maxsus ta'lim-tarbiya ta'sirida salbiy xarakter xislatlarini bartaraf qilish ijobiy xarakter xislatlarini tarbiyalash mumkin.

Xarakter xislatlari shaxsni muayyan faoliyatga undovchi omil sifatida maydonga chiqishi mumkin. Ma'lumki, xarakterning aksariyat xislatlari shaxsning xatti-harakatlari muvaffaqiyatini belgilovchi turtki va faol mayllar bo'lib hisoblanadi. Odatda, shaxslar o'zaro o'xshash sharoitlarda bir xil motivlar va munosabatlarga asoslanib, aniq maqsadga intilib, maqsadga erishishga mutanosib harakat usullariga nisbatan moyillikni namoyon etadilar. Moyilliklar negizida xarakter xislatlarining undovchanlik kuchi vujudga keladi va uning ta'siri tufayli inson tabiiy sharoitga zid, maqsadga nomuvofiq harakat usullaridan foydalanadi.

Shaxs ba'zida o'z xarakter xislatidan afsuslanadi, lekin boshqacha harakatni amalga oshirishni uddasidan chiqmaydi. Xorijiy psixologlarning tasdiqlashicha, ayrim insonlar faoliyatida muvaffaqiyatsizlikdan xavsirashga qaraganda, ular o'z yutuqlarini yuksakroq qadrlaydilar va yuqori baholaydilar. Muvaffaqiyatsizlik ular uchun halokatli hodisa emas, shuning uchun "tavakkalchilik"ka qo'l urishida davom etaveradilar. Boshqa toifadagi odamlar muvaffaqiyatsizlikdan cho'chiydilar, o'ta ehtiyotkor bo'ladilar, qiyinchilikdan yuz o'giradi, yengil ishga qo'l urishni lozim topadilar. Maqsadga nomuvofiq, lekin shaxs uchun o'ziga xos harakat usullarini tanlashga moyillik kuchli irodaviy zo'r berish sharoitlarida, jiddiylik (zo'riqish) vaziyatlarida yorqin aks etadi. Inson uchun o'ziga xos harakat usuli favquloddagi sharoitda maqsadga muvofiq kelsa, u holda o'z xislatiga nomuvofiq, bir xil yo'sindagi usullaridan foydalanishga qaraganda ko'p kuch-quvvat, qat'iylik, ishchanlik namoyish qilinishni ma'qul topadi. Mabodo xarakter xislatlari tabiiy (obyektiv) sharoit talabiga qarshi harakat qilishga undasa, uning xislatlari o'ziga xalaqit va pand beradi. Xarakter xislatlari sharoit, vaziyat talablariga muvofiq tushsa, u holda bunda shaxs ijobiy faoliyat ko'rsatadi, butun kuch-quvvatini jamlab harakat qilishga imkon tug'iladi.

7.4. Qobiliyatlar haqida tushuncha. Umumiy va maxsus qobiliyatlar. Qobiliyat turlari. Pedagogik qobiliyatlar.

Qobiliyatlar to'g'risida umumiy tushunchani vujudga keltirish uchun ularga aloqador omillar, tarkiblar bo'yicha ayrim ma'lumotlar keltirish maqsadga muvofiq: a) qobiliyatlar shaxsning psixologik xususiyatlari ekanligi; b) mazkur xususiyatlarga bilim, ko'nikma, malaka orttirish bog'liq; v) ushbu xususiyatlarning o'zi bilim, ko'nikma va malakalarga taalluqli emasdir. Yuqoridagi voqeliklarning tahlilidan kelib chiqilganida, tovarga berilgan baho, tanlovlardagi muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz ishtirok etishga asoslanib, shaxslarning qobiliyatlari yuzasidan qat'iy qarorga kelinishi mumkin edi.

Psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, oliy ta'lim jarayonida o'zlashtirish ko'rsatkichi bo'yicha "o'rtamiyona" talaba keyinchalik ijobiy tomonga o'zgarishi, boshqa soha (tarmoq)da yuksak natijalarga erishishi, hatto mutaxassisligiga yondosh ixtisoslikda o'zini ko'rsatishi mumkin. Ta'lim va ijtimoiy turmushda uquvsiz, "yaroqsiz" deb baholangan insonlar keyinchalik biron-bir sohaning yetakchi mutaxassisi sifatida elga tanilishi, yuqori lavozim egallashi, tadbirkor shaxs sifatida kamol topishi hodisasi tajribada ko'p uchraydi. Shuning uchun bilim, ko'nikma va malakalarni egallash (o'zlashtirish) jarayonida qobiliyatlar namoyon bo'lsa-da, lekin ular bilim, ko'nikma, malakalarga bevosita taalluqli emasdir. Xuddi shu boisdan, ular bir-biri bilan o'zaro munosabat va nisbatan nuqtai nazardan tahlil qilinganida qobiliyatlar bilan bilimlar, qobiliyatlar bilan ko'nikmalar mohiyat, mazmun, ma'no jihatidan bir-biridan tafovut qiladi. Ushbu psixologik hodisa obrazliroq qilib tushuntirilganida, bilim ko'nikma, malaka mashqlanish tufayli egallaniladigan aniq voqelik deb tasavvur qilinsa, qobiliyatlar shaxsning ruhiy olamidagi hali ro'yobga chiqmagan imkoniyatidir. Masalan, talabaning o'qishga kirishi u mutaxassis sifatida kasbiy kamolot uchun imkoniyat tarzida gavdalanishi kabi (uning intilishi, obyektiv va subyektiv muhit, salomatligi va boshqalar), shaxsning qobiliyatlari kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni egallash uchun imkoniyat tariqasida namoyon bo'ladi.

Kasbiy bilim va ko'nikmalar egallandimi yoki yo'qmi, imkoniyat ro'yobga chiqdimi yoki ushalmagan orzu sifatida qolib ketdimi - bularning barchasi ko'pgina omillarga va sharoitlarga bog'liqdir. Masalan, atrof-muhitdagi odamlar (oilalar, maktab, mehnat jamoasi

a'zolari, jamoatchilik) shaxsning u yoki bu bilim hamda ko'nikmalarni egallashga manfaatdorligi, o'qish, o'rgatishga munosabati, ularni tashkil qilish va mustahkamlashga nisbatan mas'uliyat his qilish kabilarning barchasi - imkoniyatning ro'yobga chiqarish, uning voqelikka aylantirishning kafolatidir. Psixologiyaning metodologik asosining ko'rsatishicha, qobiliyatlar - imkoniyatlar tizimidan tashkil topgan bo'lib, u yoki bu faoliyatidagi zaruriy mahorat darajasi haqiqat hisoblanadi. Insonda namoyon bo'layotgan tasviriy san'at qobiliyati uning rassom sifatida shakllanishiga kafolat bera olmaydi. Rassomlikni egallashi uchun maxsus ta'lim berilishi, tabiatga o'zgacha munosabati, idrok qilish xayoloti, shaxsiy fazilati, salomatligi, matolar, mo'yqalamlar, bo'yoqlar, moslama asboblari va boshqalar muhayyo bo'lishi lozim. Ta'kidlab o'tilgan vositalar, shart-sharoitlarsiz tasviriy san'at qobiliyatlari taraqqiy etmay turib, ilk ko'rinishidayoq so'na borishi mumkin. Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot pallasida bunday hodisalar son-sanoqsiz bo'lib o'tganligi hech kimga sir emas, albatta.

Psixologiya fani qobiliyatlar bilan faoliyatning muhim jabhalari bo'lmish bilim, ko'nikma va malakalarning aynan bir narsa ekanligini rad etar ekan, ularning birligini e'tirof qiladi. Shuning uchun qobiliyatlar faqat faoliyatda ro'yobga chiqadi, lekin shunda ham aynan shu qobiliyatlarsiz amalga oshirilishi amri mahol faoliyat ko'rinishlaridagina aks etadi, xolos. Agar shaxs rasm solishga hali o'rganmagan bo'lsa, mabodo u tasviriy faoliyatning malakalarini uddalay olmasa, uning tasviriy san'atga nisbatan qobiliyatlari yuzasidan mulohaza yuritishga o'rin ham yo'q. Bularning barchasi bo'lg'usi rassomning ish uslubi, usullari, rangga munosabatlarini qanchalik tez va oson o'zlashtirishida hamda borliqdagi go'zallikni idrok qilish, tasavvur etishida yuzaga keladi. Talabada kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar tizimi, ularning barqarorligi, shakllangan shaxsiy ish uslublari mavjud emasligiga asoslanib, ularni jiddiy tekshirib, tashxis qilmasdan turib, shoshilinch tarzda unda qobiliyatlar yo'q degan xulosa chiqarish oliy maktab o'qituvchisining qo'pol psixologik nuqsoni hisoblanadi. Bolalik davrida u yoki bu qobiliyatlarning atrof-muhitdagi odamlar tomonidan tan olinmaganligi, keyinchalik xuddi ana shu qobiliyatlari tufayli jahonda munosib shon-shuhrat qozonishga musharraf bo'lgan juda ko'p allomalarning nomi olamda mashhur, chunonchi, Albert Eynshteyn (nisbiylik nazariyasi asoschisi), Nikolay Lobachevskiy (yangi geometriya yo'nalishi

asoschisi) va boshqalar o'qishida genial olim bo'lib voyaga yetishishi dalolatnomasi yo'q edi.

Qobiliyatlar bilim, ko'nikma va malakalarda aks etmaydi, balki ularni egallash dinamikasida namoyon bo'ladi. Faoliyat uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayonida yuzaga chiqadigan farqlar, qobiliyatlar mulohaza yuritish imkonini beradi. Demak, shaxsning faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan, bilim ko'nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyati qobiliyatlar deyiladi. Ushbu xususiyatni aniqlash uchun ba'zi bir omillarni tahlil qilish maqsadga muvofiq; a) shaxsning muayyan sifatleri yig'indisi belgilangan vaqt oralig'ida egallagan faoliyati talablariga javob bersa, unda mazkur faoliyatga nisbatan qobiliyati mavjuddir; b) inson shunday holatlarda faoliyat talabiga javob bera olmasa - psixologik sifatlar, ya'ni qobiliyatlar mavjud emasdir (juda zaifdir). Lekin bunday xususiyatli shaxs ko'nikma va malakalarni egallay olmaydi degan ma'no anglatmaydi, biroq ularni egallash vaqti cho'zilib ketadi, xolos.

Shunday qilib, qobiliyatlar individual-psixologik xususiyatlar bo'lishi bilan birga: a) ularni shaxslarning mavjud boshqa xususiyatlariga, xarakter fazilatlariga, hissiy kechinmalariga va boshqalarga qarama-qarshi qo'yish mumkin emas; b) shuningdek, qobiliyatlarni shaxsning mazkur xususiyatlari bilan bir qatorga qo'yish, ularni ayniylashtirish ham nuqsonlarni keltirib chiqaradi. Shuni ta'kidlash joizki, mulohaza bildirilgan sifatlardan ba'zi biri yoki ularning yig'indisi faoliyat talablariga javob bera olsa yoki ularni ta'sirida vujudga kelsa, u holda shaxsning mazkur individual xususiyatlarini qobiliyatlar deb atash imkoniyati tug'iladi.

Nazorat savollari:

1. Temperament haqida tushuncha bering?
2. Temperament tiplari va ularning tavsifini izohlang?
2. Inson shaxsi va individuallik xususiyatlarini izohlab bering?
3. Xarakterga turlicha yondoshuvlarni izohlang?
4. Qobiliyatlar va uning turlarini izohlang?

8-MAVZU. XARAKTER, QOBILIYAT VA HARAKAT INSON FAOLIYATNING BIRLIGI SIFATIDA.

Tayanch tushuncha: xarakter aksenturatsiyasi, xarakter shakllanishi, jinsiy dimorfizm, maxsus va umumiy qobiliya, xarakter tiplari.

8.1. Psixologiyada xarakter muammosi. Xarakter shakllanishi. Xarakter aksenturatsiyasi.

Shaxs xarakterining yaxlitligi, bus-butunligi mutlaq narsa emas albatta, chunki insonning asosiy munosabatlaridan biri boshqa barcha munosabatlarni to'la belgilay olgandagina xarakter mutlaq xususiyat kasb etadi. Lekin shaxsning munosabatlari ijtimoiy munosabatlarning aks ettirilishidan iboratligi tufayli uning munosabatlari bilan xarakter xislatlari o'rtasida ziddiyat hukm suradi. Bundan xulosaga kelgan holda shaxsning xakteri nisbiy jihatdan yaxlitdir, deyishimiz mumkin, biroqning bir butunligi ham individual, o'zigi xos xususiyatga egadir. Yaxlitlik nuqtai nazaridan, turli qarama-qarshi xususiyatli shaxslar qarshiliklar oqibatida harakatlarda va inson xulqida shunday holat hosil bo'ladi va ijtimoiy-axloqiy me'yorlarni buzishini yuzaga keltiradi. Bunday vaziyatlarda harakatdagi kamchiliklar bilan kurashishning asosiy yo'li - bu shaxs xakteridagi qarama-qarshiliklarni yengishga o'rganishdir.

Xakterning tuzilishi ba'zi xislatlarining o'zaro bog'liqligi bilan emas, balki uning yaxlitligiga mutanosib xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Xakter tuzilishining qatoriga ularning chuqurlik darajasi kiradi va shaxsning asosiy munosabatlari bilan belgilanadi. Insonning boshqa odamlarga, jamoaga, mehnatga nisbatan fidoiy munosabatda bo'lishida belgilanuvchi xususiyatlar chuqurroq xususiyatlar deyiladi. Mazkur mezonga qarab shaxslarning farqlanishini yuzaki tasavvur qilmaslik kerak, chunki insonga beriladigan tavsifnoma simptomokomplekslarni ta'kidlab o'tishi bilan cheklanmasligi lozim. Aks holda shaxsning psixologik qiyofasining tavsifnomasi: birinchidan, simptomokomplekslarni chuqurroq joylashtirishni, ikkinchidan, muayyan darajada chuqurroq mujassamlashtirishni, uchinchidan, bir oz yuzakiroq tizimni ajratishni taqozo qiladi.

Xarakter tuzilishi xususiyatlari jumlasiga faollik yoki xarakter kuchi kiritiladi va shunga asosan insonlar kuchli hamda kuchsiz xarakter turlariga ajratiladi. Shuningdek, xarakter tuzilishi xususiyatlari tarkibiga uning barqarorlik va o'zgaruvchanlik darajasi ham kiritilganidir. Xarakterning barqarorligi ham, o'zgaruvchanligi ham moslashish faoliyatining zaruriy shartlaridan hisoblanadi. Shaxsning xarakter xususiyatlari turlicha turmush sharoitlarida, qarshilik qiluvchi vaziyatga uchrashiga qaramay, uning xatti-harakatlarini boshqaradi. Shu boisdan inson tashqi vaziyatga bog'liq bo'libgina qolmasdan, balki tashqi vaziyatni uning shaxsan o'zi yaratadi, shuningdek, maqsadga muvofiqlashtiradi.

Bundan tashqari, shaxsning turmushdaga zaruriy sharoitlaridan biri - bu xarakterning muayyan darajada plastikligidir. Xarakterning plastikligi ikki xil ma'no kasb etadi. Xarakterning plastikligi uning barqarorligi singari muhitga faol ta'sir o'tkazishning shartlaridan hisoblanadi. Ish-amallari maqsadga muvofiq va foydali kechishi uchun ular o'zgaruvchan tashqi sharoitga moslashishlari lozim. Xarakterning plastikligi, mustahkamligi uni shakllantirishining zaruriy sharti sanaladi. Xarakterning barqarorligi, plastikligi o'ziga xos individual xususiyatga ega bo'lib, uni tuzilishining xislati sifatida mujassamlashtiradi.

Xarakter xususiyatlarining kuchi va barqarorligi markaziy tizimga bog'liqligiga binoan muayyan darajada shaxs munosabatlarining mazmuni bilan belgilanadi. Biroq ular munosabatlar mazmuniga bog'liqligiga qaramay, ba'zan yuzaki xususiyatga ham ega bo'ladilar.

Psixologiyada irsiyat bilan xarakterining munosabati to'g'risida xilma-xil qarashlar mavjuddir (Krechmer, Sheldon va boshqalar). Aksariyat psixologlarning e'tirof etishlaricha, organizmning nasliy xususiyatlari xarakter xislatlarining paydo bo'lishidagi shartlaridan biri hisoblanadi, xolos. Ma'lumki xarakter xususiyatlari irsiyatning biologik qonuniyatlari bilan emas, balki ijtimoiy qonuniyatlar bilan tavsiflanadi. Ushbu masalani irsiyatga bog'lab tushuntirishi gomozigot egizaklarni o'rganish orqali inkor qilinadi, chunki ularning nasliy xususiyatlari aynan bir xildir. Ular temperament xususiyatlari bo'yicha tubdan o'xshash bo'lsalar-da, lekin xarakter xislatlariga ko'ra bir-biridan keskin farq qiladilar. Shuning uchun xarakterning shaxs turmush sharoitiga bog'liqligini: a) uning fiziologik asosi ham, b) tashqi

taassurotlar tizimi tufayli vujudga keladigan shartli reflektor funksional holati ham tasdiqlaydi.

Xarakter tarkib topishi muayyan qonuniyatlar ta'sirida amalga oshadi. Xarakterning har bir xislati shaxs munosabatlariga bog'liq bo'lsa, ular o'z navbatida ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadi. Nasliy xususiyatlari bir xil egizaklarda turlicha ijtimoiy muhitda har xil xarakter xislatlari shakllanadi. Shu sababdan ijtimoiy tuzumni tavsiflovchi keng ijtimoiy munosabatlar shaxsning ijtimoiy tipik xususiyatlarigina emas, balki xarakterning individual xususiyatlari (xislatlari) tarkib topishiga ham katta ta'sir o'tkazadi. Ijtimoiy munosabatlarga bevosita yoki bilvosita bog'liq tarzda, oilada, bolalar va mehnat jamoalarida xayrixohlik, o'rtoqlik, o'zaro yordamlashish, hamkorlik, yoki aksincha, johillik, zolimlik, badjahllik kabi shaxslararo munosabatlar tarkib topa boshlaydi. Oilaviy muhit, undagi shaxslararo munosabatlar, farzandlarning miqdori, yoshidagi farqi, nizoli vaziyatlar ko'rinishi, ota-ona munosabatiga asoslangan holda xarakterning o'ziga xos xususiyatlari shakllanadi. Bolalar bog'chasidagi, maktabdagi shaxslararo munosabatlar ham xarakterning maxsus xislatlarini tarkib toptiradi.

Mehnat jamoalarida, norasmiy guruhlarda ham xarakter xususiyatlarida sezilarli o'zgarishlar yuzaga keladi. Ilk yoshlik davrida shakllangan xarakter xislatlari nihoyat darajada barqaror bo'lib, ularga ayrim o'zgarishlar kiritish juda qiyin kechadi. Shaxsda mayllarning qondirilishi yoki qondirilmasligi bilan bog'liq holda tarkib topgan munosabatlar o'zining mustahkamligi bilan ajralib turadi. Xarakter xislatlarining chuqurligi, barqarorligi, doimiyligi ko'p jihatdan shaxs munosabatlarining onglilik darajasiga bog'liq. Insonning haqqoniylik, mehnatsevarlik xislatlari tasodifiy tarkib topmagan bo'lib, uning ongli qarashlariga, ishonch aqidalariga mos tushsa, u holda har qanday qiyin holatlarda ham namoyon bo'laveradi. Mamlakatimiz fuqarolari xarakterining kuchi va mustahkamligi ularning istiqlol nashidasidadir va vatanparvarlik yuksak his-tuyg'usidadir. Shunday qilib, psixikaning individual sifat xususiyatlari shaxsning ijtimoiy-tipik munosabatlari bilan qo'shilgan taqdiridagina xarakter xislatlarini belgilash, tavsiflash imkoniyati vujudga keladi. Psixikaning individual xususiyatlari orasida temperament xususiyatlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Chunki xarakter bilan temperamentning o'zaro munosabati ularning fiziologik asoslari bilan belgilanadi. Xarakter

xususiyatlarining tashqi jihatdan namoyon bo'lib, aynan shu tarzda muayyan vaqt mobaynida kechishi dinamik xususiyat deyiladi. Xarakter xislatlarining dinamik xususiyati temperament xususiyatlariga bog'liqdir. Ana shu holatga muvofiq ravishda temperament xususiyatlari ham, xarakterning ma'lum xislatlarining vaqt davomida tashqi namoyon bo'lishi ham temperament tipiga bog'liq.

8.2. Shaxsning instrumental darajalari: qobiliyatlar haqida tushuncha.

Qobiliyatlar to'g'risida umumiy tushunchani vujudga keltirish uchun ularga aloqador omillar, tarkiblar bo'yicha ayrim ma'lumotlar keltirish maqsadga muvofiq: a) qobiliyatlar shaxsning psixologik xususiyatlari ekanligi; b) mazkur xususiyatlarga bilim, ko'nikma, malaka orttirish bog'liq; v) ushbu xususiyatlarning o'zi bilim, ko'nikma va malakalarga taalluqli emasdir. Yuqoridagi voqeliklarning tahlilidan kelib chiqilganida, tovarga berilgan baho, tanlovlardagi muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz ishtirok etishga asoslanib, shaxslarning qobiliyatlari yuzasidan qat'iy qarorga kelinishi mumkin edi.

Psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, oliy ta'lim jarayonida o'zlashtirish ko'rsatkichi bo'yicha "o'rtamiyona" talaba keyinchalik ijobiy tomonga o'zgarishi, boshqa soha (tarmoq)da yuksak natijalarga erishishi, hatto mutaxassisligiga yondosh ixtisoslikda o'zini ko'rsatishi mumkin. Ta'lim va ijtimoiy turmushda uquvsiz, "yaroqsiz" deb baholangan insonlar keyinchalik biron-bir sohaning yetakchi mutaxassisi sifatida elga tanilishi, yuqori lavozim egallashi, tadbirkor shaxs sifatida kamol topishi hodisasi tajribada ko'p uchraydi. Shuning uchun bilim, ko'nikma va malakalarni egallash (o'zlashtirish) jarayonida qobiliyatlar namoyon bo'lsa-da, lekin ular bilim, ko'nikma, malakalarga bevosita taalluqli emasdir. Xuddi shu boisdan, ular bir-biri bilan o'zaro munosabat va nisbatan nuqtai nazardan tahlil qilinganida qobiliyatlar bilan bilimlar, qobiliyatlar bilan ko'nikmalar mohiyat, mazmun, ma'no jihatidan bir-biridan tafovut qiladi. Ushbu psixologik hodisa obrazliroq qilib tushuntirilganida, bilim ko'nikma, malaka mashqlanish tufayli egallaniladigan aniq voqelik deb tasavvur qilinsa, qobiliyatlar shaxsning ruhiy olamidagi hali ro'yobga chiqmagan imkoniyatidir. Masalan, talabaning o'qishga kirishi u mutaxassis sifatida kasbiy kamolot uchun imkoniyat tarzida gavdalanishi kabi

(uning intilishi, obyektiv va subyektiv muhit, salomatligi va boshqalar), shaxsning qobiliyatlari kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni egallash uchun imkoniyat tariqasida namoyon bo'ladi.

Kasbiy bilim va ko'nikmalar egallandimi yoki yo'qmi, imkoniyat ro'yobga chiqdimi yoki ushalmagan orzu sifatida qolib ketdimi - bularning barchasi ko'pgina omillarga va sharoitlarga bog'liqdir. Masalan, atrof-muhitdagi odamlar (oila, maktab, mehnat jamoasi a'zolari, jamoatchilik) shaxsning u yoki bu bilim hamda ko'nikmalarni egallashga manfaatdorligi, o'qish, o'rgatishga munosabati, ularni tashkil qilish va mustahkamlashga nisbatan mas'uliyat his qilish kabilarning barchasi - imkoniyatning ro'yobga chiqarish, uning voqelikka aylantirishning kafolatidir. Psixologiyaning metodologik asosining ko'rsatishicha, qobiliyatlar - imkoniyatlar tizimidan tashkil topgan bo'lib, u yoki bu faoliyatidagi zaruriy mahorat darajasi haqiqat hisoblanadi. Insonda namoyon bo'layotgan tasviriy san'at qobiliyati uning rassom sifatida shakllanishiga kafolat bera olmaydi. Rassomlikni egallashi uchun maxsus ta'lim berilishi, tabiatga o'zgacha munosabati, idrok qilish xayoloti, shaxsiy fazilati, salomatligi, matolar, mo'yqalamlar, bo'yoqlar, moslama asboblar va boshqalar muhayyo bo'lishi lozim. Ta'kidlab o'tilgan vositalar, shart-sharoitlarsiz tasviriy san'at qobiliyatlari taraqqiy etmay turiboq, ilk ko'rinishidayoq so'na borishi mumkin. Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot pallasida bunday hodisalar son-sanoqsiz bo'lib o'tganligi hech kimga sir emas, albatta.

Psixologiya fani qobiliyatlar bilan faoliyatning muhim jabhalari bo'lmish bilim, ko'nikma va malakalarning aynan bir narsa ekanligini rad etar ekan, ularning birligini e'tirof qiladi. Shuning uchun qobiliyatlar faqat faoliyatda ro'yobga chiqadi, lekin shunda ham aynan shu qobiliyatlarsiz amalga oshirilishi amri mahol faoliyat ko'rinishlaridagina aks etadi, xolos. Agar shaxs rasm solishga hali o'rganmagan bo'lsa, mabodo u tasviriy faoliyatning malakalarini uddalay olmasa, uning tasviriy san'atga nisbatan qobiliyatlari yuzasidan mulohaza yuritishga o'rin ham yo'q. Bularning barchasi bo'lg'usi rassomning ish uslubi, usullari, rangga munosabatlarini qanchalik tez va oson o'zlashtirishida hamda borliqdagi go'zallikni idrok qilish, tasavvur etishida yuzaga keladi. Talabada kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar tizimi, ularning barqarorligi, shakllangan shaxsiy ish uslublari mavjud emasligiga asoslanib, ularni jiddiy tekshirib, tashxis qilmasdan turib, shoshilinch tarzda unda qobiliyatlar

yo'q degan xulosa chiqarish oliy maktab o'qituvchisining qo'pol psixologik nuqsoni hisoblanadi. Bolalik davrida u yoki bu qobiliyatlarning atrof-muhitdagi odamlar tomonidan tan olinmaganligi, keyinchalik xuddi ana shu qobiliyatlari tufayli jahonda munosib shon-shuhrat qozonishga musharraf bo'lgan juda ko'p allomalarning nomi olamda mashhur, chunonchi, Albert Eynshteyn (nisbiylik nazariyasi asoschisi), Nikolay Lobachevskiy (yangi geometriya yo'nalishi asoschisi) va boshqalar o'qishida genial olim bo'lib voyaga yetishishi dalolatnomasi yo'q edi.

Qobiliyatlar bilim, ko'nikma va malakalarda aks etmaydi, balki ularni egallash dinamikasida namoyon bo'ladi. Faoliyat uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayonida yuzaga chiqadigan farqlar, qobiliyatlar mulohaza yuritish imkonini beradi. Demak, shaxsning faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan, bilim ko'nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyati qobiliyatlar deyiladi. Ushbu xususiyatni aniqlash uchun ba'zi bir omillarni tahlil qilish maqsadga muvofiq; a) shaxsning muayyan sifatleri yig'indisi belgilangan vaqt oralig'ida egallagan faoliyati talablariga javob bersa, unda mazkur faoliyatga nisbatan qobiliyati mavjuddir; b) inson shunday holatlarda faoliyat talabiga javob bera olmasa - psixologik sifatlar, ya'ni qobiliyatlar mavjud emasdir (juda zaifdir). Lekin bunday xususiyatli shaxs ko'nikma va malakalarni egallay olmaydi degan ma'no anglatmaydi, biroq ularni egallash vaqti cho'zilib ketadi, xolos.

Shunday qilib, qobiliyatlar individual-psixologik xususiyatlar bo'lishi bilan birga: a) ularni shaxslarning mavjud boshqa xususiyatlariga, xarakter fazilatlariga, hissiy kechinmalariga va boshqalarga qarama-qarshi qo'yish mumkin emas; b) shuningdek, qobiliyatlarni shaxsning mazkur xususiyatlari bilan bir qatorga qo'yish, ularni ayniylashtirish ham nuqsonlarni keltirib chiqaradi. Shuni ta'kidlash joizki, mulohaza bildirilgan sifatlardan ba'zi biri yoki ularning yig'indisi faoliyat talablariga javob bera olsa yoki ularni ta'sirida vujudga kelsa, u holda shaxsning mazkur individual xususiyatlarini qobiliyatlar deb atash imkoniyati tug'iladi.

8.3. Layoqat va qobiliyat.

Psixologiyada qobiliyatlar individual-psixologik xususiyatlar sifatida tavsiflanadi va buning asosida bir insonning boshqa insondan tafovutlanadigan xislatlari, fazilatlarini yotadi. Shuning uchun har bir shaxsdan bir xil natija, bir xil sifat kutish mumkin emas, chunki insonlar o'z qobiliyatlari bo'yicha bir-birlaridan muayyan darajada farq qiladilar, binobarin, ular o'rtasida farqlar sifat va miqdor jihatidan bir talay bo'lishi mumkin. Qobiliyatlarning sifat tavsifi shaxsning qaysi individual-psixologik xususiyatlari faoliyat muvaffaqiyatining majburiy sharti tariqasida xizmat qilishini anglatadi. Ularning miqdori tavsifi esa faoliyatga qo'yiladigan talablarga shaxs tomonidan qay yo'sinda bajarish imkoniyati mavjudligini bildiradi, ya'ni mazkur inson boshqa odamlarga qaraganda malaka, bilimlardan nechog'lik tez, yengil, puxta foydalana olishini namoyish qiladi.

Qobiliyat xususiyatlarining sifat jihatidan talqin qilinishida, birinchidan, maqsadga turlicha yo'llar orqali erishishga imkon beruvchi "o'zgaruvchan miqdor" to'plami tariqasida, ikkinchidan, faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlovchi shaxsning individual psixologik xislatlari (fazilatlarini) murakkab majmuasi ko'rinishida gavdalanadi. Shaxsning qobiliyatida mavjud bo'lgan o'rnini bosish (kompensator)lik imkoniyati eshitishdan mahrum insonlarni maxsus o'qitish orqali ro'yobga chiqadi. Hayotda ko'r musiqachi, artist, shoir, rassom, muhandis va boshqa shu kabi kasb egalari yetishib chiqqanligi ko'p uchraydi. Hatto eshitish qobiliyati past yoki umuman yo'qligi ham kasbiy musiqaviy qobiliyatining rivojlanishiga keskin xalaqit bermasligi mumkin. Bu psixologik hodisa (bir qobiliyatni boshqa qobiliyat yordami bilan o'stirish, ya'ni kompleksatorlik xususiyati) har bir shaxs uchun kasb tanlash va qayta kasb tanlash (ikkinchi yoki uchinchi kasbni egallash ishtiyoqi) sohasida mislsiz keng ko'lamdagi imkoniyatlarni ochadi. Ushbu voqelikni tasdiqlovchi qator misollarning o'zida silliq duradgor mohir tikuvchi bo'lishi; yirik fan allomasi yirik san'atkor, yetuk sportchi ekanligi uchrab turadi. Qobiliyatli shaxslar ijtimoiy turmushning turli sohalari hamda jabhalarida o'z o'rnini topa oladilar hamda yuksak yutuqlarga erishadilar, hatto bir necha faoliyat turida tekis muvaffaqiyatlar qozonish ham mumkin.

Qobiliyatlarning miqdoriy tavsifi va ularni o'lchash muammosi psixologiya fanida o'ziga xos rivojlanishning tarixiy o'tmishiga ega.

Hozirgi davrda fanning mumtoz psixologlariga aylangan Spirmen, Permen Kettell va boshqalar XIX asrning oxirlari va XX asrning boshlaridayoq muayyan ixtisoslar uchun kasb tanlashni ilmiy asosda yo'lga qo'yish zaruriyatidan kelib chiqadigan talablar tazyiqida o'quv yurtlarida saboq olayotgan shaxslarning qobiliyat darajasini aniqlashga kirishdilar. Ularning taxminlaricha, insonning lavozimiga loyiqligi, uning mehnat faoliyatiga layoqati, shuningdek, oliy o'quv yurtlariga, harbiy xizmatga, rahbarlik martabasini egallashga nisbatan layoqatlarini aniqlash imkoniyati mavjuddir.

O'tgan asrda qobiliyatlarni o'lchash usuli, mezoni tariqasida aqliy iste'dod testlari ishlab chiqildi va AQSh, Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarda o'quvchilarni saralash, harbiy xizmatga zobitlarni tanlash, ishlab chiqarishda rahbarlik lavozimiga tavsiya qilishda foydalanildi. Hatto Buyuk Britaniyada universitetga kirish huquqini beruvchi test sinovi tizimi ham yaratildi. "Aqliy iste'dod" testlari ball yoki ochkolar bilan baholanib, yechimga sarflangan vaqtni hisobga olib, natijalar yig'indi holiga keltiriladi. Masalan, Buyuk Britaniya maktablarida 11 yoshli o'smirlarga beriladigan test ko'rinish: "Pyotr Jemsga qaraganda balandroq, Edvard Petrdan pastroq. Kim hammadan ko'ra balandroq?" va tanlagan javobning tagiga chizib qo'yish talab qilinadi: 1) Pyotr, 2) Edvard; 3) Jeyms; 4) "ayta olmayman". Boshqacharoq testlar berilgan beshta so'zdan boshqalariga o'xshaganini sinaluvchi tanlab olish kerak: 1) qizil, yashil, ko'k, ho'l, sariq; 2) yoki, ammo, agar, hozir, garchi va shu kabilar. Testlar murakkabligi ortib borish tamoyili bo'yicha "Testlar batareyasi" tizimi yaratiladi. Testlar tuzilishi bo'yicha faqat so'zlardan iborat (verbal) sinovlar bilan cheklanmasdan, balki turlicha mohiyatli "labirintlar" (yunoncha - chigal holat, murakkab, chalkash ma'nosini bildiradi), "boshqotirma" va shunga o'xshash sinovlar kiritiladi.

Mazkur yo'nalishning namoyandalarining e'tirof etishlaricha, "aqliy iste'dod koeffitsiyenti" qandaydir o'zgarmas mezon sifatida "umumiy intellektni" (inglizcha) ro'yobga chiqarish imkoniyatiga egadir. Shuni ta'kidlash joizki, "aqliy iste'dod koeffitsiyenti" nazariyasida bahsli jabhalar mavjudkim, bunda shaxsning aqliy qobiliyatlari namoyon bo'ladi. Rus psixologi L.S.Vigotskiy yuqoridagi nazariyaga o'z e'tirofini bildirgan holda ikki bosqich, ya'ni "eng yaqin taraqqiyot zonasi", "aktual faoliyat zonasi" orqali qobiliyatni to'g'ri aniqlash mumkinligini ko'rsatib bergan edi. Hozirgi zamonda

qo'llanayotgan test sinovlari o'tmishdoshlaridan ko'p jihatdan ajralib turadi, lekin ko'pincha xotira mahsullarini ochishga xizmat qildi, ijodiy tafakkur natijalari esa diqqat markazidan chetda qolib ketish hollari uchraydi.

Shaxs egallashi shart hisoblangan faoliyat, u xoh ta'lim, xoh mehnat, xoh o'yin, xoh sport bo'lishidan qat'iy nazar, uning bilish jarayonlariga, aqliy xislatlariga, hissiy-irodaviy jabhalariga, sensomotor sohasiga, xarakterologik xususiyatlariga muayyan talablar qo'yadi va ularning hamkorlikdagi sa'y-harakati tufayli muvaffaqiyatlarga erishiladi. Psixologik ma'lumotlarga qaraganda, insondagi yuksak ko'rsatkichga erishgan sifat harchand ustuvorlikka ega bo'lmasin, u talablarni qondirish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Ayrim hollarda alohida namoyon bo'lgan psixik xususiyat (xislat) faoliyatining yuksak mahsuldorligi va samaradorligini ta'minlash qurbiga ega, u qobiliyatlar uddalay oladigan imkoniyat bilan bab-baravar kuch quvvat tariqasida vujudga keladi, degan faraz o'zini oqlamaydi. Shuning uchun qobiliyatlar murakkab tuzilishga ega bo'lgan psixik sifatlar (xislatlar) majmuasidir deyish juda o'rinlidir.

8.4. Maxsus va umumiy qobiliyatlarni aniqlovchi testlar.

Qobiliyatlar sifatida ro'yobga chiqadigan psixik xislatlar majmuasining tuzilishi yaqqol va alohida faoliyat talabi bilan belgilanganligi tufayli har qaysi turdagi faoliyatlar uchun o'ziga xos tarzda qo'yilishi turgan gap. Buning uchun ayrim misollarni tahlil qilib o'tamiz:

matematik qobiliyat: matematik materiallarni umumlashtirish, mulohaza yuritish jarayonini qisqartirish, matematik ish-amallarni kamaytirish, masalani idrok qilish bilan natijasi o'rtasida aloqa o'rnatish, to'g'ri va teskari fikr yuritishdan yengil o'tishlik, masala yechishda fikr yuritishning epchilligi kabilar;

adabiy qobiliyat: nafosat hislarining yuksak taraqqiyot darajasi, xotirada yorqin ko'rgazmali obrazlarning jonliligi, "til zehni", behisob xayolot, ruhiyatga qiziquvchanlik, o'zi ifodalashga intiluvchanlik va boshqalar. Ajratib ko'rsatilgan qobiliyatlar tarkibidan ko'rinib turibdiki, matematik va adabiy qobiliyatlar o'zaro bir-biriga o'xshamagan talablari bilan tafovutga egadir. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, pedagogik, musiqaviy, texnik, konstruktorlik,

tibbiy qobiliyatlar va shunga o'xshash qobiliyatlar tuzilishi maxsus xususiyatga ega bo'lib, kasbiy ahamiyat kasb etishi mumkin.

Yaqqol qobiliyatlar tuzilishini tashkil qiluvchi shaxsning xislatlari, fazilatlari orasida ustuvorlik qilsa, ayrimlari yordamchilik vazifasini bajaradi. Ma'lumki, pedagogik qobiliyatlar tuzilishida yetakchi xislatlar sifatida pedagogik odob (takt), bolalarni sevish, o'quvchilar jamoasini tashkil qilish va uni boshqarish, kuzatuvchanlik, talabchanlik, bilimlarga chanqoqlik, bilimlarni uzatishga uquvchanlik va shunga o'xshashlar tan olinadi. O'qituvchilik qobiliyatining yordamchi (qo'shimcha) fazilatlariga quyidagilar kiradi: artistlik, nutqiy qobiliyat, diqqatni taqsimlash, akademik qobiliyatlar va hokazo. Pedagogik qobiliyatlarning yetakchi (asosiy) va yordamchi (qo'shimcha) tarkiblari, jabhalari ta'lim jarayoni muvaffaqiyatini ta'minlaydigan birlikni (birikuvni) yuzaga keltiradi hamda o'qituvchi shaxsi bilan bog'liq bo'lgan hamkorlik individual faoliyatini tashkillashtiradi. Qobiliyatlardan muayyan darajada umumiy va torroq ma'noda maxsus sifatlarni ajratish orqali ma'lum turkum tizimini yuzaga keltirish mumkin. Bundan kelib chiqqan holda qobiliyatlar guruhiga ajratish maqsadga muvofiq. Umumiy qobiliyatlar (sifatlar) maxsus qobiliyatlarga (sifatlarga) zid tarzda taqin qilish mumkin emas. Shaxsning umumiy qobiliyatlari ularni hosil qiluvchi omillar yaqqol psixologik hodisa yoki voqelikdir. Maxsus qobiliyatlar ko'lam jihatdan torroq bo'lishiga qara-may, chuqurroq mohiyatni o'zlarida mujassamlashtiradi.

Rus olimi I.P.Pavlov o'z ta'limotida "badiiy", "fikrlovchi", "o'rta" tiplarga ajratilgan shaxslarning ana shu uchta tipdan bittasiga taalluqli ekanligini tavsiflab beradi. Muallif ushbu tipologiyani yaratishda oliy nerv faoliyatining birinchi va ikkinchi signal tizimidan iboratligi to'g'risidagi ta'limotiga asoslanadi. Birinchi signallar va ikkinchi signallar tizimi esa obrazlar haqida so'zlar orqali signal berishdan iboratdir. Ikkinchi signallar tizimi I.P.Pavlov tomonidan "signallarning signali" deb nomlangan edi. Ushbu tipologiyani osonroq qilib quyidagicha tushuntirish mumkin:

shaxs psixik faoliyatida birinchi signallar tizimining signallari nisbatan ustunlik qilsa inson "badiiy" tipga taalluqlidir;

mabodo "signallarning signali" nisbatan ustuvor bo'lsa-bu shaxs "fikrlovchi tipga" munosibdir;

agarda har ikkala signallar aralashib ketgan bo'lsa (birortasining ustunligi sezilmasa) - bu inson "o'rta tipga" mansub odamdur. 4) Tipologiyani o'ziga xos tomonlari qisqacha ifodalanganda yoki tavsif qilinganida quyidagilar namoyon bo'ladi:

"Badiiy tip" uchun bevosita taassurot, taassurotlar, jonli tasavvur, yorqin idrok, his-tuyg'ular (emotsiyalar) natijasida vujudga keladigan obrazlarning yorqinligi xosdir.

"Fikrlovchi tip" uchun mavhumlarning, mantiqiy tizimlarning, nazariy mulohazalarning, metodologik muammolarining ustunligi muvofiqdir.

Badiiy tipning mavjudligi aqliy faoliyatning zaifligi yoki aqlning yetishmasligini bildirmaydi, lekin bu o'rinda gap psixikasining obrazlari jabhalarini fikrlovchi tomonlari ustidan nisbatan ustuvorligi haqida borada, xolos. Biroq shuni ta'kidlash joizki, shaxsning ikkinchi signallar tizimi birinchi signallar tizimidan ustunlik qiladi va bu ustuvorlik mutlaqlik xususiyatiga egadir. Ma'lumki, insonlarning hayot va faoliyatlarida til bilan tafakkurning o'rni hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, shaxs tomonidan borliqni aks ettirish jarayoni so'zlar, fikrlov vositasida ro'yobga chiqariladi.

Signallar tizimi orasidagi munosabatni matematik tarzda quyidagicha aks ettirish mumkin:

A) $S > S$, S - ikkinchi signallar tizimi, S - birinchi signallar tizimi;

B) birinchi signallar tizimining ikkinchi signallar tizimidan nisbatan ustunligi ("badiiy tip"): $S > S$ QM (t - mazkur tip namoyandalarining borliqni emotsional va obrazli bilish xususiyati jihatidan ajratuvchi belgisi);

V) "fikrlovchi tip" mana bunday ifodalanishi kuzatiladi:

$S + p > S$ (p - mazkur tip namoyandalarini boshqalardan ajratuvchi olamga mavhum munosabatning xususiyati).

Shunday qilib, shaxsning u yoki bu faoliyatiga tayyorligi tariqasida yuzaga keladigan har qaysi yaqqol qobiliyatlar tuzilishi o'z tarkibiga yetakchi va yordamchi, umumiy va maxsus nomdagi majmua sifatlarni (xislatlarni) qamrab olgan bo'lib, murakkab tizimdan iboratdir.

Talantning ijtimoiy-tarixiy, tabiiy nuqtai nazardan talqini qobiliyatlar taraqqiyotining yuksak bosqichi ekanligidan dalolat beradi. Talant (yunoncha - qimmatbaho, noyob narsa, irsiy, tabiiy xislat degan ma'no anglatadi) muayyan faoliyatning muvaffaqiyatli va ijodiy ravishda bajarilishini ta'minlaydigan qobiliyat hamda iste'dodlar

majmuasidan (yig'indisidan) iborat individual xususiyatdir. Psixologik adabiyotlarda unga turlicha ta'rif berishiga qaramay, ularda asosiy belgilar ta'kidlab o'tiladi, chunonchi, shaxsga qandaydir murakkab mehnat faoliyatining muvaffaqiyatli, mustaqil va original tarzda bajarish imkonini beradigan qobiliyatlar majmuasiga talant deyiladi. Talantning asosiy belgilari: a) muvaffaqiyatni ta'minlash; b) faoliyatni mustaqil bajarish; v) originallik unsurining mavjudligi; g) qobiliyat hamda iste'dodlar yig'indisidan iborat ekanligi; d) individual-psixologik xislatligi; y) ijtimoiy turmushni o'zgartiruvchi, yaratuvchi imkoniyatligi kabilar.

Talant ham qobiliyatlarga o'xshash ijodiyotda yuksak mahoratga, muvaffaqiyatga erishish imkoniyati hisoblanib, ijodiy kutilmasi (yutuq) insonlarning ijtimoiy-tarixiy turmush shart-sharoitlariga bog'liqdir. Jamiyatda talantli shaxslarga nisbatan muhtojlik sezilsa, bunday insonlarning kamol topishi uchun zarur obyektiv va subyektiv shart-sharoitlar yaratilsa, bunday vaziyatda barkamol odamlarning shakllanishiga imkoniyat tug'iladi. Talant qobiliyatlar yig'indisi yoki ularning majmuasidan iborat bo'lishiga qaramay, alohida olingan yakka qobiliyatni, hatto u taraqqiyotning yuksak bosqichiga erishgan, yorqin ifodalansa ham, u bilan tenglashtirish mumkin emas. Bu omilga asos bo'lib, XX asrning 20-30-yillarida rus psixologlar tomonidan olib borilgan fenomenal g'oyat o'tkir, noyob (nodir) xotiraga ega bo'lgan insonlarni tekshirish natijalari hisoblanadi. Esda olib qolish qobiliyati (estrada sahna artisti) hech kimda shubha tug'dirmagan bo'lsa-da, lekin xotira ijodiyotning muvaffaqiyati, mahsuldorligi omillaridan biri ekanligi to'g'risida xulosa chiqarishga olib kelgan. Ma'lumki, shaxsning yaratuvchanlik faoliyatida aqlning epchilligi, boy fantaziya, kuchli iroda, barqaror xarakter, turg'un qiziqishlar, sermahsul bilish jarayonlari, motivatsiya, yuksak his-tuyg'ular va boshqa psixologik sifatlar ustuvor ahamiyat kasb etadi.

8.5. Talantning paydo bo'lishi va tuzilishi.

Psixologik ma'lumotlarni umumlashtirilgan holda ikki xil xususiyatli fikrni alohida ta'kidlab o'tish talant tuzilishini yengilroq tushunish imkoniyatini yaratadi:

talant - bu shaxs psixik xislatlarning shunday murakkab birikmasidirki, uni: a) alohida, yagona maxsus qobiliyat bilan; b)

xotiraning yuksak mahsuldorligi orqali; v) hatto noyob (kamyob, nodir) sifat tariqasida o'lchab bo'lmaydi;

shaxsda u yoki bu qobiliyatning mavjud emasligi hamda yetarli darajada taraqqiy etmaganligi talantning murakkab tarkibiga kiruvchi boshqa qobiliyatlarning jadal takomillashuvi orqali ularning o'rnini bosib yuborishi (kompensatsiya qilishi) mumkin.

Moskvaning umumiy va pedagogik psixologiya instituti xodimlari tomonidan o'quvchilarning talanti iste'dod tushuncha negizida o'rganilgan. Aniqlangan muhim qobiliyatlar yig'indisi aqliy iste'dod tuzilishini vujudga keltirgan. Ilmiy tadqiqotchilarning fikricha, yuksak iste'dod quyidagicha bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin: a) bunday shaxsning birinchi xususiyati - ziyraklik, shaylik, jiddiy faoliyatni bajarishga tayyor turishlikdir; b) shaxsning ikkinchi xususiyati - uning mehnatga tayyorligi (mehnatga moyilligi, mehnatga intilishi, mehnatning ehtiyojga aylanishi)dir; v) insonning uchinchi xususiyati - unda tafakkur xususiyatlari va fikr yuritishning tezligi, aqlning tartiblilik, tahlil va umumlashtirishning yuqori imkoniyatlari, aqlning mahsuldorligidir. Ma'lumotlar tahlilining ko'rsatishicha, maxsus iste'dod tuzilishi yuqoridagi sifatlardan tashqari, aniq faoliyat talablariga muvofiq keluvchi bir qator qobiliyatlar bilan to'ldiriladi.

Talant o'zining umumiy va maxsus sifatlari yig'indisi bilan ijodiy yutuq imkoniyatining ayniyatidir. Talant mahoratning dastlabki sharti hisoblansa-da, lekin ular bir-biridan muayyan darajada tafovutlanadi. Talant - katta, ijodiy va zo'r mehnat mahsulasidir. Mehnat esa hayotiy tajriba, ko'nikmalarning zaruriy majmuasi manbaidir. Ijodiyotning sharti - bu hayotiy tajriba, zaruriy ko'nikma va malakalar yig'indisining mavjudligidir. Ijodiy faoliyat talantning ajralmas qismi hisoblanib, bunda ruhlanish deb nomlangan psixologik holat alohida ahamiyat kasb etadi. Ruhlanish esa faoliyat mahsuldorligi ortishiga qaratilgan ijodiy lahzadan iboratdir. Talant imkoniyat tariqasida psixologik hodisa hisoblansa, u holda mahorat - haqiqatga aylangan imkoniyat gavdalanishidir. Psixologik nuqtai nazardan haqiqiy mahorat - bu shaxs talantining faoliyatda namoyon bo'lishidir.

Odatda, qobiliyatlar insonga shaxsning barcha individual-psixologik xususiyatlari kabi tabiat tomonidan tug'ma ravishda tayyor holda berilmaydi, balki hayot davomida va faoliyat jarayonida shakllanadi. Ilmiy psixologiya qobiliyatlarning tug'maligi nazariyasini

inkor etib, shaxs qobiliyatlarining noma'lum tabiiy omillar tomonidan azaliy belgilanishi to'g'risidagi tasavvurlarga qattiq zarba beradi.

Shuni uqtirish joizki, qobiliyatning tug'maligini inkor qilish mutlaq xususiyatga ega emas, albatta. Lekin qobiliyatning tug'ma ekanligini tan olmaslik miya tuzilishi bilan bog'liq differensial xususiyatlarning tug'maligini inkor qiladi, degan so'z emasdir. Layoqat esa qobiliyatning tabiiy zamini sifatida faoliyatda muhim rol o'ynaydi. Layoqat deb qobiliyatlar taraqqiy etishining dastlabki tabiiy sharti sifatida namoyon bo'ladigan miya tuzilishining, sezgi a'zolari va harakatlarning morfologik hamda funksional xususiyatlari aytiladi. Tug'ma layoqat jumlasiga nozik hid sezish, binobarin, bilish analizatorlarining alohida yuksak sezgirligi muvofiqdir. Alohida yakka shaxs ma'lum tabiiy layoqatga ega bo'lsa, u holda o'ziga taalluqli qobiliyatlarni rivojlantirish nisbatan yengil kechadi. Insonlarning kasbiy qobiliyati ular layoqatlarining rivojlanishi mahsulidir. Layoqat ko'pqirrali psixik hodisa bo'lganligi tufayli faoliyat talablarining xususiyatiga bog'liq ravishda bir xil layoqatlar negizida har xil qobiliyatlar rivojlanishi kuzatiladi.

Layoqatning tuzilishi va mahsuldorligi namoyon bo'lishiga qaraganda, uning nuqsonlari haqida ilmiy ma'lumotlar miqdori ko'pdir. Hozirgi davrda qobiliyat taraqqiyotining dastlabki tabiiy shartlari mohiyati yuzasidagi farazning ozmi yoki ko'pmi mahsuldorligi to'g'risida mulohaza yuritish mumkin. F.I.Gallning ta'limoticha, shaxsning barcha qobiliyatlari, "aql" va "hissiyot" sifatlari miya yarim sharlarida o'zining qat'iy markazlariga egadir. Uning fikricha, kalla suyaklari miyaning cho'nqir joylariga aniq mos tushish lozim. Gall tomonidan miyaning maxsus "frenologik" (yunoncha – "aql" to'g'risidagi ta'limot degan ma'no anglatadi) xaritasi tuzilgan bo'lib, unda bosh suyagi 27 bo'lakka ajratilgan. Go'yoki har bir bo'lakka muayyan psixik sifat mos tushadi. Shuningdek, layoqatning miya og'irligiga bog'liqligi haqidagi faraz ham noto'g'ri ekanligi ayon bo'lib qoladi. Shaxs layoqatlari miya burmalarining soni bilan belgilanadi degan taxmin ham o'z tasdig'ini topmadi.

XX asrning ikkincha yarmida paydo bo'lgan layoqatni miyaning mikrotuzilishi va sezgi a'zolari bilan bog'lovchi faraz eng mahsuldor bo'lib hisoblanadi. Miya hujayralarini tadqiq etish iste'dodli shaxs nerv hujayralarining morfologik va funksional xususiyatlarida farq borligini aniqlash mumkinligi faraz qilinadi. Layoqatlar bilan nerv

jarayonlarining ayrim differensial xususiyatlari hamda oliy nerv faoliyatining tiplari o'rtasida bog'liqlik mavjudligi to'g'risida faraz ham haqiqatga yaqindir.

Rus psixologi B.M.Teplov va uning shogirdlari ishlarida oliy nerv faoliyati tiplarining xislatlari ta'siri tufayli shaxs qobiliyatlarining tuzilishida qandaydir sifat xususiyatlari paydo bo'lishini aniqlashga urinishgan. Jumladan, asab tizimining alohida sezgilari ma'lum qobiliyat nishonasi sifatida vujudga kelishi mumkin.

Ta'kidlangan xususiyatlar oliy nerv faoliyati umumiy tipining sifatlariga va belgilariga mansubdir. Ammo qobiliyatlarning tabiiy asoslarini asab tizimining porsial (xususiy) deb nomlanadigan xislatlari bilan bog'lanuvchi farazlar yanada ko'proq ehtimol darajasiga egadir. Qobiliyatning tabiiy sharti, layoqat asab tizimining tuzilishi va funksiyalarining xususiyatlari tarkibida ekanligi, bu hodisa barcha morfologik va fiziologik sifatlari singari umumiy genetika qonunlariga bo'ysunish farazining haqqoniyligini dalillaydi. F.Galtonning (Angliya) irsiyat qonunlari to'g'risidagi g'oyasi qobiliyatning tabiiy shartlangan xususiyatlari tavsifini ochib bera olmaydi, chunki unda dalilga muhtoj juda ko'p o'rinlar mavjuddir. Shuning uchun qobiliyat tabiatini biologik irsiyatdan emas, balki turmush muhitining nasldan-naslga o'tishidan qidirish maqsadga muvofiqdir. Agarda insonning taraqqiyoti ijtimoiy-tarixiy qonunlar bilan boshqarilishi tan olinar ekan, qobiliyatning taraqqiyoti biologik irsiyat qonunlariga bo'ysunishi to'g'risida gap bo'lishi mumkin emas. Yuqoridagi mulohazalarga asoslangan holda qobiliyat va layoqatlar muayyan tabiiy zaminga bog'liq bo'lsa-da, lekin ular faqat tabiatning in'omi emas, balki insoniyat tarixiy taraqqiyotining bebaho (qimmatli) mahsulidir. Xuddi shu bois qobiliyatlarning namoyon bo'lishi shaxslar tomonidan ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish davomida ijtimoiy shartlangan bilimlar va ko'nikmalarni tarkib toptirishning yaqqol usullariga bevosita bog'liqdir. Shuning uchun qobiliyatlar taraqqiyotining uzluksiz ta'lim tizimiga bog'liq ekanligini ta'kidlab o'tish muhim ahamiyatga ega.

Shaxs qobiliyatlarini rivojlantirishda barqaror, turg'un, kasbi maxsus qiziqishlar muhim omillar, vositalar tariqasida xizmat qiladi. Maxsus qiziqishlar inson faoliyatidagi u yoki bu sohaning (tarmoqning) mazmuniga nisbatan intilishidan iborat shaxsiy fazilat, ichki turtki, harakatlantiruvchi kuchdir. Bunday maxsus qiziqishlar turlicha faoliyat bilan kasbiy tayyorgarlik sifatida shug'ullanishi moyilligiga o'sib

o'tadi. Bilishga oid qiziqish (fan asoslarini egallashga yo'naltirilgan ichki turtki) faoliyat usullarini amaliy jihatdan o'zlashtirib olishni va yangi vaziyat, sharoitga ko'chirishni taqozo qiladi, rag'batlantiradi hamda shaxsda o'zini o'zi boshqarishni ta'minlashga yordam beradi.

Qobiliyatning rivojlanishi shaxsning tarkib topishi bilan uzviy uyg'unlikka ega bo'lib, inson kamoloti har ikkala omilning birikuvini talab qiladi. Iste'dodli o'quvchilar va talabalar shakllanishi ijtimoiy muhit, ijtimoiy institutlar, ma'naviyat asoslari hamda o'zini o'zi namoyon etish, o'zini o'zi kashf qilish, o'zini o'zi rivojlantirish asosida amalga oshishi odatiy ijtimoiy-psixologik qonuniyat tariqasida xizmat qiladi.

8.6. Shaxs rivojlanishining individuallik xususiyatlari.

Rus psixologi A.G.Kovalev o'z tadqiqotlarida qobiliyatning tabiati va tashxis qilish yo'llarini tekshirishga muvaffaq bo'lgan. Muallifning ta'rificha, qobiliyat deganda birorta xususiyatning o'zini emas, balki inson shaxsining faoliyat talablariga javob bera oladigan va shu faoliyatda yuqori ko'rsatkichlarga erishishni ta'minlay oladigan xususiyatlar ansambli yoki sintezini tushunish kerak. Uning ta'kidlashicha, qobiliyatning tuzilishida tayanch va yetakchi xususiyatlarni va nihoyat, muayyan fonni yoki yordamchi xususiyatlarni farq qilish kerak. Hamma qobiliyatlar uchun asosiy, tayanch xususiyati kuzatuvchanlik - ko'ra bilish ko'nikmasidir. Uning yetakchi xususiyati ijodiy tasavvur qilishdir. A.G.Kovalev yordamchi xususiyatlar qatoriga xotira (u faoliyat talablariga muvofiq ravishda o'ziga xos ko'nikishga ega), emotsionallik, ya'ni his-tuyg'uga beriluvchanlik (bu xususiyat shaxsning faolligini oshiradi)ni kiritadi.

Muallif ta'kidlashicha, ilmiy mavhumlash qobiliyatning ikki darajasini farqlash imkonini beradi: reproduktiv aks ettirish darajasi. O'z qobiliyati rivojlanishining birinchi darajasida turgan shaxs bilimlarni juda mohirlik bilan o'zlashtiradi, faoliyatni o'rganib oladi va uni biror namuna orqali amalga oshiradi. Ikkinchi darajada turgan inson esa yangilik yaratishga qodir bo'ladi. Psixologiya fanida qobiliyat to'g'risida gap ketganda uchta o'ziga xos konsepsiya mavjudligi ta'kidlanadi. A.G.Kovalev asarida bayon qilinishicha, ulardan biri qobiliyat shaxsning biologik jihatidan determinlashgan, ya'ni biologik jihatdan bog'langan xususiyatlaridir, qobiliyatning ro'yobga chiqishi

va rivojlanishi esa tamomila irsiy fondga bog'liq, deb tushuntiriladi. XIX asrda F.Galton, XX asrda Kotslar talant irsiydir, faqat imtiyozli tabaqalarning vakillarigina boy irsiy merosga ega bo'ladilar, degan xulosaga keladilar.

Ikkinchi konsepsiyaning vakillari, qobiliyatni butunlay hayot va tarbiyaning ijtimoiy sharoiti belgilaydi, deb uqtiradi. Masalan, Gelvesiy o'z davrida, tarbiya yordamida geniy yaratsa bo'ladi, degan edi. Amerikalik olim U.Eshbi insonning qobiliyati yashab turgan davrida stixiyali ravishda o'zidan o'zi va ongli tarzda ta'lim-tarbiya jarayonida shakllanadi, shularning natijasi o'laroq masalalarni yechish uchun tegishli dastlabki rejalar va dasturlar vujudga keladi, deydi. Fiziologik olimlar miyaning tuzilishidan individual xususiyatlar bo'lsa, bu hol miyaning funksiyalarida o'z aksini topmasligi mumkin emas, deb qayd qilinadi.

A.G.Kovalev ta'kidlashicha, qobiliyatning uchinchi konsepsiyasining tarafdorlari ancha to'g'ri pozitsiyada turadilar. So'nggi nazariyada qilinishicha, tabiiy kuchlar, zehn nishonalari va qobiliyatning rivojlanishi uchun qulay ijtimoiy sharoit mavjud bo'lishi kerak. Muallif zehn nishonalari deganda anatomik-fiziologik xususiyatlardan ko'ra, ko'proq psixologik-fiziologik xislatlarni tushunish kerakligini uqtiradi. Zehn muayyan bir faoliyatga (maxsus qobiliyat) yoki hamma narsaga nisbatan ustuvorlik, qiziquvchanlikda (umumiy qobiliyat), moyillikda va intilishda ko'rinadi.

A.G.Kovalev Edison fikriga asoslanib ("bunda faqat 1 foizgina geniy bo'lsa, 99 foiz ter to'kish bo'lgan"), hamma buyuk kishilar bag'oyat mehnatsevarlikka va katta ishchanlikka ega bo'lganlari holda, hatto asab tizimi tabiiy kuchsiz bo'lsa-da, subyektiv ravishda o'z yutuqlarini qobiliyatdan emas, balki mehnatdan deb baholaganlar.

Qobiliyatning rivojlanishi va shakllanishi, birinchidan, ma'lum bir faoliyatga moyillik yoki intilish borligiga va faoliyat natijalarining sifatiga qarab, tegishli tabiiy zehn nishonalarni aniqlash yo'li bilan, ikkinchidan, mutaxassis rahbarligida tizimli faoliyatga jalb etish orqali shaxsning tabiiy xususiyatlarini chiniqtirish va rivojlantirish yo'li bilan, uchinchidan, umumlashgan aqliy operatsiyalarni shakllantirish yo'li bilan, to'rtinchidan, o'quvchining maxsus qobiliyatini kamol toptirishni jadallashtirishni ta'minlovchi shaxsni har tomonlama rivojlantirish yo'li bilan, beshinchidan, shaxsning faollik alomatlarini tarbiyalash

yo'li bilan, oltinchidan, o'quvchilarga nisbatan individual munosabatda bo'lishni umumiy talablar bilan to'g'ri qo'shib olib borishdir.

A.G.Kovalevning ta'rificha, adabiy ijodga qobiliyat shaxs iste'dodining badiiy tipiga tegishli bo'lib, badiiy tipdagi qobiliyatning hamma ko'rinishlaridan uni ajratib turadigan o'ziga xos sifatlarga ham egadir. Uning ta'kidlashicha, umuman qobiliyat va xususan adabiy ijodga xos qobiliyat murakkab bo'lib, uning tuzilishida har xil xususiyatlar yoki tarkiblar (jabhalar) mavjud. Bu jabhalarning biri yetakchi, boshqalari tayanch xususiyatlar, uchinchilari esa sermahsul faoliyat uchun zarur bo'lgan muayyan bir fonni tashkil qiladi. Adabiy qobiliyatda uch tomonni mujassamlashtirish muhim ahamiyatga ega: o'tkir kuzatuvchanlik, kuchli ijodiy tasavvur, til vositasida ko'rgan va ravshan tasavvur etgan narsalarni tasvirlay olish.

Adabiy qobiliyatning tayanch xususiyati yumshoq ko'ngillilik va ta'sirchanlikdir. Ta'sirchanlik deganda idrokning jonliligi va o'tkirligini, emotsional iltifotgo'ylikning naqadar kuchliligini tushunish kerak. Ijod uchun yolg'iz ko'ra bilish qobiliyatining o'zi kamlik qiladi, ko'rganlarni qayta o'zgartira bilish, kuzatilayotgan narsani boshqa hayotiy taassurotlar bilan fikran bog'lay olish ham muhimdir. Kuzatilayotgan narsalar va ayniqsa, yaratilayotgan obrazlar qobiliyatida namoyon bo'ladi hamda bu adabiyotda ko'pincha ichdan ko'rish qobiliyati deb ataladi. Adabiy qobiliyatni tekshirish shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning qobiliyatlari qobiliyatsizlaridan, V.P.Yagunkovanning ma'lumotlari bo'yicha, idrok qilishning aniqligi va xotirasi bilan, yangi original obraz va syujetlar tuzishdagi tafakkur kuchi va tasavvur bilan, ijodiy vaziyatning yengilgina yuzaga kelishi bilan, so'z boyligi va til sezgisi bilan farqlanadilar. Ba'zi birlarida voqelikka mulohazali mantiqiy munosabatda bo'lish ustun tursa, boshqalarida obrazli emotsional munosabat ustundir, uchinchilarida esa bularning ham ikkisi mujassamdir. V.P.Yagunkova sinaluvchilarning adabiy qobiliyatini tashxis qilishda quyidagi ko'rsatkichlarni mezon tariqasida oladi, chunonchi, a) idrok etish va xotiraning aniqligi; b) emotsional ta'sirchanligi; v) tasavvurning kuchi va jonli tilni his qilish kabilar.

S.P.Kudryatseva tadqiqotida ilk o'spirinning adabiy qobiliyati ikki tipga ajratiladi: adabiy-tanqidiy tip va badiiy-ijodiy. Birinchi tipda badiiy asarlarni tushunchalar asosida tahlil qilishning o'sganligiga e'tibor qilinadi. Ikkinchi tipda adabiy asarlarni o'qish vaqtida va adabiy

mavzuga bayon yozishda hayajonlanish va ijodiy yondashishga ahamiyat qaratiladi.

V.A.Kruteskiy matematik qobiliyat tuzilishiga quyidagilarni kiritadi: qobiliyatda bolalarning matematik materialni qabul qilishi borasidagi qobiliyatchga matematik obyektlar, munosabat va amallarni shakl holga keltirib idrok qilish matematik materialga o'ziga xos "yig'ma" analitik-sintetik ishlov berish qobiliyatini qayd qilish lozim;

qobiliyatli o'quvchilarning fikrlashi quyidagilar bilan: a) miqdoriy va fazoviy munosabatlar, sonlar va belgilar simvolikasi sohalarida mantiqiy fikrlash qobiliyati; b) matematik materialni tez va keng umumlashtira olish; v) matematik mulohazalar jarayonida qisqacha aqliy xulosalar yordamida fikrlashga moyillik; g) fikrlash jarayonlarining nihoyatda moslashuvchan va harakatchanligi; d) yechishda ravshanlik, soddalik, ratsionallik va ixchamlikka intilish;

3) matematik axborotni xotirada saqlash va hokazo.

Matematik qobiliyatning borligini taxmin qilishga asos bo'ladigan tashqi alomatlarini belgilash mumkin. Muallif taxminicha, bular quyidagilar:

o'quvchining matematikaga oid ochiq-oydin qiziqishini namoyish qilishi, hech kim majbur qilmasdan, o'zining bo'sh vaqtini sarflab, matematika bilan bajonidil shug'ullanishga moyillik;

muayyan matematik ko'nikma va malakalarni odatdagidan kichikroq yoshda o'zlashtirish qobiliyati; matematikani o'zlashtirish sohasida tez siljib borish;

4) matematik taraqqiyot va yutuqlarning yuqori darajasi.

Mamlakatimizda psixolog M.G.Davletshin texnikaviy qobiliyat ustida tadqiqot ishlari olib borgan yetakchi mutaxassis hisoblanadi. Muallif texnikaviy qobiliyat deganda shaxsning individual-psixik xususiyatlaridan tuzilgan shunday o'ziga xos birikmalarni tushunadiki, u shaxsning texnikaviy faoliyatga yaroqlilik darajasini va u bilan muvaffaqiyatli ravishda shug'ullana olishini aniqlaydi.

M.G.Davletshin ham an'anaviy yo'ldan borib, texnikaviy qobiliyatni ikkita o'sha nomdagi tipga ajratadi hamda yetakchi tayanch xususiyatlarini o'zgarishsiz qoldiradi. Lekin boshqalardan farqli o'laroq yetakchi xususiyatlar rivojlangan texnikaviy fikrlash va fazoviy tasavvurdan iboratdir. Uning talqinicha, texnikaviy iste'dodli shaxs bo'lishi uchun unda: a) amaliy jihatdan fahmli; b) texnik moslamalarni tahlil qila olish qobiliyati; v) narsalarni montaj qilib qismlardan butun

hosil qila olishi qobiliyati bo'lishi shart. M.G.Davletshin texnikaviy iste'dod ko'rsatkichlarini an'anaviy baholashni tan olgan holda (ko'z bilan chamalash, fazoviy tasavvur, texnikaviy tahlil, konstruksiyalash qobiliyati) o'zining original yondashuvini ishlab chiqqan. Texnikaviy qobiliyat darajasini tashxis qilish uchun tekshirishlarda ishlab chiqilgan eksperimental masalalarning to'qqizta seriyasidan foydalanadi.

Qobiliyatlar individual – psixologik xususiyatlar sifatida, ya'ni bir odamning boshqa bir odamdan farq qiladigan belgilari sifatida ta'riflanadi. O'z-o'zidan ma'lumki, kishilar bir-biri bilan teng emas. Ana shuning uchun ham qobiliyatlar haqida gap ketganda bu farqlarni xarakterlab o'tish kerak. Bu farqlar sifatli va miqdoriy bo'lishlari mumkin. Qobiliyatlarning sifat jihatdan xarakteristikasi insonga mehnat faoliyatining qaysi sohasida (konstruktorlik, pedagoglik, iqtisodchilik, sport va boshqalarda) osonlik bilan o'zini topa oladi, katta yutuqlarga va muvaffaqiyatlarga erishadi degansavolga javob topish imkoniyatini beradi. Bu bilan qobiliyatlarning sifat xarakteristikasi ularning miqdoriy xarakteristikasiga uzviy bog'liqdir.

Psixologiyada qobiliyatlarni miqdor jihatdan o'lchash muammosi uzoq tarixga egadir. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida qator psixologlar (Kettel, Termen, Spirmen va boshqalar) ommoviy ixtisoslar uchun kasb tanlashni amalga oshirish zaruriyati bilan bog'liq bo'lgan talablar ta'siri ostida ta'lim olayotganlarning qobiliyatini aniqlashni taklif qilib chiqdilar. O'sha paytlarda qobiliyatlarni o'lchash usuli sifatida aqliy iste'dod testlaridan foydalanildi. Aqliy iste'dod testlari mazmun jihatdan qator savollar va masalalardan tashkil topgandir. Ularni yechish muvaffaqiyati (sarflangan vaqtni hisobga olib) ball yoki ochkolar yig'indisi bilan hisoblanadi. Masalan, o'n bir yoshlik bolalarning aqliy qobiliyatlarini aniqlash uchun ingliz maktablarida quyidagicha test qo'llangan: "Petr Jeymsga qaraganda balandroq, Edvard Petrdan pastroq. Hammadan ko'ra kim baland? Savol tagiga quyidagi javoblar yozib qo'yiladi: 1.Edvard, 2. Jeyms, 3. Petr," Ayta olmayman. Yoki boshqacha test: qizil, yashil, ko'k, ho'l, sariq. Bu yerda bola turkumga kirmaydigan so'zni aniqlashi kerak va hokazo.

Bolalar testlar to'plamini bajarib bo'lgandan keyin ularning natijalarini standartlashtirilgan yo'l bilan, ya'ni har bir sinaluvchi olgan ochkolar miqdorini hisoblash bilan shug'ullanishadi. Inson qobiliyatlarini rivojlantirishning muhim omillari – barqaror maxsus qiziqishlardan iborat. Maxsus qiziqishlar – bu insoniyat faoliyatining

qandaydir soha mazmuniga bo'lgan qiziqishlari bo'lib, bu qiziqishlar ana shu turdagi faoliyat bilan kasb tariqasida shug'ullanish moyilligiga o'sib ko'tariladi. Bilishga doir qiziqish bu o'rinda faoliyat usullari va uslublarni amaliy ravishda egallab olishni rag'batlantiradi. Biror mehnat yoki o'quv faoliyatida qiziqishning paydo bo'lishi bu faoliyatga nisbatan qobiliyatlarning uyg'onishi bilan chambarchas bog'liqligi va qobiliyatlarning rivojlanishi uchun dastlabki zamin sifatida xizmat qilishi qayd etilgan.

Nazorat savollari:

1. Qobiliyat haqida umumiy ma'lumot bering?
2. Qobiliyat rivojlanishi va individual farqlarni izohlang?
3. Qobiliyat va layoqatning farqi nimada?
4. Inson qobiliyatining biologik asoslari tushuntirib bering?
5. Shaxsdagi qobiliyat qanday rivojlanadi?
6. Qobiliyat qanday turlari bilasiz?

GLOSSARIY

Adaptatsiya (lot. adaptaro – moslashmoq) sezgi a'zolari (analizatorlar)ning ta'sirot kuchiga moslashuvi natijasida muayyan sezgirlikning o'zgarishi adaptatsiya hodisasida sezgirlik ortishi yoki kamayishi mumkin. Kuchli ta'sirdan kuchsiz ta'sirga o'tganda sezgirlik asta-sekin ortib boradi, ta'sir kuchayganda esa, sezgirlik, aksincha, kamayib boradi. Adaptatsiya qonuniyati, organik sezgilardan boshqa, barcha sezgilar sohasiga xosdir. U fiziologik, ijtimoiy – psixologik va kasbiy moslashishga bo'linadi.

Anesteziya (yunon anaesthesia-sezgisizlik, sezmaslik) – nerv tizimining kasallanishi oqibatida sezgirlikning yo'qolishi.

Asteniya (yunon. asthenea-holsizlik) kuchli toliqish, sezgirlikning susayishi, kayfiyatning beqarorligi, uyquning buzilishi bilan ifodalanuvchi ruhan sustlik, ojizlik holati. Unga uzoq muddat spirtli ichimlik ichish natijasida hosil bo'ladigan ruhiy sustlik misol bo'ladi.

Attraksiya – (fran.attraktion – qiziqmoq, intilmoq) - kishini boshqa kishi tomonidan qanday qabul qilinishini belgilovchi tushuncha, ya'ni bir kishini ko'rib qolganda, idrok etganda yuz beradigan tafakkur turi.

Audometr - (lot.audire-eshitmoq, yunon. metrio-o'lchayman) eshitish sezgisining kuchini aniqlaydigan asbob.

Agglyutinatsiya (lot.agglutinare - yopishtirmoq) bir necha narsalarning ayrim har xil qismlarini olib birlashtirilib, yangi narsa va hodisalarning obrazlariga yaratilgan iborat xayol faoliyati. Mavjud obraz va tasavvur qismlarini bir-biriga “yopishtirib” qo'shish asosida yuzaga keladi. Mas. suv parisi obrazi.

Antipatiya (yunon. antipotheia-ko'ngilsizlik, xushlamaslik, yoqtirmaslik) - biror narsaga yoki kimsaga nisbatan bo'lgan salbiy munosabatdan kelib chiqadigan va uni ifodalaydigan yoqimsiz hissiyot.

Apatiya- charchash, og'ir his-tuyg'u yoki kasallik oqibatida qiziqishning so'nishi, atrofdagilarga nisbatan befarq bo'lish, ma'yuslik kabi ruhiy holatlar.

Affekt- (lot. affektus-ruhiy hayajon, ehtiros)-kuchli, tez va jo'shqin kechuvchi, nisbatan qisqa muddatli, his-hayajonli, irodaviy nazorat yo'qotilgan ruhiy holat.

Afaziya - (yunon. yuk. phasia-nutq)- eshitish a'zolarining sog'lom bo'lgani holda nutq faoliyatining buzilishi. Bosh miya katta yarim sharlari po'stlog'ining shikastlanishi natijasida paydo bo'ladi.

Bevosita esga tushirish - narsa va hodisalar, fikrlar, harakatlarni idrok qilgandan keyin, oradan vaqt o'tkazmay, esga tushurishdan iborat xotira prsessi.

Gallyutsinatsiya - (lot.hallucinatio-alahash, bosinqirash)-sezgi aldanishi yo'q narsani bor deb idrok etish. Odatda muayyan tashqi ta'sirlarsiz vujudga keladi. Asosan ko'rish, eshitish gallyutsinatsiyalari mavjud. U psixik kasallarda uchraydi. Real voqeilikdagi narsa va hodisalarning analizatorlarga bevosita ta'sirisiz ongimizda turli obrazlarning xayoliy ravishda paydo bo'lishi.

Deduksiya - (lot.deductio-keltirib chiqarmoq) bilish jarayonida umumiy hukmlardan xususiy hukmlarga o'tish orqali mantiqiy xulosa chiqaruvchi tafakkur turi.

Diqqat - individning hissiy, aqliy va harakatlantiruvchi faolligi darajasining oshirilishini taqozo etadigan tarzda ongning yo'naltirilganligi va bir narsaga qaratilganligi. Diqqat ongning bir nuqtaga to'planib, muayyan bir obyektga faol qaratilishidir. Ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqatlar mavjud.

Diqqatning barqarorligi – diqqatni uzoq vaqt bir obyektga muttasil, kuchli qarata olishdan iborat ijobiy xususiyati.

Diqqatning ko'lami - bir vaqtning o'zida diqqatning bir qancha obyektga qaratilishi imkoniyati.

Diqqatning to'planganligi - diqqatning muayyan obyektlar doirasida tez hamda kuchli to'plana olishdan iborat xususiyati.

Diqqatning taqsimlanishi – bir paytning o'zida diqqatning bir necha obyektarga yoki faoliyatga qarata olish imkoniyati.

Diqqatning ko'chuvchanligi - faoliyat protsessida diqqatning ongli ravishda bir obyektidan ikkinchi obyektga ko'chirilishi.

Ixtiyoriy diqqat - ongimizning obyektga ixtiyorsiz ravishda yo'naltirilsa-da, uning ustida ma'lum vaqt barqaror holda, to'planib turishidan iborat ixtiyoriy diqqat turi.

Ixtiyorsiz diqqat – ongimizning oldindan belgilangan maqsadsiz ravishda muayyan obyektga yo'naltirilishi va unda to'planishidan iborat diqqat turi.

Parishonxotirlik - kishining maqsadga qaratilgan, yo'naltirilgan faoliyatining funksional yoki organik buzulishi, diqqatni ma'lum obyektga qarata olmaslik.

Zavqlanish - biror-bir mufaqqiyatli ijodiy ishni ko'rish, eshitish, yoki sezish orqali paydo bo'ladigan ruhiy holat.

Instinkt (lot.instinctus-ichki mayl, intilish) - organizmning tashqi yoki ichki ta'sirotlar natijasida paydo bo'ladigan murakkab tug'ma harakatlari majmui, murakkab shartsiz refleks (ovqatlanish, himoyalanih, jinsiy instinkt va b.) Odamda instinkt uning ongi bilan boshqariladi.

Idrok - sezgi a'zolariga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etuvchi narsa va hodisalarning kishi ongida yaxlit holda psixik aks ettirishdan iborat psixik jarayon.

Idrok aniqligi - idrok obrazlarini idrok qilinayotgan narsalarga qanchalik muvofiq kelish darajasi.

Idrokning konstantligi - (lot.constantis-o'zgarmas, doimiy) - idrok qilinayotgan narsalarning o'lchami, shakli va rangi ungacha bo'lgan masofani o'zgartirganda ham nisbatan turg'unlik holatining o'zgarmasligi.

Idroklilik - idrokning to'liqligi, aniqligi va tezligi kabi ijobiy xususiyatlardan tashkil topgan aql sifati, zehn tezligi.

Idrok tezligi - idrok qilinayotgan narsaning sezgi a'zolariga ta'sir qila boshlagan paytdan , to bu narsaning obrazini anglab olgunimizgacha o'tgan vaqt.

Illyuziya - (lot.illusio-aldash)- borliqning, voqelikning noto'g'ri idrok etilishi, idrokning chalg'ishi. Sezgi a'zolari takomillashganmaganligi natijasidagi qo'rquv.

Induksiya - (lot. industio- keltirib chiqarish) juz'iy yoki yakka hollarda umumiyga, ayrim faktlardan umumlashmalarga qarab boradigan induktiv xulosa chiqarishga asoslangan mantiqiy bilish metodi, tafakkur formasi.

Iste'dod- shaxsning rivoj topib, qobiliyatlarida namoyon bo'ladigan tug'ma layoqatlari yoki boshqacha aytganda shaxsning tabiiy va muayyan ijtimoiy muhit ta'sirida erishgan noyob xislatlari . Biror sohada yuksak darajadagi qobiliyat.

Iste'dodli bolalar - o'zini umumiy yoki maxsus iste'dodini namoyon qilgan bolalar. Iste'dodli bolaning aqliy rivojlanishini tashxis qilinib aniqlanadi.

Ixtiyoriy esda olib qolish - maxsus mnemik harakatlar, ya'ni asosiy maqsad esda olib qolishdan iborat bo'lgan harakatlar mahsuli.

Ixtiyorsiz xotira - biror narsani esda olib qolish yoki eslash uchun maxsus maqsad bo'lmagan holda esda olib qolish va qayta esga tushirish

Iroda - kishining o'z oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishi uchun qiyinchiliklarni yengib o'tishiga qaratilgan faoliyati va xulq -atvorini ongli ravishda tashkil qilishi va o'zini –o'zi boshqarishidir.

Istak - intilishning maqsadi aniq bo'lmagan holat. Bu maqsadga erishuvning yo'li va vositalarini to'la anglab yetmaslikdan iborat irodaviy holat.

Ishonchlilik - obyektiv voqealidagi narsa va hodisalarni fikran to'g'ri, shak-shubhasiz aks ettirishdan iborat mantiqiy kategoriya.

Ishontirish - shaxsga muayyan ta'sir o'tkazish; buning natijasida kishi irodasi va ongidan qat'iy nazar, unda muayyan holat, hissiyot, munosabat vujudga keltiriladi.

Individuallik - muayyan shaxsning boshqa shaxslardan ajratib turuvchi, shaxsning o'ziga xos xislatlari.

Kayfiyat - inson his-tuyg'usining yaxlit shakli, kechinmalarining umumiy holati. Kayfiyat doirasi har xil; u insonning umumiy kechinmalaridan to'zerikish, qo'rquv, xafalik yoki quvnoqlik, umid va qiziqish kabilargacha bo'lgan barcha shakllarni o'z ichiga oladi.

Kinestezik sezgi - (yunon.kineo-harakatga keltirmoq)-proprioretseptorlar qo'zg'alishi natijasida o'z tana a'zolari harakati va holatini sezish.

Ko'ruv sezgisi – ko'ruv analizatori bevosita ta'sir etib turgan ranglar va yorug'likni aks ettirishdan iborat sezgi turi.

Kuzatish - shaxsni qiziqtirgan narsalar va tevarak atrofidagi hodisalarni bilish uchun maqsadli va rejali tarzda idrok etish .

Kuzatish metodi - faoliyat mahsulini tahlil etish, erkin tavsifnomalarni umumlashtirish usuli.

Layokat – individning ma'lum faoliyatning bajarishga undovchi saylanma yo'nalganligi. Nerv tizimining ba'zi irsiy determinlashgan anatom-fiziologik xususiyati.

Longityud tadqiqot - (ing.longitude-uzoq muddat) insonning yosh va individual o'zgarishlar ko'lamini o'rganish maqsadida yashash davri fazalari o'zgarmas bo'lgan guruhni uzoq va uzluksiz tekshirish usuli.

Lyusher testi - ruhiy holatni aniqlovchi rangli test.

Metod - (yunon.methodos-tadqiqot,tekshirish)-bilishning nazariy va amaliy o'zlashtirish usullari yig'indisi.

Mexanik xotira - (yunon.mechane-qurol,mashina)- muayyan material ma'nosini, mazmunini, ichki mohiyatini, ichki mantiqiy bog'lanishlariga tushunmagan holda takrorlashga asoslangan xotira turi.

Mehnatsevarlik – insonning mehnat faoliyati jarayoniga ijobiy shaxsiy munosabatidan iborat bo'lgan xarakter xususiyati.

Melanxoliya - (yunon.melas-qora, chole-o't,safro)-temperament turlaridan psixik faollikning sust, tez ta'sirlanuvchilik, hatto arzimagan narsalar uchun ham juda chuqur ta'sirotda berilishi bilan xarakterlanadi.

Meloxolik - Gippokrat ta'limotiga ko'ra, temperamentning bir turi. Yuksak darajadagi ta'sirchanlik va hissiyotning zoxiran nisbatan sust ifodalanganligi.

Orzu - shaxsning o'zi uchun yoqimli bo'lgan istiqbol obrazlarini ongida yaratishdan iborat xayol turi.

Oltinchi sezgi - odamdagi asosiy besh sezgidan tashqari har xil holatlarda namoyon bo'ladigan sezgi.

Obrazli xotira - tasavvur, tabiat va hayot manzaralarini, shuningdek, tovush, hid, ta'mlarni esda olib qolishdan iborat bo'lgan xotira.

Operativ xotira - (lot.operatio-harakat)- xotira turi. Kishi tomonidan bevosita amalga oshirilayotgan zaruriy xatti-harakatlar, shularga xizmat qiluvchi mnemik jarayonlar.

Proprioretseptiv sezgilar - (lot.proprius-xususiy, maxsus, recipere-qabul qilmoq) tana turli qismlari, holatlari va ularning harakatlari haqida darak beruvchi sezgilar.

Proyektiv metod - (lot.progektus-oldinga tashlangan, yunon.methodos-tadqiqot)-shaxsni tadqiq qilish metodlaridan biri. Bu metodda mas. tajriba vaziyatlarida tasvirlar idrok qilinib, uning talqini beriladi.

Psixodiagnostika - (yunon. diagnostikos-bilishga qodir)-shaxsning individual psixologik xususiyatlarini aniqlovchi va ularni o'lchashni ishlab chiquvchi psixologiya usuli

Psixologik test - qisqa muddatli, yozma savolli topshiriq bo'lib u orqali kishilar qobiliyati, ko'nikma, bilim va malakalari, kasbga layoqati va shu kabilar aniqlanadi.

Psixologiya metodlari - psixik hodisalar va ularning qonuniyatlarini o'rganadi. Mas. Kuzatish, tajriba, lab-ya tajriba, tabiiy kuzatuv, o'z-o'zini kuzatish, biografiya.

Psixologik tadqiqot usuli - u 4 bosqichga bo'linadi. 1.Tayyorgarlik bosqichi 2. Tajriba-sinov bosqichi 3.Tadqiqotga ishlov berish 4.Olingan natijalarni izohlash bosqichi.

Psixologik metodikalar - jamoa yoki alohida kishini psixologik o'rganish maqsadida tuzilgan savollar to'plami.

Psixologik tahlil - inson psixik faoliyatining psixologik shart-sharoitlari va tarkibini ochib berishdan iborat ilmiy-tekshirish metodlaridan biri.

Psixik jarayonlar - bu faoliyatning hozir ta'sir etadigan (sezgi, idrok) yoki qachonlardir yuz bergan qo'zg'atuvchiga javob tariqasida ro'y beradigan shu ta'sirni umumlashtiradigan, ular pirovardida olib keladigan natijalarni (tafakkur xayol) oldindan ko'ra bilishga yordam beradigan, bir xil ta'sirotlar natijasida faoliyat (his-tuyg'u)ni kuchaytiradigan yoki susaytiradigan, umuman faollashtirib yoki sekinlashtiradigan, odamlar xulq-atvoridagi tafovutlarni aniqlaydigan boshqaruvchilaridir.

Psixik reaksiya - tashqi yoki ichki ta'sirotga javob sifatida paydo bo'ladigan har qanday psixik jarayon.

Psixologik test - psixologik standart mashqlar. Bu mashqlarning bajarish natijalariga ko'ra tekshirilayotgan kishining psixofiziologik va shaxsiy xususiyatlari, shuningdek bilim, malaka va ko'nikmalari to'g'risida xulosa chiqariladi.

Rang sezish - ko'zning idrok qilinayotgan narsa va hodisalarning rangini ajrata olish qobiliyati.

Refleks - (lot.reflexus-aks etish) organizmning retseptorlar qo'zg'alishiga javob reaksiyasi. Vujudga kelgan qo'zg'alish markaziy nerv sistemasiga uzatilgach, u ham qo'zg'alish bilan javob qaytaradi. Qo'zg'alish efferent nervlar orqali turli a'zolarga uzatiladi.

Refleksiya (in'ioks, tajalliy) (lot.reflexus-aks ettirish) - subyektning u bilan muloqotga kirishgan sherigi tomonidan qay tarzda idrok etilishini anglab yetishi.

Retseptor (lot.recipere-qabul qilmoq) - tashqaridan yoki organizm ichki muhitidan ta'ssurotni qabul qilib va uni nerv impulslariga aylantirib, markaziy nerv sistemasiga o'tkazib beradigan sezuvchi nerv tolalari uchlari yoki maxsus hujayralar (ko'z to'r pardasi, ichki quloq va b.)

Raddiya - tafakkurning turli operatsiyalari hamda formalaridan foydalangan holda biror fikrning yolg'on ekanligini isbotlashdan iborat bo'lgan mantiqiy operatsiya.

Subyekt - (lot.subgestum-odam, kishi) obyektiv dunyoni biluvchi, uni o'zining ehtiyoj va qiziqishlariga moslab o'zgartiradigan ongli mavjudot.

Sotsializatsiya - (lot.societas-jamiyat)o'zaro munosabatlar tizimi bilan psixologik qovushuvchanlikning aniqlash maqsadida guruh va jamoalardagi shaxslararo munosabatlarni o'rganishdan iborat psixologik tadqiqot metodi.

Sotsiometriya usuli – o'zaro munosabatlari va psixologik moslashuvini aniqlash, guruh, jamoani shaxslararo munosabatlarini psixologik tekshirish va tahlil qilish usuli. (A.Moreno).

Statistik metod - (lot. status-holat, yunon.methodos-tadqiqot,)- o'tkazilgan tadqiqot natijalarini miqdoriy hisoblab chiqish usuli.

Suhbat - psixologiyaning og'zaki muloqot qilish yo'li bilan to'g'ridan-to'g'ri yoki bevosita ma'lumot olish jarayonidir. S. yordamida shaxsning qiziqishlarini, dunyoqarashini, e'tiqodini, nutqiy xususiyatlarini va boshqa sifatlarini o'rganilishi mumkin.

Sezgilar – obyektiv reallik xossalarning ini'kosi, ana shu xossalarning sezgi organlariga ta'siri va bosh miya nerv mexanizmlarini qo'zg'atishi natijasida vujudga keladi. Sezgi - dunyoning bilishning boshlang'ich nuqtasi. Sezgi turlari har xil: tuyish, eshitish, silkinish, hid bilish va b. Sezgining sifat xususiyatlari uning modalligi deyiladi.

Sezgi a'zolari – sezuvchi nerv hujayralari va qo'shimcha tuzilmalardan tuzilgan ko'rish, eshitish, gravitatsiya, hid bilish, ta'm bilish a'zolari.

Sezgi chegarasi- minimal kuchga ega bo'lgan qo'zg'ovchining bilinar-bilinmas ta'sirini sezishning quyi chegarasi, eng yuqori kuchi ta'sirni sezishi (maksimal) yuqori chegarasi deyiladi.

Senzitivlik - (lot.sensus-hissiyot)-sezgilarning turli xil ta'sirotlarga nisbatan kuchli va tez qo'zg'alishhi

Senzitiv yosh davrlari - bunda ma'lum yosh davri xos psixik xususiyat va jarayonlar, yuqori darajada yaxshi hisoblanadi.

Sensibilizatsiya - (lot.sensibilis-sezuvchan, ta'sirchan) ichki omillar qo'zg'atgich ta'sirida nerv analizatorlari sezgirligining oshishi.

Sentimentalizm - (fr.sentimentalisme-sezuvchanlik)-sensor sezgirlikdan farq qiluvchi haddan tashqari emotsional sezgirlik, narsa va hodisalarga o'ta emotsional munosabatda bo'lishi.

Sensor sezgilar - (lot.sensus-sezgi, his) -sezgi a'zolariga tegishli bo'lgan sezgilar.

Sensor buzilish – sezgi a'zolari faoliyatining buzilishi.

Sensorika – sezgi va idrokning birgalikda umumlashtiruvchi tushuncha.

Stress (ing.stress-zo'riqish) – to'satdan va kuchli ta'ssurot natijasida hosil bo'ladigan ruhiy zo'riqish holati.

Sangvinik – (yunon.sanguis-qon) ruhan kuchli, faol, harakatchan, tez va yorqin qiyofali, hissiyoti o'zgaruvchan, nutqi tez, ba'zan e'tiborsiz va shoshiluvchan bo'lgan temperament turi.S. inson dilkash va mehribon bo'ladi.

Sangvinik temperament - (lot.sanguis-qon, temperamentum-qismlarning zaruriy nisbati)-shaxsning tez, kuchli lekin beqaror emotsional qo'zg'aluvchanligi va psixik jarayonlari bilan sifatlanadigan individual xususiyati.

Temperament (mijoz) - (lot.temperamentum-qorishma, aralashma)- individning psixik faoliyati (sur'ati, ritmi, psixik jarayon va holatlar jadalligi)dagi dinamik xususiyatlar jihatidan uning tavsifi. Asosiy komponentlari individning umumiy harakatchanligi, motorikasi (harakatlar ko'rinishi) va emotsionalligi.

Taktil sezgilar - teri sezgilarining biror narsaning badanga tekkanini, bosilganini, tebranishini aks ettirishdan iborat turi.

Ta'm - sezgi turi.(shirin, achchiq, chuchuk, tuzli). Analizatorlar til o'zagidagi nerv tugunlari hamda bosh miya po'stloq qismidagi T. markazidir.

Tabiiy eksperiment (lot.experimentum-sinov, tajriba) - o'yin, mehnat va o'quv faoliyatini tekshiriluvchiga sezdirmasdan psixologik o'rganish usuli.

Tahlil - tafakkur qilish usuli, bunda murakkab obyektlar qismlarga bo'lib o'rganiladi

Test (ing.test-tekshirmoq) - psixologik standart sinov. Bu sinov natijalariga ko'ra sinalayotgan shaxsning to'liq yoki ayrim psixofiziologik xususiyatlari, shuningdek, bilim, malaka, ko'nikmalari to'g'risida xulosa chiqariladi.

Tasavvur - oldin shakllangan manzaralar asosida tuzilgan obrazlarning psixik akslanish shakli. Tasavvur faqat insonga xos.T. sezgi va idrok bilan uzviy bog'liq, lekin, ulardan farq qilib, ancha umumlashgan xarakterga egadir.

Talant - (yunon.talanton-qimmatbaho, qimmat narsa) qobiliyatlar, ayniqsa maxsus qobiliyatlar rivojlanishining yuqori darajasi. Talantli kishi ishga ijodiy yondashadi. Muayyan faoliyatning muvaffaqiyatli va ijobiy ravishda bajarilishini ta'minlaydigan qobiliyat hamda iste'dodlar yig'indisidan iborat, t. li kishilar, odatda, yuksak ijodiy, keng mazmunli, tanqidiy va mahsuldor aql egalari bo'ladilar.

Tafakkur - inson aqliy faoliyatining yuksak shakli. Sezgi, idrok va tasavvurlar orqali bevosita bilib bo'lmaydigan narsalarni ongli ravishda aks etish mumkin. Fikr yuritish, o'ylash, jiddiy ravishda yangilikni qidirish va ochishga ijtimoiy jihatdan bog'liq, aloqador psixik jarayon. Shuningdek, uning tahlili va sintezida voqelikni bevosita va umumlashtirib aks ettirish jarayonidir. Tafakkur amaliy faoliyat asosida hissiy bilishlardan paydo bo'ladi va hissiy bilish chegarasidan ancha tashqariga chiqib ketadi. Intuitiv, ko'rgazmali-obrazli, amaliy, so'zli-mantiqiy, ijodiy, nazariy tafakkur turlari mavjud.

Tafakkur - inson aqliy faoliyatining yuksak bosqichi. Sezgi, idrok, va tasavvurlar orqali bevosita bilib bo'lmaydigan narsa va hodisalar T. da ongli ravishda aks etadi.

Tush (odam uxlaganida) - bosh miya yarim sharlari po'stlog'ida hosil bo'ladigan xayolning ixtiyorsiz faoliyati, ong bilan tashqi muhit o'rtasidagi aloqa ma'lum darajada uziladi.

Unutish - oldin xotirada bo'lganni qayta tiklanmaslik, ya'ni esga qoldirgan narsa va hodisalarning zarur paytda aytib bera olmaslik jarayoni.

Fenomenal xotira - idrok qilingan narsa va hodisalarni, ularning bog'lanishi munosabatlarini favqulotda tez hamda aniq esda qoldirish va esga tushirishdan iborat nodir xotira qobiliyati.

Fazoni idrok qilish - voqelikdagi narsa va hodisalarning fazoda tutgan o'rnini, shaklini, miqdorini uch o'lchov asosida (balandlik, kenglik, uzunlik) bevosita aks ettirish.

Flegmatik (yunon. flegma – balg'am, shilimshiq modda) - yuragi keng, barqaror intilish va kayfiyatga, doimiy va chuqur his-tuyg'ularga, xatti-harakatlari va nutqi bir xil maromda bo'lgan, ruhiy holati tashqi tomonda ifoda etiluvchi temperament turi.

Flegmatik temperament - sekin, kuchsiz, va beqaror emotsional qo'zg'aluvchanlik bilan xarakterlanadigan xususiyat.

Xotira - o'tmish tajribalarini esga tushirish qobiliyati, tashqi olam voqealari va organizm reaksiyalari haqidagi axborotni uzoq saqlab ong va xatti-harakatlar sohasiga ko'p martalab joriy eta olishdan iborat nerv tizimining xususiyatlaridan biri. U esda qolish, esda saqlash va esga tushirish jarayonlariga ajratiladi. U ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotira, bevosita va bivosita xotira, qisqa muddatli va uzoq muddatli xotiralarga ajratiladi. X.ning fiziologik asoslari bosh miya yarim sharlari qobig'ida muvaqqat nerv bog'lanishlarining hosil bo'lishi, mustahkamlanishi va keyinchalik faollashuvidir.

Xarakter(yunon.charakter-nishon, xislat belgi) - kishidagi barqaror psixik xususiyatlarning induvidual birligi. Odamning xatti-harakatlari va atrof- muhitga munosabatida namoyon bo'ladigan shaxsiy psixik xususiyatlari yig'indisi. Xarakterni tashkil qiluvchi xususiyatlar xarakter xislatlari deyiladi.

Xarakter aksentuatsiyasi (yunon. karakter-xususiyat, nishon, belgi, akcentus-urg'u) - xarakterning alohida xususiyatlariga ortiqcha urg'u berilishi.

Xarakterning ma'naviy sifatlari - odamoshavandalik, samimiylik, rostgo'ylik, gumanizm, mehribonlik, adolatlilik, mehnatsevarlik, o'z qadr qimmatini bilishlik kabilardan iboratdir.

Xarakter xislatlari - ijtimoiy muhit ta'sirida tarkib topgan, shaxsning xatti-harakatlarida muntazam uchraydigan doimiy xususiyat va sifatlari yig'indisi.

Xolerik (yunon.chole-safro, sariq o't) - temperament turi, u hissiyotning jo'shqinligini, kayfiyatning birdaniga tez o'zgarib qolishi,

hissiyotning muvozanatsizligi va umuman harakatchanligi bilan ifodalanadi.

Xudbinlik - kishining faqat o'z manfaatini ko'zlovchi salbiy xarakter xislati, boshqalar manfaati bilan hisoblashmaslik.

Xayol - mavjud tasavvurlar asosida yangi obrazlarni yaratishdan iborat psixik aks ettirish jarayonlaridan biri. U ixtiyorsiz va ixtiyoriy, ijodiy xayol va tasavvur xayol turlariga ajraladi.

Xayolparast (yunon.phantasia-tasavvur, xayol) - kishining voqea, dalillarini asta-sekin buzib, ularni o'z xohishiga qarab fikri -xayoliga moslab tasvirlab berishi.

Eksperiment metodi – yangi psixologik bilimga ega bo'lish uchun obyektiv tarzda ilmiy bilishning asosiy vositasi. U laboratoriya va tabiiy E. metodlarga bo'linadi.

Empirik metod - (yunon.emperia-tajriba, methodos-tadqiqot) tekshiriluvchi haqidagi ma'lumotlarni tajribaga asoslanib, amaliy tajribalar bilan aniqlash usuli.

Eksteroretseptiv sezgilar – tashqi olamdagi narsa va hodisalarning turli xususiyatlari haqida darak beruvchi, tana sirtida joylashgan retseptorlar, sezgilar. Mas: ko'rish, eshitish, hid va ta'm bilishdan iborat tashqi sezgilar.

Esga olib qolish - yangi qabul qilingan ma'lumotlarni oldin egallangan bilim va tajribalar bilan bog'langan holda esda saqlashga qaratilgan psixik faoliyat.

Esga tushirish – o'tmishda idrok qilinganlarni (narsa, his-tuyg'u, fikr, ish, xatti-harakat) ongimizda qayta tiklashdir. Xotira jarayonlaridan biri.

Eshitish xotirasi - tovush qo'zg'ovchilarini sezish, idrok qilish natijasida hosil bo'lgan eshitish obrazlarini esda qoldirish, mustahkamlash va esga tushirishdan iborat xotira turi.

Emotsiya (lot.emovere- uyg'otish, to'lqinlashtirish) - his tuyg'u, kechinma, hayajon (g'azab, qo'rquv, quvonch). Odam yoki hayvonlarning subyektiv ifodalangan ichki yoki tashqi qo'zg'ovchilar ta'siriga javob reaksiyasi.

Emotionallik – kishining his-tuyg'u va emotsiya dinamikasi, mazmunini xarakterlovchi sifatlari.

Eshitish sezgisi – tovush tebranishlarini eshitish a'zolari yordamida sezish turi. Eshituv analizatorlariga bevosita ta'sir etayotgan

shovqinli hamda musiqali tovush to'liqlarining alohida belgi va sifatlarini aks ettirishdan iborat sezgi turi.

Egoizm (lot.ego-men) - xudbinlik bo'lib, shaxsning o'z qiziqishlari va ehtiyojlarini boshqa shaxs bilan qiziqmay, uning ehtiyoj va qiziqishlaridan ustun qo'yish.

Qobiliyatlar – u yoki bu unumli faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan va buning uchun zarur bilim, ko'nikma va malakalarini egallay olishni ta'minlaydigan shaxsning individual – psixologik xususiyatlari.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. A.Shamshetova, R.N.Melibayeva, X.Usmanova, I.Haydarov. Umumiy psixologiya. - T. 2018.
2. Anne Anastasi, Susana Urbina. Psychology Testing. - Prentice-Hall International, Inc. 2000.
3. Bodalev A.A, Stolin V.V. Obshaya psixodiagnostika. SPb.: Rech, 2005.
4. Davletshin M.G., To'ychiyev S.M. Umumiy psixologiya. - T.: TDPU, 2012.
5. Umarov B.M. Psixologiya. - T., 2012.
6. Solso R. Kognitivnaya psixologiya. - M.: 2002.
7. Safayev N.S., Mirashirova N.A., Odilova N.G. "Umumiy psixologiya nazariyasi va amaliyoti": – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2013.
8. Xaydarov F.I., Xalilova N.I. Umumiy psixologiya. – T.: TDPU, 2010.
9. Karimova V.M., Sunnatova R.I., Tojibayeva R.N. Mustaqil fikrlash. - T.: Sharq. 2000.
10. Klimov Y.A. "Obshaya psixologiya". – Cpb., Piter, 2001.
11. V.A.Kruteskiy. "Pedagogik psixologiya asoslari".- T.: O'qituvchi.1986.
12. Radugina A.A. Pedagogika i psixologiya. - M., 2007.
13. Rubinshteyn S.L. Osnovi obshey psixologii. - Spb: Piter, 2007.
14. Rasulov A.I. Psixodiagnostika. - Toshkent, "Mumtoz so'z"- 2010.
15. Nemov.R.S.Psichologiya. Kniga1, 2,3. Vlados.: 2000.
16. Nemov R.S. Psichologiya. M.: Vlados, 2003.
17. Nishanova Z.T. Mustaqil ijodiy fikrlash. - T. Fan.2003.
18. Nishanova Z.T., Alimova G.K. Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi T.: TDPU 2017.
19. Maxsudova M.A. Muloqot psixologiyasi. - T., 2006.
20. Myers D.G. Psychology. Ninth Edition. – Worth Publishers, 2010. – 910 p.
21. M.G.Davletshin va boshqalar "Yosh davrlar va va pedagogik psixologiya" T.TDPU. 2009.
22. Ivanov F.I, Zufarova M.E. Umumiy psixologiya. - T., 2018.

23. G'oziyev E.G'. Faoliyat va xulq-atvor motivatsiyasi. - T.: "Universitet", 2003.
24. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2010.
25. G'oziyev E.G'. Ontogenez psixologiyasi. Toshkent, 2010.
26. G'oziyev E.G'. Sotsial psixologiya. "Noshir" nashriyoti 2012.
27. G'oziyev E.G'. Pedagogik psixologiya asoslari. Toshkent, Universitet, 1997.
28. Shmelev A.G. Osnovi psixodiagnostiki - Uchebnoe posobie dlya studentov pedvuzov. - Moskva, Rostov-na-Donu: "Feniks", 1996.

Internet saytlari

29. www.tdpu.uz
30. www.psixologiya.uz
31. www.pedagog.uz
32. www.Ziyonet.uz
33. www.edu.uz
34. www.psychology.uz

MUNDARIJA

Kirish	3
1 – mavzu. Umumiy psixologiya fani predmeti, ilmiy tadqiqot metodlari	4
1.1. Psixologiyaning predmeti haqidagi tasavvurlar rivojlanishining asosiy bosqichlari.....	4
1.2. Psixologiyaning falsafa doirasida rivojlanishi.	7
1.3. Psixik aks ettirish.....	12
1.4. Onglilik va ongsizlik.	14
1.5. Psixologiya tarmoqlari va yo'nalishlari	16
1.6. Introspeksiyaning psixologik holatini tadqiq qilishga qodir emasligi.	26
1.7. Psixik jarayonlarning shakllanishi va hukm surishini tekshirishning ob'ektiv metodlari.....	27
1.8. Kuzatish, suhbat, inson faoliyati mahsulini tahlil qilish psixologiyaning metodlari sifatida.	34
2 - mavzu. Inson psixikasini ontogenezdada rivojlanishi	38
2.1. Shaxs haqida tushuncha.....	38
2.2. Shaxsni o'rganishga turlicha yondashuvlar.....	42
2.3. Shaxs psixologiyasi, ko'p qirraligi.....	44
2.4. Individ, shaxs, individuallik.	46
2.5 Shaxsning turli fanlar nuqtai nazaridan o'rganilishi. Shaxs muammosi va fanning metodologik darajalari.....	48
2.6. Shaxsga nisbatan evolyutsion tarixiy va tizimli yondashuv. Shaxsning psixik rivojlanishini tabaqalashtirish sxemasi (D.B.Elkonin).....	61
3-mavzu. Sezgi va idrokning psixologik mohiyati, fiziologiyasi..	68
3.1. Teri tuyushning uch komponenti (sezish, haroratni sezish, og'riqni sezish). Teri tuyushning murakkab shakllari va sezish idroki.	68
3.2. Sezishning fiziologik mexanizmlari.	70
3.3. Idrokning assotsiativ nazariyasi. Geshtalt psixologiyada idrok.	74
3.4. Gibsonning idrok nazariyasi. Xebning idrok nazariyasi.	78
4-mavzu. Diqqat va xotira – psixik jarayon sifatida.	94
4.1. Diqqatning boshqa psixik hodisa va jarayonlar bilan taqqoslash.....	94

4.2. Perseptiv, intellektual va ijro etuvchi diqqat.....	96
4.3. Diqqatning ko'chishi va taqsimlanishi. Material xarakteriga, faoliyat turlari ko'ra diqqatning barqarorligi.	96
4.4. Xotira haqida umumiy tushuncha. Xotira – o'tmish tajribalarni esga olib qolish, esga saqlash va unutishdan ibora jarayon sifatida.....	99
4.5. Xotira bilan bog'liq hodisalar. Fenomenal xotira.	100
4.6. Xotira jarayonlari, esda olib qolish, esga tushirish, esda saqlash, unutish.....	117
4.7. Asab tizimida xotira izlarini saqlanishi. Ixtiyorsiz, ixtiyoriy xotira. Obrazli xotira.	124
4.8. Xotiraning psixologik asosi haqida qisqacha xulosa	135
5 - mavzu. Tafakkur va nutqning psixologik tavsifi.....	140
5.1. Tafakkur bilish jarayonlari tizimida.	140
5.2. Tafakkur va ong.....	141
5.3. Tafakkur psixologiyasi sohasida ishlarning nazariy va amaliy ahamiyati.....	143
5.4. Tafakkur turlari: ko'rgazmali-obrazli, ko'rgazmali-harakat va so'z-mantiq tafakk turlari.	146
5.5. Empirik va nazariy tafakkur (V.V.Davidov bo'yicha).	149
5.6. Amaliy va nazariy tafakkurni qiyoslash (B.M.Teplov bo'yicha).	157
6-mavzu. Motiv va motivatsiya va hissiyotning namoyon bo'lishi	160
6.1. Ehtiyoj, motiv va motivatsiyalarni aniqlash.	160
6.2. A.N.Leontevning konsepsiyasida ehtiyojlar va motivlar.....	162
6.3. Turli psixologiya maktabida motivatsiya muammosini o'rganilishi.....	163
6.4. Motivatsiya modellari.....	165
6.5. Motivlarning evolyutsion nazariya (instiktlar nazariyasi).	167
6.6. Kayfiyatning umumiy tavsifi va uning tuzilishi. Frustratsiya va bezovtalik emotsioanal holat sifatida.	180
6.7. Irodaviy xulq-atvorning ontogenetik xususiyatlari. Shaxsning irodaviy sifatlarini rivojlanishi.	182
6.8. Hissiyot nazariyalari. Hissiyotlar emotsional munosabatlar sifatida va ularning buzilishi.	183
7-mavzu. Temperament - shaxs tuzulmasi sifatida	186

7.1. Temperament haqida tushuncha. Temperament tiplari va ularning tavsifi.	186
7.2. Inson shaxsi va individuallik xususiyatlari	187
7.3. Psixologiyada xarakter muammosi. Shaxs va xarakter. Xarakterning tuzilishi.	188
7.4. Qobiliyatlar haqida tushuncha. Umumiy va maxsus qobiliyatlar. Qobiliyat turlari. Pedagogik qobiliyatlar.	191
8-mavzu. Xarakter, qobiliyat va harakat inson faoliyatning birligi sifatida.	194
8.1. Psixologiyada xarakter muammosi. Xarakter shakllanishi. Xarakter aksenturatsiyasi.	194
8.2. Shaxsning instrumental darajalari: qobiliyatlar haqida tushuncha.	197
8.3. Layoqat va qobiliyat.	200
8.4. Maxsus va umumiy qobiliyatlarni aniqlovchi testlar.	202
8.5. Talantning paydo bo'lishi va tuzilishi.	205
8.6. Shaxs rivojlanishining individuallik xususiyatlari.	209
Glossariy	215
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	227

A. NAZAROV

UMUMIY PSIXOLOGIYA

Darslik

<i>Muharrir:</i>	<i>A. Qalandarov</i>
<i>Texnik muharrir:</i>	<i>G. Samiyeva</i>
<i>Musahhih:</i>	<i>Sh. Qahhorov</i>
<i>Sahifalovchi:</i>	<i>M. Bafoyeva</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 178. 08.12.2010. Original-maketdan bosishga ruxsat etildi: 22.08.2022. Bichimi 60x84. Kegli 16 shponli. «Times New Roman» garn. Ofset bosma usulida bosildi. Ofset bosma qog`ozi. Bosma tobog`i 14,5. Adadi 100. Buyurtma №409.

“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ
“Durdona” nashriyoti: Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko`chasi, 11-uy.
Bahosi kelishilgan narxda.

“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko`chasi, 11-uy. Tel.: 0(365) 221-26-45